

2/2005

SOUČASNÉ
DĚJINY

Předplatné na ročník XII (2005), tj. 4 čísla:

250,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce,

290,- Kč (včetně poštovného) pro instituce.

Pro vysokoškolské studenty v České a Slovenské republice při odběru prostřednictvím fakultního ústavu, semináře nebo katedry činí celoroční předplatné 100,- Kč (včetně poštovného) s podmínkou minimálního odběru 5 výtisků od každého čísla ročníku XI (2004).

Předplatné pro zahraničí:

45 euro (včetně poštovného) pro jednotlivce,

60 euro (včetně poštovného) pro instituce.

Cena 68,- Kč za jedno číslo.

Objednávky přijímá:

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 40,

tel.: 257 531 122

257 533 036

fax: 257 531 121

E-mail: dvorak@usd.cas.cz

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR.

Obálka Aleš Lederer.

Resumé Derek Paton.

Sazba Ondřej Huleš.

Vytiskla Tiskárna Vězeňské služby Pankrác.

Vychází s podporou Ediční rady Akademie věd ČR.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR dne 16. 4. 1993 pod číslem MK 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 2004

SOUDOBÉ DĚJINY

XII / 2

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jan Měchýř,
Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Praha
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Drážďany
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Zdeněk Kárník, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křesťan, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Montpellier
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pernes, Brno
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Praha
Zbyněk Zeman, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)
Ela Nauschová

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR pořádá odborný seminář „Fašismus a komunismus ve střední Evropě: Geopolitické srovnání“. Seminář se uskuteční 10. října 2005 v 9:00 v budově Akademie věd ČR, Národní 3, Praha 1, místnost č. 205.

Seminář je organizován v rámci projektu „History after the Wall: the Indeterminacy of the Short Twentieth Century“, který je součástí grantu Evropské unie „Culture 2000“.

PROGRAM *Programme*

Komparativní seminář Fašismus a komunismus

Parallel Seminar Fascism and Communism

10. října 2005 *October 10, 2005*
Akademie věd ČR, Národní třída,
místnost 205
Czech Academy of Sciences, Národní, Room 2005

9:00 Zahájení *Welcome*
Oldřich Tůma (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR)

9:15–11:45
Nové přístupy v bádání o totalitních režimech po roce 1989
Totalitarian Paradigma after 1989-Reloaded and Revisited
Předseda (*Chair*) Oldřich Tůma

Referáty (*Papers*)
Wolfgang Wippermann (Friedrich-Meinecke-Institute, Freie Universität Berlin)
Piotr Majewski (Warsaw University)
Adéla Gjuríčová (Ústav pro soudobé dějiny, AV ČR)
Jan Dobeš (Filozofická fakulta, Univerzita Karlova)
Andras Mink (Open Society Archives, Budapest)

11:45–12:30 Oběd *Lunch*

12:30–14:30
Vyrovnění s fašismem a komunismem v Čechách

a na Slovensku: Srovnání nesrovnatelného?
Coming to Terms with Fascism and Communism in the Czech and Slovak Cases: Comparing incomparable?
Předseda (*Chair*) Muriel Blaie (CEFRES)

Referáty (*Papers*)
Dragos Petrescu (Romanian Institute for Recent History, Bucurest)
Petr Koura (Ústav pro soudobé dějiny, AV ČR)
Miloš Havelka (Univerzita Karlova)
Ján Langoš (Ústav pamäti národa, Slovensko)

14:30–15:00 Přestávka *Coffee*

15:00-16:30
Historici a totalita
Dealing with Totalitarian Past in Historiography
Předseda (*Chair*) Dragos Petrescu

Referáty (*Papers*)
Pavel Kolář (Zentrum für Zeithistorische Forschung Postdam)
Joana Boca (Civic Academy Foundation, Bucurest)
Marína Zavacká (Historický ústav, Slovenská akadémia vied)

16:30-17:00 Závěr *Conclusion*

Autoři

Lukáš Babka (1977)

absolvent studia historie a politologie, nyní ředitel Slovanské knihovny při Národní knihovně ČR v Praze. Zabývá se dějinami Sovětského svazu, především pak sovětským vězeňským a bezpečnostním aparátem.

Jana Čechurová (1969)

docentka Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, zabývá se českými dějinami první poloviny 20. století. Je mimo jiné autorkou monografií *Alois Rašín: Dramatický život českého politika* (Praha 1997) a *Čeští svobodní zednáři ve XX. století* (Praha 2002).

Jiří Ellinger (1974)

je zaměstnán na Ministerstvu zahraničních věcí ČR a zároveň je doktorandem Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Specializuje se na dějiny Velké Británie ve 20. století.

Adéla Gjuričová (1971)

působí v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze, zabývá se proměnami ideologického diskurzu české politické pravice po roce 1989.

Karel Hrubý (1923)

sociolog, od roku 1968 žije v Basileji. V letech 1983–1991 byl šéfredaktorem kulturně-politického čtvrtletníku Společnosti pro vědu a umění *Proměny*, vydávaného v New Yorku. Zabývá se sociologií změn politických systémů ve starší době (husitství) i v současnosti. Vydavatel studií o Masarykovi *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (spolu s Milíčem Čapkem, Ann Arbor 1981).

Blahoslav Hruška (1976)

postgraduálně studuje na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, zabývá se poválečnými kulturními dějinami Německa a dějinami filmu.

Ivan Kamenec (1938)

vědecký pracovník Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě. Zabývá se dějinami Slovenska po roce 1918, zejména obdobím druhé světové války a holokaustem slovenských Židů. Jemu věnoval monografii *Po stopách tragédie* (Bratislava 1991), dále vydal knihy *Slovenský stát (1939–1945)* (Praha 1992), *Tragédia politika, kňaza a človeka: Dr. Jozef Tiso 1887–1947* (Bratislava 1998) a *Hľadanie a blúdenie v dejinách: Úvahy, štúdie a polemiky* (Bratislava 2000).

Zdeněk R. Nešpor (1976)

vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR a asistent na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Soustavně se věnuje dějinám a sociologii náboženství, sociologii kultury se zaměřením na hodnoty a instituce a sociální antropologii v českých zemích a balkánské oblasti. Publikoval mimo jiné monografie *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty* (Praha 2002) a *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství 18. a 19. století* (Ústí nad Labem 2004).

Marek Syrný (1977)

interní doktorand na Katedře historie Fakulty humanitních věd Univerzity Mateje Bela v Banské Bystrici. Specializuje se na dějiny Slovenska v letech 1944–1948, s důrazem na působení Demokratické strany a slovenský občanský odboj.

Alena Šporková (1979)

odborná pracovnice Ústavu pro českou literaturu AV ČR v Praze a doktorandka na Katedře českého jazyka a literatury Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Její zájem se soustřeďuje na českou prózu po roce 1945.

Obsah

Studie a eseje

Zdeněk R. Nešpor České migrace 19. a 20. století
a jejich dosavadní studium 245

Adéla Gjuričová Uvědomělé kichotiády
Politické myšlení Růženy Vackové 285

Alena Šporková Poučena z krizového vývoje
Obraz „pražského jara“
v „normalizační“ próze 309

Diskuse

Karel Hrubý Radikální socialismus a jeho návraty 334

Ivan Kamenec Mnohosřubný nadpis – trápny výsledek
Nad Mlynárikovou knihou o dějinách
Židov na Slovensku 343

Recenze

Lukáš Babka Nelidský systém zobrazený na lidských osudech
Mimořádná kniha o dějinách sovětského vězeňství . . . 354

Blahoslav Hruška Ježíšmarjá, vždyť ten Hus vypadá jako kněz!
Průkopnický sborník o filmu a dějinách 366

Jana Čechurová Nedotažená historie hnutí volnomyšlenkářů 371

Jiří Ellinger Trauma – zrada – memento
Mnichovská dohoda po pětadesáti letech 375

Marek Syrný	Neumlčaná história odboja	380
<i>Kronika</i>		
Petr Blažek	Varšavská konferencie o komunistických tajných službách	388
Lucie Smegřová	Orálna história a jej interdisciplinárne využitie	391
Petr Koura	Festival Film a dějiny v Humpolci	394
<i>Anotace</i>		395
<i>Resumé</i>		403

České migrace 19. a 20. století a jejich dosavadní studium

Zdeněk R. Nešpor

Studium mezinárodních migrací tvoří v posledních přinejmenším dvaceti letech ve světovém měřítku podstatnou součást mnoha vědeckých disciplín, sociologií a sociální antropologií počínaje až po historiografii nebo psychologii. Mezi nejdůležitější příčiny tohoto stavu patří – vedle samozřejmého badatelského zájmu o dosud spíše přehlíženou oblast – rostoucí převaha americké, *ipso facto* z emigrantských kruhů vyrůstající vědy i v humanitních sférách, především však stále se zvětšující rozsah a společenský význam aktuálních migračních procesů, jež jsou zcela logicky srovnávány s obdobnými procesy v minulosti, s jejich sociálním vlivem, strukturou i dosahem. Jako výsledek této proměny se v některých zemích dokonce etablovala „emigrantologie“ jakožto svébytný, svým předmětem vymezený interdisciplinární vědecký přístup; příkladem mohou být i naši severovýchodní sousedé (Jagellonská univerzita v Krakově). Česká migrační studia jsou naproti tomu poměrně chudá, respektive v mnoha ohledech systematicky zúžená. Je to důsledkem jejich odborného směřování v období vlády komunistické strany, jež dosud nebylo podrobena náležitě kritické analýze (a odstříhnout se od něj nelze),¹ i když patnáct let po pádu „starého režimu“ to je nepochybně brzdou náležitého vědeckého rozvoje. Vezmeme-li za příklad studium našich emigrací na Západ v období 1948 až 1989, nepochybně nejaktuálnější fenomén migračních studií (byť již dnes odsouvaný do pozadí imigrací zahraničních pracovníků

1 Této otázce se dosud věnovala jen Helena Nosková ve studii Česká společnost, jinožárodní obyvatelstvo a reemigranti (in: *Slezský sborník*, roč. 95, č. 3 (1997), s. 179–185), jež v této souvislosti naznačila přímou politickou objednávku komunistického režimu ve vztahu k určitému typu studia etnických minorit. Viz také NEŠPOR, Zdeněk R.: Dvojitý život historické antropologie: Instrukcionální (ne)porozumění mezi historiky, sociology a sociálními antropology. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 2, č. 1 (2005), s. 87–114.

z východní Evropy a z Asie do České republiky), je jen příznačné, že mu Milan Otáhal, shrnující dosavadní výsledky studia takzvané normalizace, nemohl věnovat žádnou pozornost.²

Tato studie by měla být chápána především jako upozornění na zásadní nedostatky zdejších odborných výzkumů, projevující se především absencí interdisciplinárních pohledů, stejně jako na jejich poměrně značnou systematickou podmíněnost jak jednotlivými partikulárními teoreticko-metodickými pohledy, tak institucionálním a dalším kontextem. V dialogu s dosavadní českou (československou) odbornou literaturou, jejíž podstatná část bude alespoň zmíněna, se budu snažit postihnout nejdůležitější „bílá místa“ vědeckého zájmu a v tomto smyslu se pokusím předložit návrh jeho budoucí reorientace. Po úvodní části, v níž v souladu se současnou zahraniční literaturou vyjasňuji některé základní pojmy migračních studií,³ věnuji pozornost jednotlivým českým migračním pohybům v 19. a 20. století – tedy těm, které podle mého názoru můžeme považovat za součást soudobých dějin, protože na českou společnost dodnes výrazně působí přímo, nebo alespoň symbolicky. Ve všech případech podávám základní historické a sociokulturní charakteristiky, zejména s přihlédnutím k zájmům ekonomické sociologie, a doplňuji je informacemi o výzkumech dané oblasti. Po tomto přehledu, který může sloužit k základní orientaci po dosavadních českých migračních studiích, následuje analytická část, v níž zkoumám systematické tematické, teoretické a metodické ovlivnění výzkumů. Částečně se v něm projevuje dědictví diferenciacie humanitních a společenských věd, k níž došlo na konci 19. a v první polovině 20. století a která byla v našem prostředí vinou komunistického režimu zakonzervována, je v něm ale patrná také nechuť řady badatelů přijímat novější zahraniční perspektivy a výrazná *path dependency* české vědy.⁴ Komparativní analýza nedostatků dosavadních výzkumů, v řadě případů doslova strukturální a diskurzivní povahy, ovšem musí tvořit jen první krok v rámci reorientace zájmu odborníků o mezinárodní migrace. Na zde prezentovanou studii proto v příštím čísle *Soudobých dějin* naváže stať, v níž přiblížím vývoj a perspektivy západních migračních studií a kterou lze chápat jako výzvu i korektiv pro domácí bádání; tento účel sledují i doplňující návrhy na budoucí směřování subdisciplíny na pomezí historiografie, sociologie, sociální antropologie a dalších oborů.

2 OTÁHAL, Milan: *Normalizace 1969–1989: Příspěvek ke stavu bádání*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, č. 36.) Praha, ÚSD AV ČR 2002.

3 Záměrně vycházím především z autoritativní *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Amsterdam, Elsevier 2001, sv. 7, s. 4428–4433; sv. 11, s. 7211–7217; sv. 14, s. 9803–9815, 9834–9839; sv. 19, s. 12901–12905.

4 VEČERNÍK, Jiří: Výzkum společenské transformace a česká sociologie. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 38, č. 1 (2002), s. 55–77. Z širšího mezinárodního hlediska viz WALLERSTEIN, Immanuel ad.: *Kam směřují sociální vědy: Zpráva Gulbenkianovy komise o restrukturaaci sociálních věd*. Praha, Sociologické nakladatelství 1998.

Terminologie migračních studií

Migracemi rozumíme mezinárodní, přeshraniční pohyb⁵ větších skupin obyvatelstva, vedoucí k setrvání (i)migrantů v hostitelské zemi alespoň po určitou dobu; podle (diskutabilní) definice Organizace spojených národů je za tuto dobu považován minimálně jeden rok. Migrace jsou v tomto smyslu demografií chápány jako protikladné procesy vůči přirozenému, biologicky podmíněnému pohybu obyvatelstva, přičemž nezáleží na typu a síle příčin, které mechanický pohyb vyvolaly. Starší literatura migrace dělila podle jejich ústředních motivů, například na politické a hospodářské e/imigrace, případně rozlišovala sféru exilu a (politických) uprchlíků na jedné straně a (ekonomických) migrantů na straně druhé. Z dnešního pohledu je však něco takového problematické a z vědeckého hlediska málo explikativní.⁶ Obě nejasně definované skupiny se totiž v hostitelské zemi či zemích setkávají s podobnými problémy a sociálními skutečnostmi, s nimiž se musí vyrovnat na základě existujícího sociokulturního, symbolického a ekonomického zakotvení. Mezinárodní migrace proto rozdělujeme čistě mechanicky podle jejich směru, respektive podle konkrétního studijního zájmu o tu kterou zemi, na emigrace

-
- 5 Někteří badatelé zdůrazňují souvislost národních (uvnitř jednoho státu) a mezinárodních migrací a nemožnost jejich separátního studia (např. SKELDON, Ronald: *Migration and Development: A Global Perspective*. London, A. W. Longmann 1997, s. 9 n.), obecně se však toto pojetí dosud neujalo. V případě České republiky, resp. někdejšího Československa, přitom měly a mají velký význam vnitrostátní migrace obou majoritních etnik, Čechů na Slovensko a Slováků do Čech, na Moravu a do Slezska. Z rozsáhlé literatury na toto téma, jež v dalším textu nebude brána v potaz, lze zmínit alespoň: BARHOŇOVÁ, Vladislava: O slovenské „menšinu“ v Československém státě (1918–1938). In: *Lidé města: Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace*, č. 3 (2000), s. 34–36; NOSKOVÁ, Helena: O původu Slováků v Čechách. Praha, Trilabit 2001; PROKOŘ, Radim: K některým teritoriálním závislostem migračních trendů mezi Slovenskem a českými zeměmi po druhé světové válce. In: *Slezský sborník*, roč. 97, č. 1 (1999), s. 38–52; RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna: Vliv politické hranice na život obyvatelstva na moravsko-slovenském pomezí. In: *Lidé města*, č. 3 (2000), s. 28–33; SOMMER, Karel – ŠRAJEROVÁ, Oľga: Migrace Slováků do českých zemí v letech 1945–48. In: *Slezský sborník*, roč. 96, č. 1 (1998), s. 30–35; ŠRAJEROVÁ, Oľga: Slováci v českých krajinách včera a dnes. In: *Tamtéž*, roč. 95, č. 1–2 (1997), s. 68–75; TÁŽ: Slováci v českých krajinách do roku 1945. In: *Tamtéž*, s. 167–177; TÁŽ: Slováci v ČR na prelome tisícročí. In: TÁŽ (ed.): *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*. Opava, Slezský ústav Slezského zemského muzea – DIS RE 2002, s. 129–133; VRANOVSKÝ, Pavel: Špecifický charakter slovenskej menšiny v ČR. In: *Slezský sborník*, roč. 95, č. 1–2 (1997), s. 95–102.
- 6 BRETTELL, Caroline B. – HOLLIFIELD, James F. (ed.): *Migration Theory: Talking across Disciplines*. New York – London, Routledge 2000, s. 50; CASTLES, Stephen – MILLER, Mark J.: *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York – London, Guilford Press 1998, s. 76; FAIST, Thomas: *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford, Clarendon Press 2000, s. 22–25. V češtině NEŠPOR, Zdeněk R.: *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty: Prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelům k západní reemigraci 90. let*. Praha, Sociologický ústav AV ČR 2002, s. 10.

a imigrace. Vedle toho z právního hlediska, které s sebou samozřejmě nese závažné sociální důsledky, (i)migrace dělíme na legální a ilegální.

Mezinárodní migrace ovšem nemusí být ukončeny přesunem z rodné země do země hostitelské. V některých případech může později dojít i k opačnému pohybu, k návratu (části) emigrantů nebo jejich potomků do země jejich původu; jde o takzvané reemigrace.⁷ Typickým příkladem mohou být československým státem organizované reemigrace zahraničních Čechů a Slováků po první, a především po druhé světové válce, spojené hlavně s osídlováním pohraničních oblastí. Migranti se však mohou po čase z nejrůznějších důvodů přesunout i do další, třetí země, jako tomu bylo na přelomu 19. a 20. století v případě odchodu části banátských Čechů do Bulharska, čímž pak dochází k sekundární migraci. Jsou-li naopak emigrační a reemigrační pohyby opakované, v situaci kdy migranti během svého života vícekrát dočasně žijí (a pracují) na území hostitelského státu a pak se, opět jen načas, vrací do své vlasti, hovoříme o transmigracích. Historický význam tohoto pojmu ovšem byl odlišný, rozumělo se jím násilné přesídlování obyvatelstva v rámci území jednoho státu, nejčastěji z důvodů eliminace jejich náboženské odlišnosti. Typickým příkladem (historických) transmigrací byly odsuny tajných nekatolíků a náboženských sektářů do Banátu a Sedmihradska za vlády Marie Terezie a potom i Josefa II.⁸

U zemí, mezi nimiž probíhají transmigrace (v současném smyslu), stejně jako u všech případů dlouhodobějších a relativně stabilních přesunů obyvatelstva mezi dvěma či více totožnými zeměmi, hovoříme o formování migračního systému. Příkladem fungujícího migračního systému s rozsáhlými sociálními a ekonomickými implikacemi může být pracovní angažovanost ukrajinských „gastarbeitřů“ v současné České republice. Migrační systém je přitom ovlivňován jak vnějšími, kontextuálními okolnostmi (zákonodárstvím jednotlivých zemí, jejich politickou a ekonomickou situací atd.), tak i okolnostmi vnitřními, za které lze považovat vlastnosti panujícího systému. Migrační systém totiž participantům výrazně usnadňuje pohyb, zvyšuje míru přenosnosti sociálního kapitálu a podobně. Stejně tak je však může i omezovat, například v podobě okrádání o výtěžky, korupce a dalších nelegálních

7 Termín „reemigrace“ má, narozdíl od jiných pojmů z oblasti migračních studií, v českých zemích dlouhou historii. Vedly se o něj ostré teoretické spory v období bezprostředně po druhé světové válce, jeho vymezení se nicméně ustálilo, patrně i v důsledku zahraničních vlivů, na významu zde užívaném. K této otázce nejnověji viz VALÁŠKOVÁ, Naďa: K adaptaci současné reemigrační vlny Čechů z Ukrajiny. In: *Český lid*, roč. 79, č. 3 (1992), s. 193 n., autorka však nepřišla s nějakým novým pojetím. (*Český lid*, na nějž v této studii často odkazují, vycházel od roku 1891 do roku 1930 jako nečíslovaný sborník pod redakcí Čeňka Zírby, po přestávce od roku 1946 pak jako časopis čtyřikrát až šestkrát ročně. Tuto odlišnost respektuji ve způsobu bibliografického zápisu.)

8 Definitivně byly zastaveny dvorským dekretem z 10.6.1783 (viz REZEK, Antonín – ŠIMÁK, Josef V.: *Listář k dějinám náboženských blouznivců českých v století XVIII. a XIX.*, sv. 1, č. 88. Praha, Česká akademie věd a umění 1927, s. 31). K tomu NEŠPOR, Zdeněk R.: Banátská Češi jako potomci tolerančních sektářů. In: *Religio: Revue pro religionistiku*, roč. 7, č. 2 (1999), s. 129–144.

Protestantský kostel v Rovensku, jedné z hlavních osad českého osídlení v rumunském Banátu. V roce 2002 tam žilo asi 120 potomků českých imigrantů

praktik, včetně takzvaného bossismu. Existence migračních systémů přitom v některých případech vyvolává fenomén řetězových migrací, takže stávající trans/migranti posilují imigrace svých etnický, sociálně, nábožensky a jinak blízkých do dané hostitelské země. Jejich delší trvání může vést také k formování sociálně a symbolicky vymezených imigrantských enkláv v hostitelské zemi, odmítajících plnou asimilaci, jejichž důsledkem bývá především vznik etnických (sub)ekonomik.⁹

K otázce fungování migračních systémů stejně jako k dalším implicitním významům terminologických rozhraničení, velmi úzce spjatých s teoretickým zázemím jednotlivých badatelských škol, se ještě vrátím níže v textu. Uvedené pojmové distinkce nicméně poslouží k charakteristice nedávno minulých i aktuálních migračních procesů na území (dnešní) České republiky.

České migrační pohyby ve 20. století a jejich studium

S jistou nadsázkou lze říci, že české země se díky své geografické poloze i vnitřnímu vývoji staly výrazným migračním prostorem (v imigračním i emigračním smyslu) nejpozději v období stěhování národů a zůstaly jím, nehledě na různě dlouhá

9 LIGHT, Ivan – BHACHU, Parminder – KARAGEORGIS, Stavros: Migration Networks and Immigrant Entrepreneurship. In: LIGHT, Ivan – BHACHU, Parminder (ed.): *Immigration and Entrepreneurship*. New Brunswick, Transaction 1993, s. 25–49; LIGHT, Ivan – KARAGEORGIS, Stavros: The Ethnic Economy. In: SMELSER, Neil J. – SWEDBERG, Richard (ed.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton – New York, Princeton University Press – Russel Sage Foundation 1994, s. 647–671; LIGHT, Ivan: Ethnic Economy or Ethnic Enclave Economy? In: HALTER, Marylin (ed.): *Ethnicity and Urban Enterprise: New Immigrants to Massachusetts*. Boston, University of Massachusetts Press 1995; LIGHT, Ivan – GOLD, Stephen J.: *Ethnic Economies*. San Diego, Academic Press 2000.

klidová období, až doposud. Podstatně nižší možnosti geografické mobility stejně jako řada dalších faktorů ovšem rozsah i význam těchto migrací (s výjimkou stěhování národů a středověké německé kolonizace českého pohraničí i řady měst) do značné míry omezovaly. V neposlední řadě pak jejich vzdálenost v čase je důvodem, proč nejde o pohyby obyvatelstva v pravém smyslu aktuální, které by svým sociálním vlivem výrazněji zasahovaly do uplynulého století. To platí především o významných, nanejvýš nábožensky motivovaných emigracích v pobělohorském období,¹⁰ jež nezůstaly než „národní vzpomínkou“, případně „národním traumatem“. V tomto případě je již dlouho sociálně významnější historické povědomí o tomto fenoménu než fenomén sám. Přesto zůstává celá řada mezinárodních migračních pohybů, imigrací i emigrací od konce 18. století do současnosti, které ve 20. století hrály velmi podstatnou úlohu a dosud s sebou nesou značnou celospolečenskou ozvučnost. Vzpomeňme jen nedávné a stále ještě probíhající bouřlivé diskuse o tom, byl-li nucený přeshraniční přesun českých (sudetských) Němců po druhé světové válce „odsunem“ či „vyhnáním“,¹¹ stejně jako mnohé další vědecké diskuse či naopak příznačná mlčení.¹²

Již sám přehled těchto mezinárodních migračních pohybů,¹³ 18. stoletím počínaje, je přitom impozantní, stejně jako různorodost v jejich směřování, rozsahu i vnitřní struktuře.¹⁴

10 Z poměrně hojných studií na toto téma lze zmínit alespoň nedávno publikovaný sborník: HRUBÁ, Michaela (ed.): *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku*. Ústí nad Labem, Albis international 2001.

11 Vzhledem k rozsáhlosti literatury na dané téma mohu čtenáře pouze odkázat na studii: KOPEČEK, Michal – KUNŠTÁT, Miroslav: „Sudetoněmecká otázka“ v české akademické debatě. In: *Soudobé dějiny*, roč. 10, č. 3 (2003), s. 293–318. Řadu cenných poznatků přináší také jednotlivé díly *Zpráv Společnosti pro dějiny Němců v Čechách / Mitteilungen der Gesellschaft für die Geschichte der Deutschen in Böhmen*. Metodické otázky s touto problematikou spojené se staly např. součástí diskuse na stránkách časopisu *Dějiny a současnost*, roč. 25 (2003), jež se ovšem neoprostila od mimovědeckých, osobních hledisek.

12 Viz NEŠPOR, Z. R.: *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty*, s. 11 n.

13 V tomto přehledu přistupuji k tématu do jisté míry ahistoricky; jako (mezinárodní) migrace uvádím ty pohyby obyvatelstva, které tak jsou z dnešního (politicko-geografického) pohledu nahlíženy, ačkoli kupříkladu české migrace do dnešního Rumunska a Jugoslávie, nemluvě již o Vídni, v období existence rakouské (resp. rakousko-uherské) monarchie mezinárodními migracemi samozřejmě nebyly. K otázce česko-slovenských migrací viz pozn. 5.

14 Podobný přehled, věnovaný však jen českým emigracím a reemigracím a zpracovaný pouze do počátků první republiky, je již k dispozici: KOŘALKA, Jiří – KOŘALKOVÁ, Květa: Základní tendence českého vystěhovalectví a české reemigrace do počátku dvacátých let 20. století. In: *Češi v cizině*, sv. 7. Praha, Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR 1993, s. 30–47. Vedle uvedených nedostatků však bylo toto dílo do značné míry omezeno dobou svého vzniku (před rokem 1989) a samozřejmě nemohlo reflektovat novější literaturu na dané téma. Vzhledem k rozsahu přítomné studie ovšem nelze ani zde podat vyčerpávající bibliografický přehled, takže se zaměřuji především na knižní publikace a zásadnější studie otištěné v časopisech celonárodního významu; zcela rezignuji na výčet prací roztroušených v regionálních časopisech a sbornících (*Bezděz, Chebský sborník, Sborník Karlovarska, Kralicko, Vlastivěda Šumperského okresu* aj.).

1. První z českých emigrací, jejíž vliv přetrval až do 20. století a která je zároveň z mnoha důvodů teoreticky velmi významná, jakkoli svým rozsahem spíše nevelká, byla nucená a později i dobrovolná nábožensky motivovaná emigrace východočeských sektářů do Banátu na přelomu 18. a 19. století. Jde přitom o fenomén širší odborné veřejnosti dosud téměř neznámý. Tyto – v dobové terminologii – transmigrace vyvolala snaha osvětleného vídeňského dvora „uklidit“ vyznače nedovolených náboženských věr na samotný konec habsburské monarchie, do nárazníkového pásma s osmanskou říší, již tehdy proslulého (nedovolenou, nicméně praktikovanou) náboženskou pluralitou, v níž nechyběli ani stoupeni transformovaných středověkých dualistických sekt (paulikiáni, bogomilové), ani sektáři přestupující hranice křesťanské víry (antitrinitáři). Na konci vlády Marie Terezie a v prvních letech samostatné vlády jejího syna proto bylo do Banátu násilně přesunuto několik stovek (vůdců) tajných nekatolíků a později takzvaných náboženských blouznivců. Dosaďovaná literatura, vycházející jen z pramenů úřední provenience, přitom předpokládala, že byli zařazeni k vojsku (vedle Banátu a Sedmihradsku jako cílový prostor uváděla i Halič a Bukovinu) a že se brzy navrátí.¹⁵ K návratu části emigrantů sice došlo, ale jen proto, aby v situaci zotřeseného náboženského dozoru za vlády Františka I. vyvolal další odchody jejich souvěrců do relativně klidnějšího Banátu, kde založili nekatolickou osadu (Svatá) Helena.¹⁶ Její část potom na přelomu 19. a 20. století využila bulharské nabídky na usídlení v této zemi, prošla sekundární migrací a v severozápadním Bulharsku spolu s dalšími imigranty v roce 1900 založila obec Vojvodovo.¹⁷ Ze Svaté Heleny i z Vojvodova vedly ve 20. století reemigrace do Československa.

2. V první polovině 19. století zároveň doznívala imigrace ekonomicky zdatného a technologicky vzdělaného německého obyvatelstva (dnes bychom řekli *high skill-*

Mapka českého osídlení západní Volyně (převzato z knihy Josefa, Anny a Vladislava Vlko-vých *Historie českého Boratína. Ústí nad Labem, Forte 2000*)

15 ZÍBRT, Čeněk: O českých blouznivcích náboženských odvedených k vojsku r. 1783. In: *Věstník Královské české společnosti nauk*, č. 5 (1904), s. 1–24; TÝŽ: Pražské České Noviny roku 1783 o náboženských blouznivcích východočeských, odvedených k vojsku do Uher. In: *Český lid: Sborník*, roč. 14 (1905), s. 468–471.

Majitelé českých pivovarů na Volyni, před rokem 1914 (foto z knihy Jaroslava Vaculíka Dějiny volyňských Čechů, sv. 1. Praha, b.v. 1997)

led workers) z různých částí habsburské monarchie a v menší míře i z (bývalé) Říše do českých zemí. Řádově šlo o několik tisíc osob, jejichž osudům dosud nebyla věnována prakticky žádná vědecká pozornost. Důsledky této imigrační vlny jsou proto prakticky neznámé.

3. Mnohem podrobněji naopak byly studovány české emigrace v tomto období, ať již vedoucí do méně osídlených oblastí monarchie nebo – což do značné míry

16 NEŠPOR, Z. R.: Banátští Češi; NEŠPOR, Zdeněk R. – HORNOFOVÁ, Martina – JAKOUBEK, Marek: Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku, 1–4. In: *Lidé města*, č. 2 (1999), s. 66–88; č. 4 (2000), s. 112–141; č. 5 (2001), s. 62–86; č. 8 (2002), s. 85–104.

17 *Tamtéž*, č. 5 (2001), s. 62–86; PENČEV, Vladimír: Njakoj problemi na adaptacijata na češkite zaselnici na severozapadna Balgaria. In: *Vtori meždunaroden kongres po balgaristika: Dokladi 15 – Folklor*. Sofia, Bulgarska akademia na naukite 1988, s. 480–494; TÝŽ: Tempus edax rerum ili Za minaloto i nastojašteto na vojvodovskite Čechi. In: *Čechi v Balgaria: Istoria i tipologia na edna civilizatorska rolja*, sv. 2. Sofia, Bulgarska akademia na naukite 1996, s. 52–69. Český překlad posledně uvedené studie vyšel v revue *Lidé města*, č. 11 (2003), s. 36–51.

odporovalo státní populacionistické politice – méně často i za její hranice. Tyto migrační pohyby nevycházely ani tolik z ekonomických příčin, jak o tom uvažovala starší, zejména marxistická literatura, jako spíše z důvodů sociálních, mezi nimiž hrála podstatnou úlohu především snaha druhorozených vyhnout se povinné vojenské službě a četné výhody, jež byly imigrantům v novoosídlenecých oblastech nabízeny (příděly půdy, dočasné osvobození od daní atd). „Vnitrostátní emigrace“ tohoto typu vedla zejména ve dvacátých letech 19. století do rakouských oblastí Balkánu, tedy do dnešního Maďarska,¹⁸ Rumunska¹⁹ a zemí bývalé Jugoslávie,²⁰ později také – ač právě o tomto emigračním typu máme nejméně zpráv – do hlavního města monarchie a jeho bezprostředního okolí.²¹ „Vnější emigrace“, překračující již ve své době státní hranice a do určité míry pokračující i ve druhé polovině století, vedly zejména od šedesátých let buď do nově vzniklého

18 K problematice českých osad v uherské Dolní zemi, početně mnohem slaběji zastoupených, než tomu bylo v případě (dosud existujících) osad slovenských, existuje jen starší literatura: AUERHAN, Jan: *Čechoslováci v Jugoslávii, Rumunsku, v Maďarsku a v Bulharsku*. Praha, Melantrich 1921; TÝŽ: Pokus o demografii zahraničních Čechů a Slováků. In: *Československá vlastivěda*, řada 2: *Národopis*. Praha, Sfinx 1936, s. 97–139; KLÍMA, Stanislav: České osady dolnouherské. In: *Český lid: Sborník*, roč. 8, (1899), s. 22–28; NIEDERLE, Lubor: *Uherští Slováci: Národopisná mapa a statistika uh. Slováků na základě sčítání lidu z roku 1900*. Praha, Společnost Národopisného musea československého 1906 (2. vyd.); KÁLAL, Karel: *Češi na Slovensku*. Praha, B. Kočí 1922.

19 Starší práce, vycházející hlavně z demografických a národopisných pozic: AUERHAN, J.: *Čechoslováci v Jugoslávii, Rumunsku, v Maďarsku a v Bulharsku*; FOLPRECHT, Josef: *Naši krajané v cizině*. Praha, V. Petr 1940; KARAS, František: *Československá větev zapomenutá nebem i zemí*. Praha, Spolek Komenský 1937; URBAN, Rudolf: *Čechoslováci v Rumunsku*. Bukurešť 1930. Totéž platilo i o církevně angažovaných dílech: MÍČAN, Vladimír: *Nevratem v nový svět*. Brno, Světlo a pravda 1934; TÝŽ: *Za chlebem vezdejší*. Brno, Biblická jednota 1931. Za první republiky se kromě toho objevily práce z pera samotných emigrantů: SCHLÖGL, Jindřich: Dějiny českých osad v rumunském Banátě. In: *Naše zahraničí: Sborník Národní rady československé*, roč. 6, sv. 1, 2 a 3 (1925), s. 37–43, 89–94, 143–146; roč. 7, sv. 1, 2 a 3 (1926), s. 11–16, 86–96, 142–148; TÝŽ: Práce a zvyky našich krajanů v rumunském Banátě na podzim a v zimě. In: *Tamtéž*, roč. 11, sv. 3 (1931), s. 157–161; obdobně nepublikovaná kronika Jana Schlögl *Památník o Svaté Heleně*, jejíž kopie je uložena v archivu autora. Odborné studium od roku 1948 do současnosti na tuto tradici v mnohém navazovalo, často však vycházelo i z komparace s reemigrační problematikou: HEROLDOVÁ, Iva: Vystěhovalectví do jihovýchodní Evropy. In: BROUČEK, Stanislav (ed.): *Češi v cizině*, sv. 9. Praha, ÚEF AV ČR 1996, s. 67–95; HRUZA, František: *Domov v cizině*. Ostrava, Vydavatelství Křesťanských sborů 1992; JECH, Jaromír: Kultura rumunských Čechů. In: *Český lid*, roč. 49, č. 4 (1962), s. 161–172; JECH, Jaromír – SECKÁ, Milena – SCHEUFLER, Vladimír – SKALNÍKOVÁ, Olga: *Češi v cizině*, sv. 5: *České vesnice v rumunském Banátě*. Praha, ÚEF ČSAV 1995; KARBUSICKÝ, Vladimír: Kultura rumunských Čechů. In: *Český lid*, roč. 49, č. 4 (1962), s. 173–184; SECKÁ, Milena: Česká menšina žijící v rumunském Gerniku. In: *Tamtéž*, roč. 79, č. 3 (1992), s. 217–228; SCHEUFLER, Vladimír – SKALNÍKOVÁ, Olga: Kultura rumunských Čechů. In: *Tamtéž*, roč. 49, č. 4 (1962), s. 145–160; TÍŽ: Základy hmotné a duchovní kultury českých kovozemědělských obcí v rumunském Banátě. In: *Tamtéž*, roč. 50, č. 6 (1963), s. 332–342; ŠÍPEK, Zdeněk: Současná česká svatba v Rumunsku. In: *Češi v cizině*, sv. 7, s. 93–100.

Bulharska²² nebo do Polska a Volyňské gubernie tehdejšího Ruska, tedy do dnešního Běloruska, Polska a Ukrajiny.²³ Politický i socioekonomický vývoj v Rusku a Sovětském svazu přispěl k tomu, že se část těchto emigrantů, stejně jako později přicházející Češi, přesunula i do vzdáleného Kazachstánu.²⁴ Celkově přitom šlo o několik desítek tisíc osob, tvořících na imigračních územích zřetelné a mnohdy dodnes trvající etnické české enklávy, které někdy splynuly s dosavadními českými komunitami v těchto oblastech, aniž bychom tento jev mohli považovat za řetězovou migraci. Došlo k tomu jak v tehdejších Banátu – prostřednictvím setkání s dosavadními (již zmiňovanými) náboženskými emigranty ze (Svaté) Heleny –, tak v Polsku, respektive v Rusku – následkem sekundární, nebo dokonce terciární migrace části slezských polských Čechů, původně náboženských emigrantů

- 20 Ze starších prací: AUERHAN, Jan: Několik statistických dat o Česích a Slovácích v Chorvatsku a Slavonsku. In: *Naše zahraničí*, roč. 1, sv. 2 (1920), s. 210–215; TÝŽ: *Československá větve v Jugoslávii*. Praha, Československý ústav zahraniční 1930; BRANDEJS, Stanislav: Zpráva o stavu českých osad v Banátě, SHS. In: *Naše zahraničí*, roč. 3, sv. 1 (1922), s. 164–166; TURČÍN, Rudolf: Čechoslováci v Chorvatsku a Slavonii. In: *Tamtéž*, roč. 2, sv. 2 (1921), s. 83–87. Práce po roce 1948: HEROLDOVÁ, Iva: Výzkum české menšiny v Jugoslávii 1965–1967. In: *Český lid*, roč. 56, č. 2 (1969), s. 79–86; TÁŽ: Petrifikované zvyky a obřady u bosenských Čechů. In: *Národopisné aktuality*, roč. 11, č. 2 (1974), s. 99–113; TÁŽ: *Válka v lidovém podání: Národně osvobozenecý boj volyňských a jugoslávských Čechů*. Praha, ÚEF ČSAV 1977; PLOCHOVÁ, Kateřina: Nová Ves: Integrace české migrační skupiny do bosenského prostředí. In: *Český lid*, roč. 88, č. 4 (2001), s. 335–368; SCHEUFLER, Vladimír: Hrnčířství jugoslávských Čechů na Daruvarsku. In: *Tamtéž*, roč. 56, č. 2 (1969), s. 93–97; UHEREK, Zdeněk: *Češi v Bosně a Hercegovině: Úvod do problematiky s výběrovou bibliografií*. Praha, Etnografický ústav AV ČR 2000; UHEREK, Zdeněk – LOZOVIUK, Petr – TONGROVÁ, Marta: *Bosnia, Bosnian Czechs, and Migratory Bridges*. Praha, EÚ AV ČR 2000; *Veliki i Mali Zdenci: Prilozi za istoriju sela*. Daruvar 1977.
- 21 KRISTEN, Vladimír: České vystěhovalectví do Rakouska a jeho krajanské hnutí do roku 1938. In: *Český lid*, roč. 73, č. 2 (1986), s. 93–102; TÝŽ: Vznik Československé republiky a rakouští krajané. In: *Češi v cizině*, sv. 4: *Referáty z konference Československo a krajanské hnutí*. Praha, ÚEF ČSAV 1989, s. 77–89; POSPÍŠILOVÁ, Jana a kol.: Česká menšina v Rakousku – do roku 1945. In: *Češi v cizině*, sv. 9, s. 105–113. Absenci domácích výzkumů teprve nedávno reparaovala rakouská historička v práci: VALEŠ, Vlasta: *Die Wiener Tschechen einst und jetzt: Eine Einführung in Geschichte und Gegenwart der tschechischen Volksgruppe in Wien / Vídeňští Češi včera a dnes: Úvod do dějin a současnosti české národnostní skupiny ve Vídni*. Praha, Scriptorium 2004.
- 22 Tradiční zpracování představují díla: AUERHAN, Jan: Pokus o demografii zahraničních Čechů a Slováků; *Jubilejní ročenka československé kolonie v Bulharsku 1868–1928*. Sofie, Družstvo československého národního domu T. G. Masaryka 1929; KLÍMA, Stanislav: *Čechové a Slováci za hranicemi*. Praha, J. Otto 1925; MICHALKO, Ján: *Naši v Bulharsku: Pětidesiat rokov ich života, práce, piesne a zvykov*. Myjava, D. Pažický 1936; MÍČAN, Vladimír: *Nevratem v nový svět*. Naopak poválečná literatura k tomuto tématu, s výjimkou reemigrační problematiky, byla poměrně chudá (BROUČEK, Stanislav: Nad spolkovou činností Čechů a Slováků v Sofii. In: *Češi v cizině*, sv. 3. Praha, ÚEF ČSAV 1988, s. 72–90; VAŘEKA, Josef: Češi v Bulharsku. In: *Český lid*, roč. 77, č. 2 (1990), s. 81–88), což se začalo měnit až v poslední době: JAKOUBEK, Marek – NEŠPOR, Zdeněk R.: Poslední Čech v zapomenuté české vesnici. In: *Cargo: Časopis pro kulturní/sociální antropologii*, č. 3–4 (2000), s. 220–228; NEŠPOR, Z. R. – HORNFOVÁ, M. – JAKOUBEK, M.: Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku, 3. část.

z pobělohorského období, na Volyn.²⁵ V důsledku tohoto složitého vývoje, jakož i málo přehledných a ještě obtížněji pramenně zachytitelných sekundárních migračních pohybů ve východní Evropě a na Balkáně, které vytvořily relativně kompaktní české enklávy, se řada starších badatelů ve svých dílech nechala svést k nedorozuměním a omylům. V rámci (zejména demografické) konceptualizace výzkumu českých osad v cizině totiž byly všechny tyto skupiny bez rozdílu směřovány, a tento chybný přístup překonaly až nejnovější výzkumy.²⁶ Všechny uvedené skupiny, respektive jejich různé velké části, nicméně spojovaly reemigrace po druhé světové válce, jejichž objektem se staly. Přitom zatímco jejich starší studium souviselo s hledáním „zapomenutých českých větví“ v cizině a zaměřovalo se hlavně zvykoslovně, poválečné výzkumy byly podnikány vždy až v souvislosti

-
- 23 Do nástupu komunistického režimu vznikly práce: AUERHAN, Jan: *Osady českých emigrantů v Prusku, Polsku a Rusku*. Praha, A. Hajn 1920; TÝŽ: *České osady na Volyni, Krymu a Kavkaze*. Praha, A. Hajn 1920; BALABÁN, Anton: Z dějin sboru evang. reformovaného v Boratíně. In: *Křesťanské listy*, roč. 36 (1934), s. 50–52, 58–60, 66–67, 74–75, 82–83, 90–91; MARTINOVSKÝ, J. A.: *Kronika českého Malína*. Praha, Orbis 1945; MÍČAN, Vladimír: *Česká emigrace v Polsku a na Volyni*. Brno, Biblická jednota 1924. V následujícím období šlo především o studie: DLUHOŠOVÁ, Helena: Vystěhovalectví na Ukrajinu. In: *Češi v cizině*, sv. 9, s. 48–66; HEROLDOVÁ, Iva: Ethnografické zvláštnosti ve způsobu života a kultuře volyňských Čechů. In: *Český lid*, roč. 44, č. 2, 3, 4, 5 a 6 (1957), s. 47–49, 107–112, 145–149, 193–197, 241–246; TÁŽ: Volyňští Češi – jugoslávští Češi. In: *Tamtéž*, roč. 70, č. 2 (1983), s. 108–112; TÁŽ: Vystěhovalectví z českých zemí na dnešní území Polska a SSSR v 18. a 19. století. In: *Tamtéž*, roč. 72, č. 1 (1985), s. 18–23; TÁŽ: Vystěhovalectví do Polska. In: *Češi v cizině*, sv. 9, s. 11–25; *Historie emigrace z českých zemí*. Mladá Boleslav, Okresní muzeum 2001, s. 41–66; ROBEK, Antonín: K problematice českého vystěhovalectví do Ruska v druhé polovině 19. století. In: *Češi v cizině*, sv. 2, s. 64–97; sv. 3, s. 4–20. Praha, ÚEF ČSAV 1987 a 1988; UHEREK, Zdeněk ad.: Češi na jižní Ukrajině. In: *Český lid*, roč. 87, č. 4 (2000), s. 307–350; VACULÍK, Jaroslav: *Volyňští Češi v protifašistickém zápase*. Praha, Český svaz protifašistických bojovníků 1987; TÝŽ: K postavení Čechů na Ukrajině ve 20. a 30. letech (se zvláštním zřetelem na východní Volyn). In: *Češi v cizině*, sv. 6: *Příspěvky ze semináře „Vliv subjektivních a objektivních faktorů na proměny etnicity u českého etnika v zahraničí a po reemigraci“*, Praha 22. dubna 1992. Praha, ÚEF ČSAV 1992, s. 72–84; TÝŽ: *Dějiny volyňských Čechů*, sv. 1–2. Praha, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel 1997–1998; VALÁŠKOVÁ, Naďa: Češi v Rusku. In: *Češi v cizině*, sv. 9, s. 26–47. Mezi odborným studiem a vzpomínkovým žánrem stojí např.: HOFMAN, Jiří: *Češi na Volyni: Základní informace*. Praha, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel 1995; *Kupičov: Jak nám o něm vyprávěli*. Praha, vl. n. 1997; VLK, Josef – VLKOVÁ, Anna – VLK, Vladislav: *Historie českého Boratína*. Ústí/L., Forte 2000.
- 24 VALÁŠKOVÁ, Naďa: Česká minorita v Kazachstánu a její přesídlování do České republiky. In: *Český lid*, roč. 85, č. 2 (1998), s. 161–170; UHEREK, Zdeněk – VALÁŠKOVÁ, Naďa – KUŽEL, Stanislav: Potomci českých emigrantů v Kazachstánu. In: *Tamtéž*, roč. 86, č. 3 (1999), s. 235–247; UHEREK, Zdeněk ad.: *Češi z Kazachstánu a jejich přesídlení do České republiky*. Praha, EÚ AV ČR 2003.
- 25 ŠTĚŘÍKOVÁ, Edit: *Země otců*. Praha, Spolek exulantů 1995, s. 137–160; TÁŽ: *Zelów: Česká exulantská obec v Polsku*. Praha, Kalich 2002, s. 143–148.
- 26 Viz NEŠPOR, Z. R. – HORNOFOVÁ, M. – JAKOUBEK, M.: *Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku*, zejm. 1. část.

Zájezd sokolů z Volyně na Všesokolský slet do Prahy, asi v roce 1932 (foto z knihy Jaroslava Vaculíka Dějiny volyňských Čechů, sv. 2. Praha, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel 1998)

s reemigrační problematikou.²⁷ Sociální a kulturní charakteristiky novoosídlenců v českých zemích a na Slovensku byly v jejich rámci srovnávány se zakonzervovaným původním stavem, zjišťovaným v některých případech terénními výzkumy. Prvořadým příkladem je rozsáhlý výzkum banátských Čechů provedený v šedesátých letech, jehož výsledky však mohly být v úplnosti publikovány až po roce 1989.²⁸ Přes jejich nepochybný význam však novější bádání upozorňuje na určitou dobovou podmíněnost, vedoucí například k přehlížení náboženských otázek.²⁹ Naopak některé výzkumy volyňských Čechů (Helena Nosková, Jaroslav Vaculík) se orientovaly hlavně na historické analýzy jejich přijetí okolní společností a na vývoj formálních institucí a organizací.

4. Řádově mnohem menší, zejména ve srovnání s německými zeměmi nebo s Uherskem, byla emigrace po revoluci roku 1848 motivovaná obavami z politických a policejních represí, případně emigrace osob nespokojených s dalším poli-

27 K tomu viz níže v textu, kde je citována i další literatura, úžeji související právě s problematikou reemigrací po druhé světové válce nebo v 90. letech 20. století.

28 JECH, J. – SECKÁ, M. – SCHEUFLER, V. – SKALNÍKOVÁ, O.: *České vesnice v rumunském Banátu*. Zde je citována i další literatura, již výše v pozn. 19 doplňuji hlavně o nejnovější práce.

29 NEŠPOR, Z. R.: *Banátští Češi*, s. 134–136; TÝŽ – HORNOFOVÁ, M. – JAKOUBEK, M.: *Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku*, 2. část, s. 66–70.

tickým a sociálním vývojem v českých zemích. Ta vedla na západ od našich hranic a často i do severní Ameriky. Nešlo však o víc než o několik desítek až stovek osob, hlavních exponentů revolučních událostí, takže tato emigrační vlna si udržela svůj úzce individuální charakter, podmíněný nadto i tím, že značná část emigrantů se později vrátila zpět do vlasti. Patřili mezi ně Josef Václav Frič,³⁰ František Matouš Klácel,³¹ Bedřich Vilém Košut³² a další, kteří tak vytvořili jakýsi precedens pro pozdější krátkodobé politické emigrace 20. věku.

5. Polovina 19. století ovšem nepřinesla ukončení již dříve probíhajících sociálních a ekonomických emigrací z českých zemí, právě naopak. Přestože se dočasně změnila jejich cílová území, důvody k nim vedoucí zjevně trvaly. Zemí, kam směřovala takzvaná velká emigrace nejen z Rakouska(-Uherska), ale prakticky z celé Evropy,³³ imigrační zemí *par excellence*, se přitom staly Spojené státy.³⁴ V menší míře se tyto pohyby dotkly i některých latinskoamerických zemí,³⁵ zcela okrajově pak zemí dalších světadílů.³⁶ K této emigrační vlně v Rakousku nepochybně přispěl liberální výklad vystěhovaleckého patentu z roku 1832,³⁷ především ale rozsáhlá emigrační propaganda, slibující tvrdě pracujícím v řídce osídlených zámořských oblastech doslova „hory doly“.³⁸ Skutečnost však byla namnoze odlišná. Jak ukázaly výzkumy zahraničních kolegů, slovanští imigranti se v americké společnosti nadlouho stávali občany druhé kategorie, jejichž sociální akceptace, a tudíž i úspěšnost, byla nutně jen částečná.³⁹ Jestliže české výzkumy nebo vzpomínkové práce samotných emigrantů naopak zdůrazňovaly jejich vysoké postavení v americké společnosti (starosta Chicaga Anton Cermak se stal v tomto směru symbolem), eventuálně přetrvávání kulturních vazeb na české prostředí, projevující se zakládáním sokolských organizací a dalších spolků, nejružnějšími národními bály a podobnými akcemi, lze to označit za svého druhu mystifikaci. Stejně chybná však

30 FRIČ, Josef V.: *Paměti*, 4 sv. Praha, F. Bačkovský 1891; KOSÍK, Karel – ŽÁČEK, Václav (ed.): *Josef Václav Frič a demokratické proudy v české politice a kultuře*. Praha, ČSAV 1956; ŽÁČEK, Václav: *Josef Václav Frič*. Praha, Melantrich 1979.

31 DVORÁKOVÁ, Zora: *František Matouš Klácel*. Praha, Melantrich 1976; TRAPL, Miloslav: *František Matouš Klácel: Život a dílo*. Olomouc, Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého 1999.

32 KOŠUT, Bedřich Vilém: *Můj žalář a mé vyhnanství: Z pamětí Bedřicha Viléma Košuta*. Praha, Pokrok 1911; LUKÁŠEK, Josef: *Bedřich Vilém Košut a náboženské poměry v revoluční době r. 1848 a za vlády absolutismu*. Praha, V. Horák 1927; TÝŽ: *Česká evangelická církev v době revoluční r. 1848*. Praha, Českobratrské družstvo 1937.

33 Z bohaté literatury na toto téma viz zejména BODNAR, John E.: *Transplanted: A History of Immigrants in Urban America*. Bloomington, University of Indiana Press 1985; HATTON, T. J. – WILLIAMSON, J. G.: *The Age of Mass Migration*. New York, Oxford University Press 1998; NUGENT, Walter: *Crossings: The Great Transatlantic Migrations, 1870–1914*. Bloomington, University of Indiana Press 1992. Tato mohutná migrační vlna dokonce vyvolala i sekundární a terciární migrace některých banátských, bulharských a volyňských Čechů do USA, Argentiny a dalších latinskoamerických zemí. K tomu viz MÍČAN, V.: *Nevratem v nový svět*; TÝŽ: *Za chlebem vezdejším*, s. 118 n.; ŠTĚŘÍKOVÁ, E.: *Země otců*, s. 377; VACULÍK, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, 1. sv., s. 32.

byla marxistická degradace části emigrantů, vycházející spíše z dobových ideologických pouček než ze závěrů provedených výzkumů. Celkově tato emigrační vlna, v omezenější míře trvající až do první světové války (ze Slovenska i později), obsáhla několik desítek tisíc osob. Její představitelé se mimo jiné aktivně zapojili do pří-

- 34 Práce z doby před druhou světovou válkou akcentovaly folklorní zvláštnosti a podíl českého etnika na „budování Ameriky“: ČAPEK, Tomáš: *Naše Amerika*. Praha, Národní rada československá 1926; FRANKL, Karel: Jak se hovoří angločeštinou v Americe. In: *Český lid: Sborník*, roč. 24 (1924), s. 232–237; HROCH, Max: Mluva amerických Čechů v Chicagu. In: *Tamtéž*, s. 376–378; ŠEBESTOVÁ, Augusta: Dopisy našeho lidu: List mladého moravského vystěhovalce do Ameriky. In: *Tamtéž*, roč. 12 (1903), s. 55 n. Totéž platilo v případě pozdějších etnografických příspěvků amerických Čechů: GELLNER, John – SMEREK, John: *The Czechs and Slovaks in Canada*. Toronto, University of Toronto Press 1968; CHADA, Joseph: *The Czechs in the United States*. B.m., SVU Press 1981; MURPHY, David: Podstatné rysy českoamerické krajiny. In: *Český lid*, roč. 85, č. 1 (1998), s. 35–48; RECHCÍGL, Miloslav: První příchozí a usedlíci na půdě Severní Ameriky ze zemí českých a ze Slovenska. In: *Češi v cizině*, sv. 7, s. 101–115; některé články ve výstavním katalogu: KRATOCHVIL, Jan (ed.): *Český a slovenský exil 20. století*, sv. 1–2. Brno, Meadow Art 2002. Etnografie v letech 1948–1989 z této tradice sice vycházela, doplňovala ji ovšem protikapitalistickým ostnem: JOŽÁK, Jiří: Američtí krajané proti Mnichovu. In: *Češi v cizině*, sv. 3, s. 21–43; MASNÝ, Vojtěch: Statistika vystěhovalectví českého proletariátu do Spojených států. In: *Demografie*, roč. 4, č. 3 (1962), s. 204–211; ŠATAVA, Leoš: Evropská migrace na severoamerický kontinent v 19. století a její odraz v historii českého etnika. In: *Češi v cizině*, sv. 3, s. 44–71; TÝŽ: Migrační procesy a české vystěhovalectví 19. století do USA. In: *Acta Universitatis Carolinae – philosophica et historica*, sv. 111. Praha, Univerzita Karlova 1989, s. 85–101; VAŘEKA, Josef: Podíl Čechů na výstavbě amerického venkova v Nebrasce. In: *Češi v cizině*, sv. 4, s. 103–109; POLIŠENSKÝ, Josef (ed.): *Začátky české a slovenské emigrace do USA: Česká a slovenská emigrácia v USA v období I. internacionály. Zborník statí*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1970. Tomuto trendu unikly jen některé historické práce (především KUTNAR, František: Počátky hromadného vystěhovalectví z Čech v období Bachova absolutismu. In: *Rozpravy ČSAV, řada společenskovedná*, sv. 74/15 (1964)), zatímco novější etnografie z něj nalézají cestu orientací na prameny: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – historica*, sv. 31. Olomouc, Univerzita Palackého 2002, s. 357–382; DUBOVICKÝ, Ivan: Češi v USA – otázka identity (1848–1938). In: *Český lid*, roč. 83, č. 3 (1996), s. 229–247; ECKERT, Eva: Po stopách českých vystěhovalců do Texasu. In: *Tamtéž*, roč. 88, č. 3 (2001), s. 223–264; FRÖML, František: Z pramenů k dějinám českého vystěhovalectví do Severní Ameriky. In: *Tamtéž*, roč. 77, č. 1 (1990), s. 19–27; *Historie emigrace z českých zemí: Sborník ze semináře, který se konal při příležitosti setkání krajanů v Mladé Boleslavi 22.–25.6.2000*. Mladá Boleslav, Okresní muzeum 2001, s. 13–28, 125–154; ŠATAVA, Leoš: Vystěhovalectví do USA. In: *Češi v cizině*, sv. 9, s. 155–171.
- 35 BAĐUROVÁ, Monika – BAĐURA, Bohumil: Vystěhovalectví z českých zemí do Brazílie před vznikem ČSR. In: *Český lid*, roč. 82, č. 4 (1995), s. 323–335; BARTĚČEK, Ivo: Československá kolonizace v Brazílii. In: *Češi v cizině*, sv. 3, s. 237–251; TÝŽ: Vystěhovalectví do Latinské Ameriky. In: *Češi v cizině*, sv. 9, s. 172–197; DUBOVICKÝ, Ivan: Kolonizační pokusy v Argentině a meziválečná československá politika. In: *Češi v cizině*, sv. 3, s. 193–236; TÝŽ: Formování českého a slovenského etnika v Argentině. In: *Češi v cizině*, sv. 4, s. 130–141; POLIŠENSKÝ, Josef: Prameny a problémy dějin českého a slovenského vystěhovalectví do Latinské Ameriky. In: *Český lid*, roč. 68, č. 1 (1981), s. 3–10; VASILJEV, Ivo: Vystěhovalectví Čechů a Slováků do Latinské Ameriky před druhou světovou válkou. In: *Tamtéž*, roč. 73, č. 2 (1986), s. 103–106.

pravy vzniku nezávislého Československa, o pozdější pobídka k návratu do „staré vlasti“ ovšem již nejevili zájem. Jejich řady pak byly podstatně rozšířeny dalšími emigranty, prchajícími před nacistickým, a zejména komunistickým režimem, jejichž prostřednictvím však došlo k dalším podstatným modifikacím tohoto emigračního prostoru.⁴⁰

6. Podobné rysy provázely také migrace v období první republiky, v důsledku zpřísnění americké imigrační politiky směřující především do zemí západní Evropy. Těmto emigracím, jež nepřesáhly rozsah několika tisíc osob, byla dlouho upírána akademická pozornost. Teprve v poslední době (avšak již před rokem 1989) se začaly objevovat etnografické (Stanislav Brouček) a okrajověji i historické (manželé Kořalkovi) studie k tomuto fenoménu.⁴¹ Jejich podstatným omezením však doposud zůstává ústřední orientace na organizované formy emigrantského

36 ŠÍPEK, Zdeněk: Vystěhovalectví do Afriky, Asie (bez území bývalé SSSR), Austrálie a Oceánie. In: *Češi v cizině*, sv. 9, s. 198–230.

37 KOŘALKA, J. – KOŘALKOVÁ, K.: Základní tendence českého vystěhovalectví, s. 32 n.

38 Viz CAJTHAML-LIBERTÉ, Fr.: Nová píseň o Americe. In: *Český lid: Sborník*, roč. 29 (1929), s. 384 n.; DOUBRAVA, František: Dopis Čecha z Ameriky r. 1816. In: *Tamtěž*, roč. 22 (1913), s. 319 n.; MALÝ, Jindřich: České lidové „napravování“ o Americe. In: *Tamtěž*, roč. 18 (1909), s. 408–410; VODŇANSKÝ, Karel (ed.): Písně o blahobytu v Americe z r. 1856 a 1858. In: *Tamtěž*, roč. 19 (1910), s. 206 n.; ZÍBRT, Čeněk: Jak si lid československý představoval život v Americe. In: *Tamtěž*, roč. 29 (1929), s. 21–26.

39 CHAN, Sucheng: European and Asian Immigration into the United States in Comparative Perspective, 1820s – 1920s. In: YANS-McLAUGHLIN, Virginia (ed.): *Immigration Reconsidered: History, Sociology and Politics*. New York – Oxford, Oxford University Press 1990, s. 37–75; MODEL, Suzanne W.: Work and Family: Blacks and Immigrants from South and East Europe. In: *Tamtěž*, s. 130–159.

40 NEŠPOR, Z. R.: *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty*, s. 36–54.

41 BROUČEK, Stanislav: České krajanské hnutí v Evropě v letech 1860 až 1938 (se zvláštním zřetelem k sociálně demokratickým tendencím v 90. letech v Německu). In: *Český lid*, roč. 69, č. 1 (1982), s. 5–14; TÝŽ: Vystěhovalectví z meziválečné ČSR do západní Evropy (Francie, Belgie, Holandska a Anglie). In: *Tamtěž*, roč. 72, č. 3 (1985), s. 173–179; TÝŽ: Vystěhovalectví Čechů a Slováků do Německa do roku 1938. In: *Tamtěž*, č. 4, s. 239–242; TÝŽ: K adaptaci imigrantů z ČSR ve francouzské lokální společnosti. In: *Češi v cizině*, sv. 6, s. 48–52; TÝŽ: Češi ve Francii 1914–1918: Zápas o vlastní identitu. In: *Češi v cizině*, sv. 8. Praha, ÚF AV ČR 1995, s. 7–11; TÝŽ: Češi ve Francii. In: *Češi v cizině*, sv. 9, s. 136–154; TÝŽ: *Cestami demokracie: Ke stému výročí Besedy Slovan v Ženevě*. Ženeva – Praha, Beseda Slovan – EÚ AV ČR 2001; TÝŽ – VASILJEV, Ivo: K charakteristice československé vystěhovalcké politiky mezi dvěma světovými válkami. In: *Český lid*, roč. 72, č. 2 (1985), s. 71–80, 149–157; CHLOUPEK, Jindřich: Sokol a Českomoravská beseda v Paříži. In: BROUČEK, Stanislav (ed.): *Češi v cizině*, sv. 10. Praha, ÚF AV ČR 1998, s. 103–124; JANOUŠEK, Rudolf: Život českých krajanů a jejich organizace v Berlíně do 2. světové války. In: *Češi v cizině*, sv. 4, s. 200–204; KOŘALKA, Jiří: Češi v Německu. In: *Češi v cizině*, sv. 9, s. 121–132; TÝŽ: Češi ve Švýcarsku. In: *Tamtěž*, s. 133–135; TÝŽ – KOŘALKOVÁ, Květa: Češi v Porýní a Vestfálsku 1890–1918. In: *Češi v cizině*, sv. 10, s. 7–38; KRISTEN, V.: České vystěhovalectví do Rakouska a jeho krajanské hnutí do roku 1938; PRŮŠEK, Karel: Vzpomínky na meziválečný život české menšiny ve Vídni. In: *Češi v cizině*, sv. 4, s. 90–95.

sdužování, především na krajanské a zájmové spolky. Tato činnost totiž jednak nezasahovala všechny emigranty, především však postihovala jen menší část jejich sociokulturních i dalších vztahů v hostitelských zemích.

7. Většina dosud uváděných migračních pohybů měla ráz vystěhovalectví z českých zemí a k problematice soudobých dějin měla jen zprostředkovaný vztah. Vznik samostatného Československa naproti tomu vedl k prvním úvahám o systematické, státem organizované reemigrační akci. Jejich duší byl demograf Jan Auerhan, místopředseda Státního úřadu statistického, organizátor Československého ústavu zahraničního a dlouholetý výzkumník v oblasti českých enkláv v cizině.⁴² Pro organizovaný přesun zahraničních Čechů Auerhan argumentoval především potřebou „každé ruky a hlavy“ při budování nového státu, stejně jako jejich podílem na vzniku samostatného Československa. Z celé akce však nakonec pro nedostatek prostředků sešlo, mimo jiné i pro finanční náročnost srovnatelného návratu československých legií. Dalším důvodem byl nezáměr českých menšin ve vyspělém světě, především ve Spojených státech, podílet se na budování nového státu jinak než materiální či ideovou pomocí. Reemigrovat se tak podařilo jen několik desítek rodin někdejších náboženských emigrantů z polského Zelówa,⁴³ zatímco případná reemigrace dalších krajanů byla ponechána na jejich vlastní vůli i prostředcích. Namísto zajištění organizovaného přesunu zahraničních Čechů ze státní iniciativy vznikl počátkem dvacátých let Československý ústav zahraniční. Staral se o kulturní styky těchto krajanů s Československem, včetně zajištění činnosti krajanských spolků (například vybudování Domu T. G. Masaryka v Sofii) a českého vyučování. Ústav do určité míry usměrňoval i československou zahraniční politiku vůči zemím, v nichž existovaly české menšiny.

8.–10. Specifický vývoj české migrační problematiky byl pochopitelně umocněn Mnichovem a potom druhou světovou válkou, která vyvolala neméně než tři různě silné migrační pohyby, nepočítáme-li dočasné nucené práce Čechů a Slováků v říši a naopak příliv německých úředníků a státních i soukromých zaměstnanců do českých zemí za nacistické okupace. Již bezprostředně po Mnichovu totiž začaly z Česko-Slovenska⁴⁴ na Západ, hlavně do Francie, Velké Británie

42 Auerhanovu činnost detailně popsali HŮRSKÝ, Josef: *Univ. doc. dr. Jan Auerhan: Život a dílo*. Praha, Československý ústav zahraniční 1946; BROUČEK, Stanislav: Vznik a poslání Československého ústavu zahraničního. In: *Češi v cizině*, sv. 4, s. 14–23. Auerhanova díla, pokud se vztahují ke sledované problematice, jsou citována i v této studii.

43 *Historie emigrace z českých zemí*, s. 67–90; HOŠKOVÁ, Miloslava: Reemigrace a usídlení potomků českých exulantů na Zábřežsku po 1. světové válce. In: *Český lid*, roč. 73, č. 3 (1986), s. 167–175; NOSKOVÁ, Helena: Česká společnost a její vztah k reemigrantům. In: *Lidé města*, č. 11 (1997), s. 61–87; POSPÍŠILOVÁ, J.: Česká menšina v Rakousku – do roku 1945, s. 105–113; ŠEDIVÝ, Ivan: Sdružení Čechů a Slováků z Ruska a československá vláda 1919–1929. In: *Československý časopis historický*, roč. 36, č. 2 (1988), s. 212–237; ŠTĚŘÍKOVÁ, E.: *Země otců*, s. 169–187; TÁŽ: *Zelów*, s. 170–176; VACULÍK, Josef: Vznik Československa a reemigrace zahraničních Čechů. In: *Češi v cizině*, sv. 4, s. 110–119.

44 Česko-Slovensko byl oficiální název od přijetí zákonů o autonomii Slovenské krajiny a Podkarpatské Rusi v listopadu 1938 do vyhlášení samostatné Slovenské republiky v březnu 1939.

a Spojených států (v mnohem menší míře i do SSSR), prchat osoby, které se obávaly perzekuce a/nebo doufaly, že budou moci v zahraničí aktivně přispět ke zvrácení tehdejšího dějinného vývoje. Utečenci měli za to, že po svém opakují konání českých emigrantů po Bílé hoře a po roce 1848 stejně jako počínání zahraničních Čechů a Slováků po vypuknutí první světové války, jež dopomohlo ke vzniku republiky. Šlo přitom o několik tisíc, možná desítek tisíc osob, jejichž životní osudy i vzájemné vztahy byly dost pohnuté⁴⁵ a z nichž se jen část po skončení války do Československa vrátila. Ani tato emigrační vlna (8.), ani její poválečná individuální reemigrace (9.) však dosud nebyly studovány jinak než prostřednictvím biografických sond do života některých jejich hlavních příslušníků nebo zcela okrajově v kontextu československých politických dějin za druhé světové války. Jejich šířeji, sociologicky pojaté studium naprosto absenteje, patrně i v důsledku ideologicky podmíněného zmrazení podobných snah za vlády komunistického režimu. Stejně tomu do značné míry je i v případě poválečného odsunu (vysídlení, vyhnání) sudetských Němců z Československa (10.). Zejména v tomto posledním případě, kdy počet emigrantů z českých zemí přesáhl tři mili-

Reklama na český hotel Sofia palace v Sofii z 20. let minulého století (archiv autora)

45 Studiu vzájemných vztahů politických špiček československé emigrace v období druhé světové války dosud nebyla věnována patřičná pozornost. Základní poznatky přinesly např. studie: FIC, Victor Miroslav: *Československá strana národně sociální v exilu*. Brno, Prius 2002; GEBHART, Jan: *Migrace českého obyvatelstva v letech 1938–1939: Poznámky ke stavu výzkumu*. In: *Český časopis historický*, roč. 96, č. 3 (1998), s. 561–573; JIRÁSEK, Zdeněk: *Československá pouťorová emigrace a počátky exilu*. Brno, Prius 1999, s. 49–58; RENNER, Jan: *Československá strana lidová 1945–1948*. Brno, Prius 1999, s. 88 n.; STRÍBRNÝ, Jan: *Židovští vojenští duchovní a židovská otázka v československém vojsku na Západě v letech 1939–1945: Příběh Alexandra Krause a JUDr. Hanuše Rebenwurzela-Rezka*. In: KREJČOVÁ, Helena – SVOBODOVÁ, Jana (ed.): *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945: Sborník studií*. Praha, ÚSD AV ČR – Maxdorf 1998, s. 162–220; VALEŠ, V.: *Die Wiener Tschechen*. Viz také některé studie ve sbornících *Češi v cizině*, sv. 8, a *Historie emigrace z českých zemí*.

ony, však v poslední době nastává kýžená změna v podobě již zmiňovaných diskusí o povaze a průběhu nuceného a často násilného vysídlení, iniciovaná také výrazným zájmem západních, především německých badatelů, ale i českých emigrantů v období komunismu a veřejnosti o objektivní historické zhodnocení tohoto fenoménu.⁴⁶

11. Českou vědeckou obec naopak nadlouho zaujalo poválečné osídlování opuštěných pohraničních oblastí,⁴⁷ úzce související s reemigrační problematikou. Přestože totiž většina novoosídlenců pocházela z nižších sociálních vrstev českého a slovenského vnitrozemí, jež takto získaly nezanedbatelný nemovitý i movitý majetek, původním záměrem československé vlády bylo osídlit pohraničí hlavně zahraničními Čechy a Slováky, kteří by byli pod státní patronací převezeni do vlasti, aby se tak mohli zapojit do jejího nového, poválečného budování na „etnicky čistém a jednotném“ půdoryse. Z tohoto důvodu bylo uzavřeno několik mezistátních dohod o reemigraci z jihoevropských a východoevropských zemí a o příslušných majetkových transferech. Tyto dohody sice ani v jednom případě nebyly bezvýhradně naplněny, především pro narůstající odpor partnerských zemí, v jejich rámci však přesto ve druhé polovině čtyřicátých a na počátku padesátých let do Československa přišlo několik set tisíc osob. V některých případech došlo k faktickému zániku českých osad v zahraničí (typický je příklad severobulharského Vojvodova),⁴⁸ většinou však reemigrovali jen mladší potomci emigrantů, kteří tak doufali ve zlepšení svého socioekonomického statutu. Reemigrace ze západoevropských zemí a ze severní Ameriky naproti tomu byla mizivá. Přijetí reemigrantů majoritní českou společností ovšem nebylo bezproblémové; byly jim vykázaný méně výhodné habitacní lokality i pracovní místa a ani sociální a kulturní akceptace těchto „cizáků“ nebyla úplně jednoduchá, navzdory opačně

46 Viz pozn. 11.

47 V perspektivě studia etnických procesů viz např. HAIŠMAN, Tomáš – MATĚJJOVÁ, Vlasta (ed.): *Etnické procesy v pohraničí českých zemí po roce 1945 (společnost a kultura): Sborník referátů přednesených na konferenci s mezinárodní účastí konané ve dnech 5.–8. listopadu 1984 v Sobotíně, okr. Šumperk*, sv. 3. Praha, ÚEF ČSAV 1986; NAVRÁTILOVÁ, Alexandra a kol.: *Etnické procesy v nově osídlených oblastech na Moravě: Na příkladě vybraných obcí v Jihomoravském a Severomoravském kraji*. Brno, Ústav pro etnografii a folkloristiku 1986; TÁŽ: *Obřady životního cyklu u reemigrantských skupin v českém a moravském pohraničí*. In: *Lidé města / Urban Dwellers* [stará řada], č. 11 (1997), s. 114–130; SLEZÁK, Lubomír: *Zemědělské osídlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno, Blok 1978. Z novější literatury se sluší zmínit alespoň: KASTNER, Quido: *Osídlování českého pohraničí od května 1945: Historická analýza doplněná kvantitativní sociologickou sondou*. Praha, SOU AV ČR 1996; TÝŽ: *Národnostní aspekt osídlovacích procesů v pohraničí českých zemí od května 1945: Na příkladu Úštěcka*. In: *Slezský sborník*, roč. 95, č. 1–2 (1997), s. 147–159; SLÁDKOVÁ [NEŠPOROVÁ], Olga: *Specifika v religiozitě protestantských reemigrantů z Volyně*. In: *Lidé města*, č. 12 (2003), s. 111–120; ZICH, František (ed.): *Biographies in the Borderland*. Prague, SOU AV ČR 2002.

48 JAKOUBEK, M. – NEŠPOR, Z. R.: *Poslední Čech v zapomenuté české vesnici*, s. 224–227.

míněné snaze organizátorů celé akce.⁴⁹ Právě studium kulturních reliktvů v prostředí reemigrantských komunit a procesů jejich postupné adaptace a integrace do českého prostředí se již od padesátých let stalo jedním z ústředních výzkumných programů české etnografie a folkloristiky, jež na toto téma vypracovaly nejen řadu případových studií, ale i práce obecnějšího a komparativního charakteru. Tyto práce se metodicky opírají hlavně o sovětskou školu takzvaných etnických procesů, slučovanou se starší domácí národopisnou tradicí, méně často o historicko-etnografický výzkum.⁵⁰

12. Téměř souběžně s reemigracemi z východní a jihovýchodní Evropy se ovšem zvedla vlna emigrace z Československa, vyvolaná převratem v únoru 1948 a směřující do zemí svobodného světa. Většina jejích účastníků, jejichž počet bývá odhadován asi na šedesát tisíc,⁵¹ ovšem doufala v brzký návrat do vlasti, třetí světovou

49 Viz především FOLPRECHT, Josef: *Studie o povaze zahraničních krajanů*. Praha, Československý ústav zahraniční 1947; TÝŽ (ed.): *Volyňští krajané*. Praha, Cíl 1947. Celkové zhodnocení tohoto procesu z dlouhodobější perspektivy na příkladu konkrétních lokalit viz např. MORAVCOVÁ [BITTNEROVÁ], Dana: K zákonitosti vyrovnávání reemigrační skupiny v českém pohraničí (1946–1990). In: *Češi v cizině*, sv. 6, s. 53–57.

50 BITTNEROVÁ, Dana: Slovenští reemigranti z rumunského Rudohoří. In: NOSKOVÁ, Helena (ed.): *K problémům minorit*. Praha, ÚSD AV ČR 1999, s. 45–104; HEROLDOVÁ, Iva: Novosídlenecká vesnice. In: *Český lid*, roč. 71, č. 3 (1984), s. 130–140; TÁŽ: Současné etnické procesy v pohraničí českých zemí. In: *Tamtéž*, roč. 72, č. 1 (1985), s. 58–65; TÁŽ: Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků po 2. světové válce. In: *Češi v cizině*, sv. 1. Praha, ÚEF ČSAV 1986, s. 153–163; TÁŽ: Reemigrace ze SSSR, Francie a Rumunska. In: *Češi v cizině*, sv. 7, s. 7–29; *Historie emigrace z českých zemí*, s. 95–114; MORAVCOVÁ, Dana: Svatební družina rudohorských Slováků v Jindřichovicích 1948–1988. In: *Český lid*, roč. 76, č. 3 (1989), s. 143–148; NAVRÁTILOVÁ, Alexandra: Zanikání tradičních religijních prvků v přesídleneckých obcích jihomoravského pohraničí. In: *Časopis Moravského muzea, série A: Společenské vědy – Ethnographia IX*, roč. 59 (1974), s. 225–234; TÁŽ: *Etnické procesy v nově osídlených oblastech na Moravě*; NOSKOVÁ, Helena: Etnografický výzkum národnostně smíšených vesnic na Chebsku osídlených po roce 1945. In: *Český lid*, roč. 65, č. 2 (1978), s. 98–101; TÁŽ: Slovinci z Nadlaku v Chebském okrese. In: *Tamtéž*, roč. 71, č. 3 (1984), s. 154–166; TÁŽ: Česká společnost a její vztah k reemigrantům; TÁŽ: *Návrat volyňských Čechů: Naděje a skutečnost let 1945–1954*. Praha, ÚSD AV ČR 1999; TÁŽ – VÁCHOVÁ, Jana: *Reemigrace Čechů a Slováků z Jugoslávie, Rumunska a Bulharska (1945–1954)*. Praha, ÚSD AV ČR 2000; ROBEK, Antonín – HEROLDOVÁ, Iva: K etnické problematice Československa, zvláště českého pohraničí, po druhé světové válce. In: *Český lid*, roč. 70, č. 1 (1983), s. 3–10; SECKÁ, Milena: Svatební obřad českých reemigrantů z Rumunska. In: *Tamtéž*, roč. 75, č. 1 (1988), s. 43–47; ŠATAVA, Leoš: Volyňští Češi na Podbořansku a Žatecku. In: *Tamtéž*, roč. 68, č. 4 (1981), s. 195–203; VACULÍK, Jaroslav: K některým otázkám reemigrace, osídlování a asimilace volyňských Čechů na Moravě a ve Slezsku v letech 1945–1952. In: *Sborník prací FF UJEP*, řada společenskovědná, sv. 8. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1977, s. 7–26; TÝŽ: K reemigraci a osídlování volyňských Čechů v letech 1945–1947. In: *Český lid*, roč. 71, č. 3 (1984), s. 167–178; TÝŽ: *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945–1948*. Brno, UJEP 1984; TÝŽ: *Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945–1950*. Brno, UJEP 1993.

Týdeník Svazu Čechů z Volyně Věrná stráž (foto z knihy Jaroslava Vaculíka Dějiny volyňských Čechů, sv. 3. Brno, Masarykova univerzita 2003)

válkou osvobozené tentokrát od sovětského vlivu. Když k ničemu takovému nedošlo a současně komunistická moc posílila ostrahu svých západních hranic, počet útěků do emigrace, nezřídka nabývající velmi dobrodružných rysů,⁵² na počátku padesátých let postupně klesal. Takzvaná emigrační vlna února 1948, svým charakterem přetrvávající až do počátku „pražského jara“, proto kulminovala na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Tehdy také došlo, často s pomocí západních vlád, k vytvoření ústředních politických a sociálních institucí emigrantů v cizině. Zmínit lze například Radu svobodného Československa nebo „emigrační akademii“ Společnost pro vědu a umění, založenou v roce 1958,⁵³ ale také časopisy a rozhlasové vysílání. Analýze těchto institucí již byla věnována značná pozornost, stejně jako osudům hlavních představitelů této emigrační vlny; těmto tématům se věnovali jak sami emigranti, tak – hlavně v poslední době – i řada českých a moravských historiků (například olomoucké Centrum pro česká exilová studia).⁵⁴ Naproti tomu studium procesu integrace únorových emigrantů do hostitelských společností, vynuceného postupnou ztrátou iluzí o brzké změně československého režimu a požadavky „přízemní každodennosti“,

51 Průměrná hodnota mezi různými odhady (FILÍPEK, Jan: *Odlesky dějin československého exilu*. Praha, [vl. n.] 1999, s. 13; TIGRID, Pavel: *Politická emigrace v atomovém věku*. Praha, Prostor 1990, 2. vyd., s. 43), z nichž je vyloučen zjevně nadhodnocený údaj Libuše Paukertové (HRUBÝ, Karel – BROUČEK, Stanislav: *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století: Sympozium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu*. Praha, Karolinum – EÚ AV ČR 2000, s. 27). K tomu viz NEŠPOR, Z. R.: *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty*, s. 42 n.

52 PEJSKAR, Jožka: *Útěky železnou oponou*. Praha, Melantrich 1992 (2. vyd.); SLABOTINSKÝ, Radek: *Do exilu s převaděči: Proces s protistátní skupinou „Stanislav Pokorný a spol.“*. Brno – Praha, Prius – ÚSD AV ČR 2000.

53 RECHČÍGL, Miloslav Jr. – RECHČÍGLOVÁ, EVA – EICHLER, Jiří (ed.): *SVU Directory 2003*. Washington, SVU Press 2003.

stejně jako začasť problémových vztahů mezi jednotlivými emigračními vlnami, je dosud teprve v počátcích.⁵⁵ Tato sociální dimenze emigračního procesu, pro jejíž postžení metodami *oral history* je již vpravdē nejvyšší čas, se zejména ve srovnávací optice ukazuje jako nejnosnější vědecký přístup, který může vést i v mezinárodním měřítku k vysoce užitečným diskusím.

13. Stejně malý zájem zatím projevila česká vědecká obec o relativně rozsáhlou, přinejmenším několikatísícovou, mnohdy ovšem jen dočasnou imigraci řeckých komunistů během tamní občanské války a po jejím ukončení. Toto téma bylo obvykle zpracováváno jen z mezinárodněpolitického hlediska nebo na základě osobních vzpomínek účastníků,⁵⁶ zatímco hlubší studie migračních procesů dosud postrádáme.⁵⁷

-
- 54 KRATOCHVIL, J. (ed.): *Český a slovenský exil 20. století*, sv. 1–2.; HOFFMANN, Roland J.: *Die Anfänge der Emigration aus der Tschechoslowakei nach der kommunistischen Machtergreifung vom Februar 1948 und die provisorische Aufnahme der Flüchtlinge in der amerikanischen Besatzungszone Deutschlands*. (Sešity ÚSD AV ČR, sv. 27.) Praha, ÚSD AV ČR 1996; JIRÁSEK, Zdeněk: *Československá poúnorová emigrace a počátky exilu*; JIRÁSEK, Zdeněk – TRAPL, Miloš: *Exilová politika v letech 1948–1956: Počátky politické organizovanosti a činnosti poúnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*. Olomouc, Centrum českých exilových studií 1996; TRAPL, Miloš: *Exil po únoru 1948: Počátky politické organizovanosti a činnosti poúnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*. Olomouc, ČČES 1996; VERBÍK, Antonín: Představy buržoazní emigrace o vývoji průmyslu po druhé světové válce. In: *Československý časopis historický*, roč. 30, č. 6 (1982), s. 659–689. K této literatuře patří i poměrně hojně práce memoárového charakteru, pramenné edice a pokusy o postžení tématu z pera samotných emigrantů; z nejdůležitějších uvádím alespoň: ČELOVSKÝ, Bořivoj: *Šel jsem svou cestou*. Opava, Vademecum 1996; TÝŽ (ed.): „Emigranti“: *Dopisy politických uprchlíků z prvních let po „Vítězném únoru“ 1948*. Šenov u Ostravy, Tilia 1998; FILÍPEK, Jan: *Odlesky dějin československého exilu*; MACHOTKA, Otakar: *Mezi domovem a exilem*. Praha, Maroli 2001; PEJSKAR, Jožka: *Poslední pocta: Památník na zemřelé československé exulanty v letech 1948–1981*, 5 sv. Curych, Konfrontace 1982–1994; STEINBACH, Karel: *Svědek téměř století*. Praha, SPN 1992 (2. vyd.); TIGRID, P.: *Politická emigrace v atomovém věku*. Vedle toho lze zmínit řadu textů exilové provenience, uveřejněných především v časopise *Svědectví*.
- 55 BROUČEK, Stanislav – HRUBÝ, Karel – MĚŠŤAN, Antonín (ed.): *Emigrace a exil jako způsob života: II. Symposium o českém vystěholectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu*. Praha, Karolinum – EÚ AV ČR 2001; HRUBÝ, K. – BROUČEK, S.: *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*; MAYER, Vera: *Češi ve Vídni – situace po roce 1945*. In: *Češi v cizině*, sv. 9, s. 114–120; NEŠPOR, Z. R.: *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty*, s. 41–46.
- 56 HRADEČNÝ, Pavel – DOSTÁLOVÁ, Růžena – HROCHOVÁ, Věra: *Dějiny Řecka*. Praha, Lidové noviny 1998, s. 658–660; DOROVSKÝ, Ivan: *Ještě to není minulost: Čtyřicet let od evakuace dětí z Řecka*. In: *Sborník prací FF UJEP*, řada C, sv. 35. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1988; HRADEČNÝ, Pavel: *Řecká republika*. Praha, Svoboda 1989, s. 349–362; PAPANOPULOS, Lysimachos: *„Děti bouře“: Vzpomínky a výpovědi o dětských emigrantech z roku 1948 po padesáti letech*. Praha, Nemesis 1998.
- 57 Mezi nemnohé výjimky patří tyto práce: SVOBODA, Marián: *Řecká a makedonská skupina v Česku: Lingvistické aspekty jejich vzniku a vývoje*. In: ŠRAJEROVÁ, O. (ed.): *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*, s. 234–242; OTČENÁŠEK, Jaroslav: *Řecká národnostní menšina v České republice dnes*. In: *Český lid*, roč. 85, č. 2 (1998), s. 147–170; HRADEČNÝ, Pavel: *Řecká komunita v Československu: Její vznik a počáteční vývoj (1948–1954)*. Praha, ÚSD AV ČR 2000.

14. O nic lépe na tom není ani výzkum nevelké živelné reemigrace z jihovýchodní Evropy v období „pražského jara“, v letech 1968 a 1969.⁵⁸ Krátkodobý rozklad kontrolních a represivních mechanismů komunistického režimu totiž měl za následek, kromě relativního celospolečenského uvolnění, také pokračování reemigrací z Rumunska a okrajově i z Bulharska a Jugoslávie, které nebylo možné pro odpor tamních vlád v poválečném období dokončit. Zjevně přitom šlo o řetězové reemigrace, směřující v českých zemích a na Slovensku k příbuzným z řad dřívějších reemigrantů, kteří také svým blízkým poskytli nejdůležitější sociální zázemí. Státní správa se v těchto reemigracích z pochopitelných důvodů neangažovala, spíše jim bránila, což jejich rozsah marginalizovalo a vedlo později k jejich živelnému přesměrování v (ilegální) druhotnou emigraci do západní Evropy a severní Ameriky.

15. Další vlna emigrací do vyspělého svobodného světa se projevila v Československu v souvislosti potlačením „pražského jara“. Takzvaná emigrační vlna Srpna 1968, probíhající podle nejnovějších výzkumů ve třech odlišných etapách,⁵⁹ totiž začala hned po invazi pěti armád a v různé síle trvala až do pádu komunistického režimu. Z Československa, s výraznou převahou českých zemí, především Prahy, přitom odvedla asi dvě stě tisíc osob.⁶⁰ Tito emigranti odcházeli do západní Evropy i do zámoří, zejména do Spojených států, Kanady a Austrálie, ale i do Jihoafrické republiky. V hostitelských zemích se setkávali s únorovými nebo i dřívějšími emigranty, s nimiž vytvořili dost specifické, ne vždy právě pozitivní vztahy. Model řetězové migrace byl v tomto případě kombinován s izolací jednotlivých emigračních skupin, často i v závislosti na konkrétních sociopolitických a ekonomických souvislostech v jednotlivých zemích, respektive v nich existujících krajan-ských komunitách. I v tomto případě platí, že dosavadní výzkum srpnové emigrační vlny vycházel hlavně ze vzpomínek jejich čelných představitelů,⁶¹ případně –

58 SECKÁ, M.: *Migrace Čechů z Rumunska*, s. 177.

59 NEŠPOR, Z. R.: *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty*, s. 50–54.

60 FILÍPEK, J.: *Odlesky dějin československého exilu*, s. 13; HRUBÝ, K. – BROUČEK, S.: *Češi za hranicemi*, s. 27; OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost 1969–1989: Příspěvek k dějinám „normalizace“*. Praha, ÚSD AV ČR 1994, s. 32; TIGRID, Pavel: *Politická emigrace v atomovém věku*, s. 92. V rámci této emigrační vlny došlo podle H. Noskové i k odchodu významné části zbývajících českých Němců a českých reemigrantů z Francie, Německa a Rakouska z období po druhé světové válce (NOSKOVÁ, H.: *Česká společnost a její vztah k reemigrantům*, s. 182).

61 Mezi memoárové publikace lze zařadit především: BENEŠ, Jan: *Moji výbušní zlotvoři*. Praha, Votobia 2002; HUTKA, Jaroslav – ČERMÁK, Miloš: *Pravděpodobně vzdálenosti: Rozhovor Miloše Čermáka s Jaroslavem Hutkou*. Praha, Academia 1994; HVÍŽDALA, Karel: *České rozhovory ve světě*. Praha, Československý spisovatel 1992 (2. vyd.); JANOUCHEK, František: *Ne, nestěžuji si: Malá normalizační mozaika*. Praha, Mladá fronta 1990 (2. vyd.); KARÁSEK, Svatopluk: *Víno Tvé výborné: Rozhovory – Š. Hájek – M. Plzák*. Praha, Kalich 2000; KRYL, Karel: *Krylogie*. Praha, Academia 1994; KRYL, Karel – ČERMÁK, Miloš: *Půlkacíř: Rozhovor Miloše Čermáka s Karlem Krylem*. Praha, Academia 1993; SLÁMA, Jiří: *Do exilu a z exilu domů: Publicistická žerň z let 1968–1993*. Brno, Doplněk 1998. Analytické shrnutí obdobného materiálu, vypracované z hlediska klinické a sociální psychologie, podal Jiří Diamant v publikaci *Psychologické problémy emigrace* (Olomouc, Matice cyrilometodějská 1995).

v mnohem menší míře – z analýz jejího institučního zázemí.⁶² Důkladnější sociální analýza v tomto případě ještě nebyla provedena,⁶³ stejně jako celkový rozbor této vůbec nejrozsáhlejší etnicky české emigrační vlny posledních dvou století.

16. Prakticky nestudována dlouho zůstávala rovněž imigrace obyvatel asijských a afrických socialistických států v sedmdesátých a osmdesátých letech do Československa, nezřídka dřívějších studentů českých a slovenských vysokých škol, kteří ve své nové vlasti našli sociální a pracovní zázemí. Tato situace se mění až v poslední době, prostřednictvím nového výzkumného projektu Etnologického ústavu AV ČR v Praze.⁶⁴ Metodické zázemí těchto studií však naneštěstí zůstává do značné míry poplatné dřívějším produktům této instituce, uplatňuje se zde přílišný historismus, generalizace a zájem hlavně o folklorní a institucionální rovinu problému. Rozsah této imigrace, zcela zřejmě v podobě řetězových migrací pokračující i po listopadu 1989, je dosud velkou neznámou, stejně jako její struktura a fungování⁶⁵ a v neposlední řadě i detailnější rozbor postojů české veřejnosti k imigrantům.

17. „Sametová revoluce“ v listopadu 1989 a následné socioekonomické změny výrazně rozčeřily i dosud spíše stojaté vody mechanického pohybu obyvatelstva českých zemí (nepočítáme-li českou emigraci na Západ). Spíše xenofobní a vůči cizincům negativně zaujatá společnost se stala svědkem řady obousměrných migračních pohybů, z nichž část trvá s narůstající silou i v současnosti. Neplatilo to pro jediný typ popřevratových imigrací, jenž se odehrával do značné míry pod taktovkou české státní správy – reemigraci Čechů z Ukrajiny a Běloruska, která byla také jako jediná v širším měřítku studována.⁶⁶ I v tomto případě šlo sice *de facto* o pokračování poválečných reemigrací, tuto možnost však dostali jen ti obyvatelé Ukrajiny a Běloruska, kteří byli postiženi černobylskou katastrofou, a jejich celkový počet nepřesáhl několik stovek osob. V České republice byli usídleni zejm-

62 BROUČEK, S. – HRUBÝ, K. – MĚŠŤAN, A. (ed.): *Emigrace a exil*; KRATOCHVIL, J. (ed.): *Český a slovenský exil 20. století*; HRUBÝ, K. – BROUČEK, S.: *Češi za hranicemi*.

63 O první krok na tomto poli jsem se pokusil ve studii *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty*, s. 46–54.

64 BROUČEK, Stanislav: *Český pohled na Vietnamce*. Praha, EÚ AV ČR 2003; TÝŽ: Integroční tendence vietnamského etnika v českém lokálním prostředí. In: *Český lid*, roč. 92, č. 2 (2005), s. 129–154; HEROLDOVÁ, Iva – MATĚJOVÁ, Vlasta: Vietnamští pracující v českých zemích: Východiska, koncepce, metoda, cíl. In: *Tamtéž*, roč. 74, č. 4 (1987), s. 194–203; VASILJEV, Ivo: *Za dědictvím starých Vietů*. Praha, EÚ AV ČR 1999. V období před rokem 1989 této problematice věnovala pozornost jen studie: SECKÁ, Milena: Vietnamští pracující ve Středočeské Frutě. In: *Český lid*, roč. 74, č. 4 (1987), s. 203–219.

65 Výzkumy tohoto typu naopak hodně pokročily v Maďarsku, přičemž vedly k destrukci řady zažitých sociokulturních kliše, petrifikovaných například žurnalistikou. Viz např. NYÍRI, Pál: Mobilita, podnikání a sex: Příběhy modernosti a čínské ženy žijící v Maďarsku. In: *Biograf: Časopis nejen pro biografickou a reflexivní sociologii*, č. 36 (2005), s. 3–23.

66 BROUČEK, Stanislav – UHEREK, Zdeněk – VALÁŠKOVÁ, Naďa: Adaptace přesídlenců v české společnosti. In: *Český lid*, roč. 82, č. 1 (1995), s. 1–17; CHLUPKA, Vladimír: Černobylská přesídlovací akce v názorech obyvatel Rokytnice v Orlických horách. In: *Češi v cizině*, sv. 6, s. 14–17; UHEREK, Zdeněk – VALÁŠKOVÁ, Naďa – BROUČEK, Stanislav: Češi z Běloruska. In:

na v objektech opuštěných sovětskou armádou, byly jim nabídnuty pracovní příležitosti a další pomoc ze strany státu. Mezi reemigranty se přitom objevilo, ostatně podobně jako v rámci reemigrací po druhé světové válce, i určité množství podvodníků, kteří se za Čechy pouze vydávali. Tato skutečnost patrně přispěla, v souznění s xenofobními představami české společnosti, jež nezřídka nabývaly dosti fantastického rázu, k malé míře sociální akceptace těchto reemigrantů. To se alespoň částečně mění teprve v poslední době, ačkoli reemigrace z Ukrajiny a Běloruska byla ukončena již v první polovině devadesátých let.

18. Také české osady v Rumunsku v devadesátých letech zachvátila reemigrační horečka, vedoucí v podobě řetězových migrací zejména mladší generaci k masivním odchodům „za lepším“ do České republiky. Narozdíl od reemigrantů z východní Evropy však přistěhovalcům z Rumunska státní orgány nevyšly v ničem vstříc, což z jejich příchodu do České republiky mnohdy udělalo poměrně obtížnou anabázi, nekončící často ani v současnosti. Studiu této reemigrace, nepochybně mnohem rozsáhlejší než v předchozím případě, přitom byla věnována řádově menší pozornost. Soustavně se mu věnuje prakticky jen Milena Secká, zatímco autor této studie spolu s kolegy upozornil na významné náboženské konotace reemigrací z Rumunska.⁶⁷

19. Nejrozsáhlejším reemigračním pohybem devadesátých let 20. století se nicméně staly návraty českých emigrantů ze Západu z období vlády komunistického režimu. Neúčastnila se jich sice většina emigrantů, kvalifikované odhady uvažují asi o deseti procentech,⁶⁸ přesto však řádově převyšovaly oba dříve uvedené reemigrační pohyby. Naneštěstí však jako by platila nepřímá úměra mezi rozsahem a sociálním významem českých migračních pohybů na jedné straně a mírou jejich odborného studia na straně druhé. Nebereme-li do úvahy publikované vzpomínky samotných reemigrantů,⁶⁹ věnuje se tomuto fenoménu totiž prakticky jen jediný badatel.⁷⁰ Obecně přitom lze zdůraznit výrazně individuální charakter těchto re-

Český lid, roč. 84, č. 3 (1997), s. 177–190; VALÁŠKOVÁ, N.: K adaptaci současné reemigrační vlny Čechů z Ukrajiny, s. 193–206; TÁŽ: Počátky adaptačního procesu přesídlenců z Černo-bylské oblasti v Československu. In: *Češi v cizině*, sv. 6, s. 22–27; VALÁŠKOVÁ, Naďa – UHEREK, Zdeněk – BROUČEK, Stanislav: *Aliens Or One's Own People: Czech Immigrants from the Ukraine in the Czech Republic*. (Prague Occasional Papers in Ethnology, sv. 4.) Praha, EÚ AV ČR 1997. Ze strukturálních, socio- a geopolitických důvodů sem řadím i reemigraci z Kazachstánu, ačkoli zde byla podpora české státní správy minimální; touto problematikou se zabývaly studie: VALÁŠKOVÁ, N.: Česká minorita v Kazachstánu a její přesídlování do České republiky; UHEREK, Z.: *Češi z Kazachstánu a jejich přesídlení do České republiky*.

67 NEŠPOR, Z. R. – HORNOFOVÁ, M. – JAKOUBEK, M.: Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku, 4. část; SECKÁ, Milena: Současná reemigrace Čechů z Rumunska. In: *Češi v cizině*, sv. 6, s. 39–42; TÁŽ: Migrace Čechů z Rumunska do České republiky (bývalé ČSFR) a vývojové aspekty jejich adaptačního procesu. In: *Český lid*, roč. 80, č. 3 (1993), s. 177–183.

68 NEŠPOR, Z. R.: *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty*, s. 57.

69 ČELOVSKÝ, Bořivoj: *Kdo navrátil se, neutíká*. Šenov u Ostravy, Tilia 2003; FRÝBORT, Luděk: *Češi očima exulanta aneb Osmadesát pohledů zvenku*. Praha, Annonce 2000. Dále též většina děl citovaných v pozn. 61.

Zvláštní vlak českých reemigrantů z Vídně po druhé světové válce (foto z publikace: Vlasta Valeš: *Die Wiener Tschechen einst und jetzt / Vídeňští Češi včera a dnes. Praha, Scriptorium 2004*)

emigrací, ovlivněný dále osobními, sociokulturními, profesními, pracovními a teprve na posledním místě ekonomickými faktory. Jejich další charakteristiky však dosud zůstávají předmětem výzkumu.

-
- 70 NEŠPOR, Z. R.: *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty*; TÝŽ: The Disappointed and Disgruntled: A Study of the Return in the 1990s of Czech Emigrants from the Communist Era. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 38, č. 4 (2002), s. 789–808; TÝŽ: Adaptace a integrace českých emigrantů do západních společností ve vztahu k jejich pozdější reemigraci. In: ŠRAJEROVÁ, O. (ed.): *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*, s. 276–285; NEŠPOR, Z. R.: Most, nebo propast? Co vyplynulo ze sociologického výzkumu o českých navrátilcích z emigrace po roce 1989. In: *Přítomnost*, č. 3 (podzim 2003), s. 10 n.; TÝŽ: Dynamika silných sociálních vazeb na příkladu českých reemigrantů ze Západu v 90. letech 20. století. In: MACHAČOVÁ, Jana – ŠRAJEROVÁ, Oľga (ed.): *Sociálně a národnostně smíšená rodina v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. Opava – Praha, Slezský ústav SZM – DIS RE 2003, s. 351–358; NEŠPOR, Z. R.: Tschechische Exilwissenschaftler und –künstler als Reemigranten in die Tschechische Republik nach 1989. In: KOSTLÁN, Antonín – VELKOVÁ, Alice (ed.): *Wissenschaft im Exil: Die Tschechoslowakei als Kreuzweg 1918–1989*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2004, s. 408–439; NEŠPOR, Z. R.: Reemigrace českých západních emigrantů v 90. letech 20. století z hlediska ekonomické sociologie. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 41, č. 1 (2005), s. 31–55; TÝŽ: Sociální, pracovní a habitacní aspekty reintegrace západních emigrantů do české společnosti. In: *Lidé města / Urban People*, č. 15 (2005), s. 1–32.

20. Naopak nová ekonomicky motivovaná emigrace na Západ, jíž se po pádu komunistických režimů ve střední a východní Evropě obávala řada západních vědců i politiků,⁷¹ sice probíhá, avšak v mnohem menším rozsahu, než se předpokládalo nebo než k ní dochází kupříkladu z Polska. Doposud se přitom zdá, že ani vstup České republiky do Evropské unie nevedl k jejímu výraznějšímu posílení, nanejvýš můžeme hovořit o transmigracích, jež ovšem stejně nenabýly příliš velkého rozsahu. Ani tyto migrační pohyby se však nestaly předmětem závažnějších výzkumů, ať již máme na mysli dočasné migrace v podobě pracovních vazeb, studijních pobytů a pobytů *au pair*; takzvané uprchlíky z řad romské populace nebo trvalé „prodloužení“ těchto jevů prostřednictvím scelování rodin a podobně. Doposud jde spíše jen o žurnalistické téma, ačkoli by již patrně bylo možné popsat některé obecné rysy těchto procesů.⁷²

21. Konečně posledním migračním pohybem, tentokrát imigrací do České republiky, jsou stále probíhající příchody osob ze zemí třetího světa, z bývalého východního bloku i – dočasně, hlavně na počátku devadesátých let – ze Západu.⁷³ Několik desítek tisíc osob, o které se jedná, přitom přicházelo a přichází jak z důvodů pracovních, tak sociálních a okrajově politických. Některé typy těchto imigrací sice již byly alespoň částečně v odborné literatuře popsány,⁷⁴ ani v tomto případě však rozhodně nejde o badatelsky vyčerpané téma.

Zmiňovaných jedenadvacet migračních pohybů, jakkoli je jejich vymezení do určité míry arbitrární, v různé míře ovlivňuje soudobé dějiny českých zemí. Přestože byly studovány značně nerovnoměrně, existuje o nich dlouhá řada studií; z prostorových důvodů zde sice nebylo možné podat vyčerpávající soupis dané odborné literatury, rámcově a proporčně však byla zmíněna, s patrným důrazem na novější badatelskou produkci. Avšak jako ještě důležitější než toto tematické ovlivnění, které ještě bude diskutováno níže, se ukazuje systematická teoretická a metodická podmíněnost prakticky všech uvedených studií. Jejím nastínění a alespoň dílčímu rozboru jsou věnovány následující řádky.

71 CASTLES, S. – MILLER, M. J.: *The Age of Migration*, s. 105; HOENEKOPP, Elmar: Central and East Europeans in the Member Countries of the European Union since 1990: Development and Structure of Migration, Population and Employment. In: *OECD Seminar on Recent Developments in Migration and the Labour Market in Central and Eastern Europe in the Context of the EU Enlargement, Bratislava 2.–3.5.2000*, s. 1–43 (nepublikované materiály); aj.

72 Viz NEŠPOR, Z. R.: Most, nebo propast?, s. 11.

73 SHERMAN, Tamah: American Parents in the Czech Republic: Language and Gender. In: MACHAČOVÁ, J. – ŠRAJEROVÁ, O. (ed.): *Sociálně a národnostně smíšená rodina v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*, s. 211–216.

74 BROUČEK, S.: Integrovační tendence vietnamského etnika v českém lokálním prostředí; NOSKOVÁ, Helena: Tolerance, minority a cizinci v České republice. In: ŠRAJEROVÁ, O. (ed.): *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*, s. 45–54; VÁCLAVÍKOVÁ, Anna: Cizinci na trhu práce v České republice na přelomu tisíciletí. In: *Tamtéž*, s. 271–275; ŠÍŠKOVÁ, Tatjana (ed.): *Menšiny a migranti v České republice*. Praha, Portál 2001.

Tři (česke) přístupy ke studiu migrací

Jedním z důvodů, proč se české migrační pohyby 20. století dosud nestaly předmětem systematického studia, byly historické sociopolitické zvraty na našem území, přičemž vztah mocenských špiček k této problematice nikdy nebyl neutrální. Helena Nosková v této souvislosti dokonce hovoří o přímé politické objednávce, jež v případě imigračních (reemigračních) studií zvýraznila etnické rysy a potlačila charakteristiky spojené s národem (ale i konfesijní vědomí) a systematicky ovlivňovala i výzkum emigrační problematiky.⁷⁵ Ještě větší roli, jakkoli oba důvody nelze zcela oddělovat, však hrála oborově institucionální roztržičnost těchto studií, projevující se v jejich tematickém vymezení i metodickém uchopení. Zatímco třeba studium soudobých dějin dlouho doslova bojovalo o svou existenci, aby nakonec zůstalo do značné míry omezeno tradičními historiografickými přístupy k pramennému materiálu a svými (přínejmenším částečně) politickými ambicemi, etnografie chápala migrační problematiku do značné míry staticky, jako „věčné opakování“ schématu etnické proměny, již vymezovala v intencích klasické národopisné definice a příliš úzce pojímané kultury, ve smyslu přežívání reliktní „lidové“ pospolitosti a jejích sociokulturních dimenzí. Odlišný typ recepce této problematiky představovaly práce samotných emigrantů, které ovšem, ať šlo o memoárovou literaturu anebo o zvláštní pokusy o „semi-vědecké“ uchopení problému, byly výrazně ovlivněny sociálním kontextem svého vzniku, a to ještě ve větší míře než oba předchozí typy, takže mnohdy mají spíše povahu pramenů než sekundární literatury.⁷⁶

K systematickému ovlivnění a namnoze i zkreslení však vedla, zejména po roce 1948, i jakási oborově-institucionální dělba práce. Etnografické studie se vinou represivní komunistické moci, ale i patřičné „sebenormalizace“ autorů, dlouho zaměřovaly především na východoevropský prostor, což do značné míry přetrvало i po „sametové revoluci“. Emigrační a reemigrační problematiku přitom pojímaly především z globálního hlediska takzvaných etnických procesů,⁷⁷ jimž podkládaly národopisně-demografické proporce ve zřetelné návaznosti na auerhanovskou tradici. Naproti tomu emigrační historiografie a vlastní díla emigrantů, především

75 NOSKOVÁ, Helena: Česká společnost a její vztah k reemigrantům, zejm. s. 180 n.

76 Ještě dalším typem studia migrací byly (a jsou) demografické analýzy pohybu obyvatelstva, vycházející hlavně z provedených sčítání lidu či běžné evidence demografických údajů (např. *Cizinci v České republice / Foreigners in the Czech Republic*. Praha, Český statistický úřad 2002; HORÁKOVÁ, Milada – MACOUNOVÁ, Ivana: *Mezinárodní pracovní migrace v ČR*. (Bulletin, č. 13.) Praha, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí 2004; PAVLÍK, Zdeněk – KUČERA, Milan (ed.): *Populační vývoj České republiky 2001*. Praha, Přírodovědecká fakulta UK 2002). Obdobná data se v poslední době pokusila využít i již zmiňovaná L. Paukertová, aniž však její analýza přinesla přesvědčivé výsledky. To je důvodem, stejně jako zcela odlišné, povytce kvantitativní metodické zázemí, proč tento typ odborné reflexe v dalším textu nebudu zmiňovat.

77 NOSKOVÁ, Helena: Česká společnost a její vztah k reemigrantům, zejm. s. 180 n.; také *Přípravné materiály k Slovníku etnických procesů III. Zpravodaj KSVI pro etnografii a folkloristiku*. Praha, ÚF ČSAV 1989.

uprchlíků před komunistickým režimem (jak poučlivých, tak posrpnových), měla spíše individuální zaměření. Pokud se pokoušela o zobecnění, pak většinou na základě extrapolované individuální zkušenosti významných jednotlivců. Jejich tématem se zcela logicky stala pouze západní a výhradně politická emigrace, což mnohdy vedlo k negativnímu (sebe)vymezování a doslova vylučování nepolitických emigrantů. Stejně jako se takzvaní nepolitici emigranti mohli podílet na fungování jen některých krajských spolků, sdružení či politických stran, zatímco jiné o ně nestály, začali „vypadávat“ i z historických analýz poučlivé a posrpnové emigrace. Nevyřčené vlastní ideové a politické přesvědčení se tak stalo důležitým hodnotícím kritériem historických rozborů československých e/imigrací; v tomto smyslu ovšem determinovalo jejich analytickou hodnotu, aniž bylo s to dospět k syntéze s domácím, nanejvýš etnografickým studiem migračních procesů.

Historické studium

Seriózní historické studium migrační problematiky nebylo před „pražským jarem“ 1968 možné ze dvou důvodů: jednak pro ně chyběla institucionální základna, jednak mu odporovalo předmětné i metodické vymezení tehdejšího českého dějepiscetví. Přestože jisté uvolnění šedesátých let znamenalo otevření či detabuizaci některých historických témat, emigrační problematika 20. století mezi ně nepatřila⁷⁸ – buď pro svou politickou ozvučnost, anebo proto, že byla jako příliš současná, a tudíž postrádající „adekvátní“ (tj. archivované písemné) prameny, ponechána případnému zájmu etnologů. V Historickém ústavu ČSAV sice bylo založeno oddělení nejnovějších československých dějin, avšak mezinárodními migracemi se nezabývalo, mimo jiné i v důsledku metodiky tehdejší české historické práce. Zatímco se totiž západní dějepiscetví po druhé světové válce tak či onak intenzivně snažilo přiblížit sociálním vědám, především sociologii a sociální antropologii,⁷⁹ česká historiografie zůstávala spíše v zajetí popisného, faktografického přístupu tradiční německé dějepisné školy s jejím úzkým zaměřením na politické dějiny a důslednou snahou o aplikaci klasické pramenové heuristiky, jež sice dovedla k dokonalosti kritickou analýzu písemných pramenů, avšak nedokázala se z jejich rámce vymanit.

Počátky takzvané normalizace, které Historický ústav zasáhly velmi těžce a vedly ke zrušení zmíněného oddělení, danou situaci konzervovaly v nejhorší možné podobě. Znamenaly *de facto* zánik jakékoli fundované oficiální historie druhé poloviny 20. století, s jehož důsledky se česká historická věda potýká doposud.⁸⁰ Perzekvovaní badatelé publikující v samizdatu se totiž tomuto období (nejen) z existenčních důvodů většinou vyhýbali,⁸¹ zatímco exilová historiografie se mu věnovala

78 OTÁHAL, M.: *Normalizace 1969–1989*, s. 9.

79 NEŠPOR, Z. R.: *Dvojitý život historické antropologie*.

80 RUPNIK, Jacques: *Politika vyrovnávání s komunistickou minulostí: Česká zkušenost*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 1 (2002), s. 24 n.

81 KŘEN, Jan: *Bílá místa v našich dějinách?* Praha, Lidové noviny 1990.

Jeden z českých přistěhovalců do Ameriky a jeho první srub v Montaně (foto z časopisu Dějiny a současnost, č. 9/2005)

jen částečně a aniž by byla v českém prostředí obsáhleji recipována, včetně období po „sametové revoluci“. Nadto ani tyto studie, příkladně dílo Viléma Prečana, nepřekročily metodický rámec české historiografie šedesátých let. Jejich autoři stáli především na analýze („oficiálních“) písemných pramenů a nepokusili se o jejich přesah, přičemž v centru jejich zájmu stály na prvním místě politické dějiny, ať již šlo o politiku stranických a státních špiček nebo naopak o rozbor významných aktivit a protagonistů „normalizačního“ disentu. Historiografie tím ovšem přestala být pouze vědeckou disciplínou, stala se politikem se všemi z toho plynoucími důsledky. V dílech jejích protagonistů proto zcela logicky absentoval zájem o nepolitické migrace 20. století, do značné míry však i o emigrace vůbec,⁸² přičemž recepce domácího společenského, kulturního a politického vývoje byla obvykle redukována na již zmíněné charakteristiky vrcholných osobností a procesů, aniž byly tímto výzkumem dotčeny širší sociální souvislosti. V tomto smyslu je i pro současnou českou historiografii soudobých dějin signifikantní postesknutí Milana Otáhal, že práce exilových historiků nebyly v plné míře historické, mimo jiné kvůli „omezené pramenné základně“,⁸³ neboť prozrazuje, že za prameny *sensu stricto* byly a dosud jsou považovány především písemně fixované, nejlépe odborně archivované materiály. Prakticky úplně byla dlouho opomíjena například práce s orálními prameny a jejich odpovědná analýza stejně jako širší zaměření na obecné sociální procesy ve smyslu moderní kulturní historie.

82 Výjimku představují např. výše citované práce B. Čelovského či J. Pejskara, stojící ovšem na samé hranici odborné historiografie.

83 OTÁHAL, M.: *Normalizace 1969–1989*, s. 15.

Důležitým předělem ve vývoji českého dějepisectví a jeho recepce nejnovějších dějin samozřejmě byla „sametová revoluce“ a bezprostředně následující založení Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Tento krok si vyžádala naprostá nedostatečnost odborného bádání na daném poli stejně jako jeho politická aktuálnost, přičemž zároveň platilo, že hlavní podíl na formování ústavu měli historikové z řad disentu a někdejších emigrantů. To jim sice umožnilo pokračovat v započaté práci, opřít se o výsledky dosavadních analýz, na druhou stranu to však vedlo k jistému ustrnutí u zavedených témat i badatelských metod. Byť se sice hovoří o podstatnější aplikaci *oral history* a dalších, méně tradičních pramenných zdrojů, dodnes zůstávají spíše příslibem. Historikové k tomuto typu pramenů stále ještě přistupují spíše s nechtutí, což v neposlední řadě platí i o některých historizujících etnografech zabývajících se studiem migrací, kteří dávají přednost archivním pramenům.

Poněkud odlišně je tomu v případě nedávno založeného Centra pro česká exilová studia při Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci, jež má studium emigrační problematiky přímo v náplni práce. Lze-li však soudit z jeho dosavadní publikační činnosti (Zdeněk Jirásek, Miloš Trapl ad.), také toto pracoviště se zaměřilo především na politické dějiny *sensu stricto*, zejména na politickou činnost v počátcích českého poúnorového exilu, přičemž další historický vývoj zůstal mimo zorné pole tamních badatelů stejně jako pokusy o hlubší vhled do každodenního života emigrantů či jejich adaptace v hostitelské společnosti. Samo za sebe ostatně vypovídá, že kupříkladu Jiráskova a Traplova studie „vznikla“ pouhým rozšířením již hotového textu Miloše Trapla z téhož roku, aniž se autoři „obtěžovali“ formálními změnami (včetně podtitulu!), natož dalším odpovědným bádáním.⁸⁴ Výsledkem bylo rozšíření jejich bibliografie, nikoli skutečného historického poznání sledované problematiky.

Přehlížení tak významné oblasti, jako jsou migrační studia, jejichž nápravu rozhodně nezjedná uspořádání několika dílčích konferencí,⁸⁵ svědčí – vedle řady jiných skutečností – o hluboké krizi současného českého dějepisectví, která se zcela pochopitelně nejvýrazněji projevuje právě v oboru soudobých dějin. Jejím průvodním znakem je neschopnost kritického vyrovnání s obdobím „normalizace“, skutečná příčina však leží hlouběji, v metodice vědecké historické práce. Tradiční orientace českého dějepisectví na německý vzor, respektive na jeho již překonané „klasické“ období politických dějin, stejně jako jeho různými důvody daná přepolitizovanost, vedoucí mnohdy až k jakémusi suplování aktivní politické participace odbornou prací a k její-

84 JIRÁSEK, Z. – TRAPL, M.: *Exilová politika v letech 1948–1956*; TRAPL, M.: *Exil po únoru 1948*.

85 Kupříkladu 22.–25.6.2000 se konala konference „Historie emigrace z českých zemí“ v Mladé Boleslavi, z níž již vyšel výše citovaný stejnojmenný sborník, 6.12.2001 konference „Krajská komunita ve světě – možnosti a meze výzkumu“ v Olomouci (*Acta universitatis palackianae olomucensis – historica*, sv. 31/2002, s. 333–404), 11.–12.11.2003 pořádalo konferenci na téma „Věda v exilu“ pražské Výzkumné centrum pro dějiny vědy (vzešel z ní citovaný sborník *Wissenschaft im Exil*) ad. Signifikantní naopak je neúčast historiků na obou velkých „krajansko-etnografických“ sympoziích, uspořádaných Akademií věd ČR a Karlovou univerzitou v letech 2000 a 2001 (BROUČEK, S. – HRUBÝ, K. – MĚŠŤAN, A.: *Emigrace a exil*; HRUBÝ, K. – BROUČEK, S.: *Češi za hranicemi*).

mu vnášení do této práce, mu totiž nedovolila šířeji se zabývat kulturními a sociálními procesy. Namísto toho způsobila jeho ustrnutí na výzkumu politických a institucionálních dějin, doplněných případně o kvantitativně pojaté pramenné analýzy. Na tomto poli bylo jistě mnoho vykonáno, a to i v případě zde sledované problematiky, stále zřejmě se však ukazuje, že takovýto přístup o sobě nestačí. Neobyčejně totiž omezuje pramennou základnu, takže třeba studium *oral history* dosud nebylo ve větší míře aplikováno. Podobně zůstalo stranou zájmu historické obce téma nepolitických emigrací na Západ⁸⁶ a vlastně vůbec všech emigračních procesů mezi Československem a východní Evropou i zeměmi třetího světa. Politické důvody – neexistence společenské objednávky v případě exilových historiků a negativní vztah české majority k emigrantům v období po „sametové revoluci“ – měly za následek, že charakter daných studií byl celkově marginální. Navíc byla zcela pominuta otázka morální reflexe historické práce, jejího předmětu i provádění, což ještě oslabilo sepětí historiografie se sociálními procesy a přispělo k její silné orientaci na dějiny (byť třeba nelegálních) formálních institucí. Právě z těchto důvodů byl přínos historického studia českých migrací ve 20. století dosud nevelký.

Etnografické a antropologické studium

Česká etnografie byla „normalizací“ postižena neméně než historie, narozdíl od ní však dosud ve své převážné většině nedospěla ani k formulaci tohoto problému.⁸⁷ I zde se přitom jako nejpodstatnější problém jeví metodická nedostatečnost vzhledem k modernímu vývoji této a příbuzných disciplín na Západě, patrná právě při studiu emigrační a reemigrační problematiky, která paradoxně tvořila jeden z jejich ústředních badatelských programů od padesátých let do současnosti. Přestože totiž tematické a metodické zázemí české etnografie éry Antonína Robka spočívalo především na klasickém národopisu a slavistice 19. století, tyto přístupy byly v „normalizačním“ období „obohaceny“ především o přísnou stranickou disciplínu, v řadě případů překračující hranice odpovědné vědecké práce, a po sovětském vzoru doplněny také o studium takzvaných etnických procesů.⁸⁸ Za etnické proce-

86 Tato skutečnost vyniká zejména ve srovnání s polskou historiografií sledovaného tématu (např. HABIELSKI, Rafał: *Emigracja*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 1995).

87 SKALNÍK, Petr: Politika sociální antropologie na české akademické scéně po roce 1989: Zpráva pozorujícího účastníka. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 38, č. 1 (2002), s. 102 n.; NEŠPOR, Zdeněk R. – JAKOUBEK, Marek: Co je a co není kulturní/sociální antropologie? Námět k diskusi. In: *Český lid*, roč. 91, č. 1 (2004), s. 53–56.

88 NOSKOVÁ, H.: Česká společnost, jinonárodnostní obyvatelstvo a reemigranti, s. 181. Hlavní teoretické zázemí této orientace představovaly studie: BOTÍK, Ján: Teoretické a metodologické problémy etnografického štúdia národnostnej otázky. In: GAWRECKI, Dan – PAVLÍČEK, Jaromír (ed.): *Stav a úkoly výzkumu národnostní otázky v ČSSR: Materiály z konf. konané v Třinci 23. a 24. září 1974*. Opava, Slezský ústav ČSAV 1975; BROMLEJ, J[ulian] V.: *Etnos a etnografia*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1980; PRANDA, Adam: K problematice štúdia etnických procesov v ZSSR. In: *Slovenský národopis*, roč. 21, č. 4 (1973), s. 477–494; ROBEK, Antonín: Etnické procesy v českém pohraničí. In: *Český lid*, roč. 68, č. 3 (1981), s. 193–204 ad.

sy přitom byly považovány jakékoli mezietnické interakce včetně vztahů mezi příslušníky téhož etnika s rozdílnou historickou zkušeností (reemigrace), spočívající v adaptaci a integraci do nového, respektive majoritního prostředí a potenciálně vedoucí ke změnám etnicity. Podmínky československé komunistické diktatury přitom jejich studium omezily převážně na předmět českých emigrací 19. a 20. století do jižní a východní Evropy a (poválečných) reemigrací z těchto oblastí. V období po „sametové revoluci“ bylo studium aktuálně rozšířeno také na reemigranty z bývalého SSSR po černobylské katastrofě, z dalších oblastí někdejšího východního bloku a také o studium českých krajanských komunit na Západě. Jeho metodické zázemí nicméně zůstalo zcela shodné. K formulaci vlastních teoretických, metodických a komparativních premis česká etnografie až na výjimky⁸⁹ nedospěla a nahrazovala je diskusemi o povaze a problémech pramenné heuristiky, stejně jako je tomu i v části současného dějepiscectví.⁹⁰ Vůči oprávněnosti těchto diskusí samozřejmě nelze nic namítat, avšak redukci teoreticko-metodické problematiky na tento rozměr již nepochybně lze považovat za chybnou.

Základním problémem uvedených výzkumů, které probíhaly již od padesátých let a v období takzvané normalizace se staly kmenovým badatelským programem Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV (dnešní Etnologický ústav AV ČR), přitom byla jejich úzce etnografická a folkloristická orientace, navíc podtržená marxistickými interpretacemi. Tak byla některá témata, například religiozita, zcela pomíjena nebo silně dezinterpretována, badatelům nebyla umožněna komparace výsledků jejich šetření na širším mezinárodním poli, ale ani s materiálem, který by byl získán při studiu jiných typů takzvaných etnických procesů. Narozdíl od české historiografie, která svou pozornost obrátila – pokud vůbec – především k politickým emigracím na Západ, tak etnografové zkoumali pouze nepolitické emigrace 19. a 20. století, se zřejmým akcentem na prostor východní Evropy. Důsledně se přitom drželi tradiční národopisné deskripce, obohacené o teoretické a někdy i mocensko-politické zázemí sovětské školy etnických procesů.⁹¹ Výsledkem této metodiky byly sice kvalitní popisy kulturních, jazykových a do určité míry i sociál-

89 V tomto smyslu je ojedinělá studie Leoše Šatavy „České etnikum v jinonárodním prostředí“ (In: *Češi v cizině*, sv. 4, s. 63–76). Toto dílo však nevyvolalo náležitou vědeckou diskusi a ani jeho autor daným směrem již dále nepokračoval.

90 ROBEK, Antonín: Korespondence vystěhovalců do Ameriky jako etnografický pramen. In: *Český lid*, roč. 71, č. 1 (1984), s. 14–29. Z novějších diskusí na toto téma: BROUČEK, Stanislav: Češi v cizině – k interpretaci autobiografických textů. In: *Acta universitatis palackianae olomucensis – historica*, sv. 31 (2002), s. 351–356; SKOUPÝ, Aleš – TRAPL, Miloš: Výzkumná základna studia historie českých krajanských komunit a československého exilu ve Švýcarsku. In: *Tamtéž*, s. 337–344; VANĚK, Miroslav: Možnosti a meze orální historie při výzkumu československého exilu. In: *Tamtéž*, s. 399–404.

91 Problematické konotace i důsledky aplikace školy etnických procesů při výzkumu vedly k tomu, že se někteří badatelé místo toho orientovali spíše na historicko-etnografické studium (S. Brouček, H. Nosková, J. Vaculík ad.), přičemž rozsáhlejší publikační žně tohoto typu nastala zejména v 90. letech prostřednictvím odborných časopisů a sborníků regionálního významu. Nedostatek kontaktů s migračními studii ve vyspělém světě se nicméně projevil

ních specifik daných lokálních komunit, avšak zároveň neschopnost přenést se přes úzce etnografické vymezení problematiky, patrná především v generalizacích a podceňování dynamiky ekonomického vývoje. Interetnické vztahy byly schematizovány do podoby fáze izolace, asimilace a integrace, zatímco nacionální, religijní a další, spíše symbolické charakteristiky nebyly zkoumány vůbec.

Metodická zaostalost a výrazná ideologická podmíněnost české etnografie Robkovy éry vedla část mladších badatelů po roce 1989 k prosazování odlišných a vůči etnografii konkurenčních paradigmat sociální antropologie, spojenému s širší interdisciplinární spoluprací. Tyto přístupy přitom již byly aplikovány i při studiu českých migrací, především do jihovýchodní Evropy a zemí vyspělého světa (Marek Jakoubek, Zdeněk R. Nešpor), avšak přesto nelze hovořit než o počáteční fázi studia. Ani přínos zahraničních sociálních antropologů českého původu, kteří se alespoň *in margine* některým sledovaným tématům věnovali (Ladislav Holý, Petr Skalník), z vnějších, mimovědeckých důvodů nenabyl většího rozsahu. Antropologizace české etnografie, vedená kritikou jejího dosavadního stavu, nebyla českou akademickou obcí přijata příliš příznivě⁹² a dosud nevyvolala širší odborný zájem o následování tohoto metodicky odlišného přístupu.

Autobiografie a „semi-analýzy“ emigrantů

Specifická historická situace stejně jako vědomí odtrženosti od národního korpusu, vycházející z tradicionalistického českého pojmání národní identity,⁹³ vedly k poměrně rozsáhlé snaze emigrantů či pozdějších reemigrantů zhodnotit a předat osobní zkušenosti z cizího prostředí, případně i k pokusům o jejich vědeckou reflexi, které však jsou natolik ovlivněny autopsií svých autorů, že je nelze považovat v přísném smyslu za odborné práce; proto hovořím o „semi-analýzách“. Vzhledem ke zcela odlišným publikačním možnostem a snad i odlišnému sociokulturnímu založení jednotlivých hostitelských společností přitom na tomto poli výrazně převažují práce z pera českých emigrantů na Západ, respektive reemigrantů a imigrantů z vyspělého světa, nad díly migrantů do/z jižní a východní Evropy, jejichž vzpomínky se objevují až v poslední době.⁹⁴

i v těchto případech a vedl k navazování na starší výzkumnou metodiku spojenou buď s krajským národopisem auerhanovského ražení nebo se studiem kulturních dějin v jejich klasickém vymezení z přelomu 19. a 20. století. K tomu viz RATAJ, Tomáš: *Mezi Zibřtem a Geertzem: Úvaha o předmětu kulturních dějin*. In: *Kuděj: Časopis pro kulturní dějiny*, roč. 7, č. 1–2 (2005), s. 142–158.

92 Viz SKALNÍK, P.: *Politika sociální antropologie na české akademické scéně po roce 1989*, s. 103–113, a diskusi probíhající na stránkách *Českého lidu* od prvního čísla ročníku 91 (2004).

93 HOLÝ, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ: Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha, Sociologické nakladatelství 2001, s. 70–95; také HRUBÝ, K. – BROUČEK, S.: *Češi za hranicemi*, s. 61–63 (příspěvek Oty Ulče).

94 Typickým příkladem mohou být (v případě Čechů z rumunského Banátu) paměti a „semi-analýzy“ F. Hruzy (HRUZA, František: *Ze Svaté Heleny do Čech*. Ostrava, A-Alef 1995; TÝŽ: *Domov*

Většinu takřečených „semi-analýz“ emigrace na Západ, vzniku a fungování tamních krajských a emigrantských spolků, sdružení a politických stran, sociálního života a případně i částečné reemigrace v devadesátých letech 20. století napsali prominentní představitelé takzvaného pounorového exilu. Jejich analýzy přitom samozřejmě jsou jejich hodnotovým založením ovlivněny (Bořivoj Čelovský, Jan Filípek, Jožka Pejskar, Pavel Tigrid a další). Šlo o obecný náhled příslušníků této emigrační vlny, vyjádřený již známým Peroutkovým důrazem, že „kdo opustí vlast, aby se měl jinde lépe, je emigrantem. Kdo odejde z domova, poněvadž mu byla vzata možnost žít svobodně a podle svojí víry, je exulantem. My jsme exulanti.“⁹⁵ Ještě explicitněji tuto distanci vyjádřila reflexe R. Hermana z října (!) 1948: „Když se člověk dívá na dnešní emigranty, tj. na ty nové, kteří právě přicházejí, je z toho špatně – snad všichni mají hrozně daleko k politickým důvodům – to jsou příšerné zjevy (šmelináři, podvodníci, zloději z povolání, cikáni, padlé dívky jdoucí za svým povoláním nebo za dobrodružstvím apod.“⁹⁶ Podobně negativní hodnocení každé další emigrační vlny přitom zůstalo naprosté většině českých emigrantů vlastní po celé sledované období a často vedlo i k jejich problematickému vzájemnému soužití.

Kromě těchto textů s více či méně vědeckými ambicemi samozřejmě v exilovém prostředí vznikla řada autobiografií; poněvadž však byly primárně určeny k oslovení emigrantské komunity, jejíž zážitky z cizího prostředí byly relativně shodné, jejich naprostá většina nostalgicky akcentovala spíše předemigrační situaci než vlastní emigraci a další události. Výjimku tvoří jen memoárové texty z pera kulturně, společensky, a zejména politicky význačných osobností, i zde se však uplatnil důraz hlavně na předemigrační období (například František Janouch, Ivan Sviták, Karel Steinbach, Ota Šik a další). Z tohoto důvodu je výpovědní hodnota těchto textů pro studium emigrační problematiky spíše marginální, což platí i v případě „sociologicky přijímaných“⁹⁷ beletristických prací, zejména Pelcova románu ...*A bude hůř* (1985). Větší závažnost naproti tomu mají již citované autobiografické texty vzniklé až v období po „sametové revoluci“ v Československu. Pro odlišnou hodnotovou a ideovou recepci sociálního významu těch kterých emigrantů, respektive v daném případě vždy zároveň i reemigrantů, v zahraničí a ve „staré vlasti“ ovšem svědčí, že jejich autory byli vždy umělci a kulturní intelligen-

v cizině). Zajímavým zjištěním je, že tento stav jako by byl kompenzován existencí občanských sdružení českých východních reemigrantů (Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, Spolek Čechů z rumunských Karpat), jejichž členy je naprostá většina reemigrantů, zatímco v případě reemigrantů ze Západu nic takového nenacházíme a sociální interakce imigrantů do České republiky, dochází-li k ní vůbec, je podstatně slabší, případně se odvíjí spíše od nějakého jiného, často nábožensko-církevního základu.

95 Peroutkův článek v norimberském časopise *Čechoslovák* ze 7.6.1948 cit. podle: ČELOVSKÝ, B.: „Emigranti“, s. 5.

96 *Tamtéž*, s. 146, obdobně s. 150 n.

97 Heslo o Janu Pelcovi in: JANOUŠEK, Pavel a kol. *Slovník českých spisovatelů od roku 1945*, sv. 2: *M–Ž*. Praha, Brána – Knižní klub 1998, s. 203.

Fotografie ubytovny československých poúnorových uprchlíků v německém Steinhausenu z roku 1948 prozrazuje, jak svízelné byly často jejich začátky (foto z knihy Vojtěcha Jeřábka Českoslovenští uprchlíci ve studené válce. Brno, Stilus 2005)

ce, nikoli političtí činitelé exilu. Zároveň ani v jednom případě nešlo o skutečné paměti,⁹⁸ nýbrž o populární autobiografické rozhovory knižního rozsahu se všemi důsledky, jež z tohoto faktu plynou pro odbornou práci.⁹⁹ K těmto pramenům, což však platí i pro zdánlivě hodnotově neutrální „semi-analýzy“, je proto třeba přistupovat s náležitou kritickou rezervou, ovšem bez jejich adekvátního zpracování by byla jakákoli analýza českých migračních procesů nutně neúplná. Stejný význam má nepublikovaný písemný materiál, který je dosud obvykle v soukromém držení, obsahující vedle úředních dokumentů a korespondence nemalý počet autobiografií a dalších narativních pramenů.¹⁰⁰ Konečně je třeba zmínit potřebu odpo-

98 Výjimku tvoří autobiografie Karla Kryla *Krylogie*, jež ovšem byla primárně určena k rozhlasové prezentaci, čemuž vděčí za svůj autentický, syrový styl, avšak také za nikoli zcela precizní literární zpracování i faktografický obsah.

99 Viz OTÁHAL, M.: *Normalizace 1969–1989*, s. 26 n.

100 Z prostředí českých emigrantů ve Spojených státech lze uvést např. rukopis nadepsaný *Jardovy memoáry*, uložený v archivu autora, z prostředí banátských emigrantských komunit kupř. řadu nepublikovaných kronik (viz NEŠPOR, Z. R. – HORNOFOVÁ, M. – JAKOUBEK, M.: *Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a Bulharsku*, 1. část, s. 69–74). Publikaci ojedinelých, mimořádně zajímavých *Dějin Vojvodova* z pera Neco P. Necova, již edičně připravili M. Jakoubek a Z. R. Nešpor, dosud brání nedostatek prostředků.

vědných, sociologicky pojatých analýz orálního materiálu, pro které je doslova „za pět minut dvanáct“.¹⁰¹

Rozkrytí teoretických a metodických východisek (či spíše omezení) našich dosavadních migračních studií tudíž – neméně než jejich tematické členění – ukazuje na zásadní systematické odchylky od běžných standardů vědecké práce. Tím spíše jsou patrná četná „bílá místa“, k jejichž zaplnění by měly směřovat další výzkumy, vycházející z kombinace historických, sociologických a sociálněantropologických metod a perspektiv.

Závěry

Vývoj moderních migračních studií na západ od našich hranic a jejich srovnání s dosavadním českým vědeckým diskurzem na dané téma (jimž se na tomto místě nelze věnovat, které však budou v *Soudobých dějinách* záhy publikovány) ukazují zásadní disparitnost a v řadě ohledů teoretickou a metodickou zaostalost našeho prostředí. V případě českých migračních studií totiž jako by absentovala teorie, dříve nahrazovaná marxistickou ideologií a dnes začasťe nacionalistickými hledisky,¹⁰² stejně jako zcela zásadní metodické směry výzkumu. Především se jedná o sociologický či sociálněantropologický rozměr, který by zdůraznil vzájemné vztahy mezi migrujícími skupinami a jejich okolím v hostitelské zemi. Situace se v poslední době zlepšuje, avšak většina vědeckých pracovníků k tomuto úhlu pohledu dospívá jen v případě integrace (některých) etnických menšin do české společnosti, což bylo téma studované již za komunistického režimu (nikoli však už v případě českých menšin v zahraničí). Navíc pohled na tyto menšiny je dosud převážně statický. Chybí hlubší rozbory jejich dalšího sociálního vývoje, ať již vedoucího k nějakému typu integrace do hostitelských společností nebo naopak k druhotným migracím či reemigracím. Konečně – a to je třeba považovat za hlavní nedostatek českých migračních výzkumů – jejich studium bylo ne-teoretické v tom smyslu, že postihovalo a dosud postihuje převážně „folklorní relikty“ někdejší české reality, zhruba v intencích klasického národopisu či Zíbrtových kulturních dějin. Naprosto přitom chybí jejich funkční analýza, podepřená teoretickým přístupem, ať už vycházejícím z jakýchkoli pozic. Důsledkem této skutečnosti je často nevědomé, implicitní přijímání metodických východisek teorie racionální volby a ekonomického neoklasicismu, zdůrazňujících individuální a racionální charakter migračních rozhodnutí, jež jsou v některých případech kombinovány s historicko-

101 Jeho sběr dosud nebyl v náležitě šíři proveden, nepočítáme-li starší výzkumy etnografické. Toliko v případě českých (re)emigrantů ze Západu v 90. letech 20. století provedl výzkum Z. R. Nešpor (viz studie citované v pozn. 70), zatímco Pavel Kosatík dal v dosud nepublikované práci přednost rozhovorům s významnými postavami a názorovými vůdci z tohoto prostředí.

102 O širší zapojení teoretické perspektivy se aktuálně snaží např. Zdeněk Uherek ve studii „Migrace a formy soužití v cílových prostorech“. In: HIRT, Tomáš – JAKOUBEK, Marek (ed): *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit: Antropologická perspektiva*. Plzeň, A. Čeněk 2005, s. 258–274.

-strukturalistickými výklady post-marxistického ražení. Nejde ostatně jen o případ migračních studií.¹⁰³ Širšího uplatnění dosud nedoznala ani sociálněantropologická perspektiva transnacionálních sociálních prostorů, ale ani starší teorie vycházející z migračních systémů, zatímco s přístupy a poznatky moderní ekonomické sociologie, jež jsou s to nahradit příliš úzkou perspektivu neoklasicismu v jejím fundamentálním významu pro všechny sociální vědy, se česká (odborná) veřejnost prakticky neseznámila.¹⁰⁴

Druhý základní nedostatek českých migračních studií spočívá v tradicionalistické orientaci naší historiografie. Aby totiž sociologické a sociálněantropologické studium migrací bylo vůbec možné, musí se vedle demografických dat opřít i o náležitě zpracovaný historický materiál, jenž by umožnil jak rozsáhlejší komparativní záběr, tak i analýzu historické a institucionální závislosti zkoumaných skutečností (*embeddedness* podle Marka Granovettera, *encapsulation* v dikci Amitaie Etzioniho), bez níž je třeba ekonomickosociologické studium nepředstavitelné. Takto zpracovaný materiál, jehož heuristika přesahuje možnosti většiny sociologů a sociálních antropologů, a musí tedy zůstat v kompetenci historiků, však naneštěstí v naprosté většině v našem prostředí chybí. Česká historiografie a historizující etnografie, včetně studia soudobých dějin, zůstaly v řadě ohledů věrně tradičnímu historismu, respektive jej rozšířily o sice materiálově bohaté výsledky kvantitativních výzkumných metod, nedokázaly se však většinou vymanit z jejich rámce. Sběr a analýza orálních pramenů jsou dosud pouze v počátcích, zatímco vydatnější využití ego-dokumentů, pro historická migrační studia Virginii Yans-McLaughlinovou požadované jako jejich nutný předpoklad, včetně specifické metodologie ovšem,¹⁰⁵ dosud v rovině „normálních osob“ (mimo politické, kulturní a další elity) prakticky nezačalo.¹⁰⁶ Zajisté nejde o problém specificky český, a také jeho příčiny jsou v mezinárodním měřítku shodné. Na jedné straně je to vědomí výlučnosti historie v rámci humanitních věd, „nedovolující“ přijmout teoretická východiska věd společenských, které nedávno kritizoval kupříkladu Immanuel Wallerstein¹⁰⁷ – a zároveň tradiční národní dosebezahleděnost historiků, vymezujících národ či stát jako základní jednotku analýz a bránících širším mezinárodním srovnáním. Zatímco však právě tyto skutečnosti halasně (a úspěšně) vytýkají generačně mladší historikové, a zejména historičky, americkým kole-

103 Na příkladu aplikace teorie racionální volby a dalších ekonomistických interpretací v religionistice viz NEŠPOR, Zdeněk R.: Ekonomistický redukcionismus a humanistická perspektiva v současné sociologii náboženství. In: *Religio*, č. 12 (2004), s. 163–186.

104 Viz VEČERNÍK, J.: Výzkum společenské transformace a česká sociologie, s. 65–69.

105 YANS-McLAUGHLIN, V.: *Immigration Reconsidered*, s. 14, 254–290. K metodickým otázkám užívání orálních pramenů a ego-dokumentů viz *tamtéž*, s. 273–282.

106 Resp. česká historiografie na ně do značné míry rezignovala, toto téma ponechala zájmu etnologů; důsledky této skutečnosti přitom byly popsány výše v textu.

107 WALLERSTEIN, I. ad.: *Kam směřují sociální vědy*, zejm. s. 101–111.

108 DINNEN, Hestia R.: History and the Study of Immigration. In: BRETTELL, C. B. – HOLLIFIELD, J. F.: *Migration Theory*, s. 27–42, zejm. s. 37 n.

gům,¹⁰⁸ v českých zemích je obdobná diskuse nanejvýš v počátcích. Za vzor moderních historických přístupů k migrační problematice je proto třeba považovat – vedle přístupů této skupiny „revoltujících“ amerických historiček – především jejich západoevropskou podobu, představovanou Charlesem Tillym, Leslie Page Mochovou, Jamesem H. Jacksonem a dalšími badateli.¹⁰⁹

Studium českých migrací však netrpí jen teoretickou a metodickou nedostatečností, ale také – jak bylo zřejmé z uvedeného přehledu – výraznou disproporcí. Zatímco některé z těchto pohybů jsou doslova „přestudovány“ (což ovšem platí při vědomí systematické teoreticko-metodické podmíněnosti až jednostrannosti těchto výzkumů), o jiných nevíme téměř nic nebo jen velmi málo. Tato disproporcionalita přitom nevychází z rozsahu či teoretického významu jednotlivých problémových okruhů. Určitá skupina migrantů, nebo nanejvýš jejich nevelké množství, se stala pro některé badatele doslova jejich životním tématem, jak o tom svědčí citovaná literatura, se všemi důsledky z toho plynoucími. Na tomto místě mi nezbyvá než zdůraznit negativní stránku věci. Minimální akademická alternace totiž prodloužila trvání řady omylů a zažitých klišé, podvázala možnost inovativních přístupů ke studovaným skutečnostem a prakticky vyloučila širší komparativní výzkumy na tomto poli. Čistě praktickým důsledkem se stalo hromadění faktografických dat, jejichž část byla příležitostně „uvolňována“ prostřednictvím uměle zmnožovaných studií na stále táž témata, zatímco skutečný výzkum v řadě případů stagnoval. V důsledku toho jsou dosavadní poznatky o některých českých emigracích,¹¹⁰ imigracích do českých zemí¹¹¹ nebo naopak reemigracích¹¹² velmi malé nebo téměř nulové. V některých případech sice dochází ke změnám v souvislosti s transformací výzkumných záměrů našich akademických pracovišť a s novými grantovými úkoly, stejně jako se slibně jeví zájem části mladších badatelů o tuto problematiku. Jsou to však teprve počáteční kroky, jimž navíc mnohdy chybí náležité institucionální zázemí stejně jako teoretická a metodická průprava získaná na základě znalosti moderních zahraničních výzkumů i teoretických koncepcí. A tak stejně jako byla promarněna šance spojená s rozsáhlým souborem výstav o dějinách českého exilu v Brně (v roce 2003) a s následnou publikační činností,¹¹³ mohou dojít zmaru i tyto první náběhy k revitalizaci a rozšíření našich migračních studií. I ve vědecké sféře totiž zajisté funguje „praktická každodenní ekonomie“ pracovního provozu, projevující se nejen mnohdy nevybíravým konkurenčním bojem, ale také uplatňováním mocenských a represivních opatření proti „ohrožujícím elementům“,

109 *Tamtéž*, s. 31.

110 Emigrace do Ameriky a západní Evropy před druhou světovou válkou, za vlády komunistického režimu i v současnosti, na české straně je málo známo i o sociálních důsledcích vynucené emigrace sudetských Němců.

111 Všechny německé imigrace v 19. a 20. století, imigrace Řeků, Vietnamců a dalších národností za vlády komunistického režimu, současné imigrace etnických Nečechů.

112 Zejména reemigrace ze Západu v 90. letech 20. století.

113 Viz autorovu recenzi v časopise *Lidé města*, č. 10 (2003), s. 186–189.

Součástí všednodenní reality České republiky se od 90. let stali ukrajinští imigranti přicházející za výdělkem, kteří se často stávají objektem vykořisťování svých „patronů“ a zprostředkovatelů práce

jimiž se snadno mohou stát zastánci v našem prostředí nezvyklých, jakkoli inovativních vědeckých paradigmat a přístupů. Mělo-li by k tomu dojít, popis této situace by sice nečinil moderní (ekonomické) sociologii vážnější obtíže, bylo by však otázkou, disponovala-li by pak ještě vůbec naše akademická obec adekvátním badatelským východiskem.

Ekonomickou sociologii jako jedno ze současných paradigmat společenských věd, zřetelně se stavějící do protikladu vůči ekonomistickému redukcionismu *rational choice theory*, přitom nekonfrontují s tradicionalistickými přístupy náhodně. Její podstatou je integrace většího množství dosud paralelně existujících výkladů, jež vycházejí z pozic dílčích společenskovědních i humanitních disciplín, aniž by tuto mnohost redukovala na jednotné výkladové schéma, nebo dokonce na jediný výlučný explikační základ. Tím totiž, alespoň v případě migračních studií, nepochybně není ani hospodářská, finanční či pracovní výnosnost daného pohybu obyvatelstva, ani jeho politické, sociální a symbolické konsekvence, ani ekologické, zdravotní či environmentální kontexty, mám-li jmenovat jen některé z obvykle uváděných migračních vysvětlení, nýbrž ve všech případech jejich komplex, vznikající v dialektické souhře jednotlivce a jeho (kon-

strukce) reality spolu se společností a sociální realitou.¹¹⁴ Je-li tomu tak, je nutným předpokladem jakýchkoli migračních studií jejich výrazně interdisciplinární charakter – přestože tento požadavek je zatím v příkrém rozporu se způsoby, jak se tato studia v České republice doposud většinou prováděla.¹¹⁵

114 Sociologičtí konstruktivisté typu P. Bergera a T. Luckmanna by hovořili o vztazích mezi objektivní a subjektivní realitou (viz BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas: *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii věděni*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1999); vzhledem k pojednávané problematice přitom toto paradigma považují za velmi přínosné.

115 Článek je výstupem z interního grantu AV ČR č. Z7028912-I002 „Reemigrace zahraničních Čechů, zejména emigrantů z vyspělých zemí, do ČR v 90. letech 20. století.“ Autor za tuto podporu děkuje.

Uvědomělé kichotiády

Politické myšlení Růženy Vackové

Adéla Gjuričová

Pražská univerzita měla v Růženě Vackové (1901–1982) od počátku třicátých let až do jejího vyhazovu v roce 1950 nejen přední odbornici na poli klasické archeologie, teatrologie a dějin umění a dlouholetou vynikající pedagožku, ale též doklad průniku českých žen do oblasti vědy (Vacková se v roce 1947 stala teprve druhou ženou-profesorkou v Československu). Pro pražský kulturní život představovala před válkou i po ní výraznou kulturněpolitickou publicistku, organizátorku debatních kroužků a podporovatelku mladých umělců. V poválečné české katolické církvi se Vacková stala součástí obrodného proudu, jehož úsilí a směřování bylo sice přerušeno rokem 1948, avšak o necelá dvě desetiletí později potvrzeno Druhým vatikánským koncilem. A v neposlední řadě se nesmazatelně zapsala do dějin českého politického vězeňství – jednak jako účastnice odporu proti nacismu i komunismu a vězeňkyně obou režimů a jednak jako člověk, který ani po patnácti letech za mřížemi nepřestal aktivně působit mezi spoluvězni a zasílat stížnosti československým úřadům i mezinárodním institucím. Komunistický režim se ve všech těchto polohách pokusil o výmaz jména Růženy Vackové z českých dějin 20. století – a dosti úspěšně. Teprve od devadesátých let minulého století se pozvolna vrací do obecného povědomí jako vědkyně, milovaná osoba i jako politický symbol: promluvili pamětníci,¹

1 Např. projevy Dagmar Skálové a Jiřiny Hoškové ve Vlasteneckém sálu Karolina 15.9.1999 při prezentaci Vackové *Vězeňských přednášek* (Praha, Univerzita Karlova – Archiv Univerzity Karlovy 1999); vzpomínky Boženy Kuklové-Jíšové a Jiřiny Krejčíkové-Hoškové in: HAVLÍČKOVÁ, Helena: *Dědictví: Kapitoly z dějin komunistické perzekuce v Československu 1948–1989*. Olomouc, Votobia-Poznáni 2002, s. 216 n. a 223–228; vzpomínky Václava Vaška, Oto Mádra a Magdaleny Schwarzové in: *Universum*, roč. 11, č. 4 (2001), s. 28–31; HALÍK, Tomáš: Ženu statečnou kdo nalezne? Portrét Růženy Vackové (23.4.1901–14.12.1982).

(znovu)vydání se dočkaly některé její odborné texty a dopisy z vězení,² připravuje se výbor z publicistiky.

Co s tím mají společného dějiny politických idejí? Podle mě mnohé. Vacková sice vědomě netvořila žádné politickofilozofické dílo ani nereprezentovala nějakou jasně vyhraněnou politickou orientaci. Ze vzpomínek pamětníků však vyplývá, že pro lidi kolem sebe fungovala také jako politické vodítko, že ji vnímali jako jakýsi sloup pevně stojící ve zvratech 20. století. A tak jistě stojí za to prozkoumat její reflexi klíčových období a událostí, pokusit se rekonstruovat ideové předpoklady jejích občanských postojů a zařadit ji do kontextu českého politického myšlení 20. století – myšlení, které bylo právě tak jako profesionálními politiky a politickými mysliteli tvořeno také intelektuály, jako byla Vacková.

Z některých fází (třicátá léta, roky 1945–1948) je k dispozici obrovský autorský materiál,³ v jiných obdobích (válka, sedmdesátá a osmdesátá léta) takřka neexistuje, z vězeňských let (1952–1967) se dochovaly všemožně kódované texty neslučitelných žánrů (dopisy rodině a na druhé straně úřední stížnosti). Rozhovory s pamětníky realizované v rámci tohoto výzkumu jsou ovlivněny „příběhem o Růžence Vackové“, vznikajícím od poloviny čtyřicátých let a aktualizovaným v letech devadesátých, a ať už tento příběh vědomě spoluvytvářejí nebo se vůči němu vymezují, pracují s jeho motivy a terminologií. Analýza tohoto materiálu byla dlouhým procesem jeho opatrného ohledávání, konfrontování s existujícími pojmy politického myšlení a zároveň neustálou snahou vyhnout se pasti „estébáckého“ vykládání nevinných poznámek jakožto politických postojů. Výsledný text předkládá takto budovanou interpretaci textů Vackové, přičemž rozlišuje roviny (ne)presnosti politického odhadu, specifické politické strategie, vymezování se vůči politice – a naproti tomu analytické schopnosti a „občanskomravní“ bezvadnosti.

Kulturní boj za „pravou jednotu“

Dosavadní životopisci Růženy Vackové shodně zařazují předválečnou Vackovou kamsi do sociálnědemokratického *milieu* první republiky.⁴ Skutečně sice pocházela ze svobodomyšlné, humanisticky smýšlející moravské rodiny (matka byla aktivistkou ženského hnutí) a po svém příchodu do Prahy ve dvacátých letech navázala kontakty s levicovými intelektuály a umělci, včetně komunistických. Brzy je ovšem opustila, po studiích pokračovala v rozsáhlé odborné činnosti (mimo jiné habilitační prací z klasické archeologie) a ve své kulturně-politické publicistice z tohoto období se přidala spíše k proudu *umírněné nacionální pravice*. Následující analýza ukazuje jednak na přítomnost jistých specifických prvků v českém pravicovém myšlení (radikalismus, křes-

In: *Salve: Revue pro teologii a duchovní život*, roč. 15, č. 1 (2005), s. 99–102.

2 VACKOVÁ, Růžena: *Věda o slohu*. Praha, Aula 1993; TÁŽ: *Výtvarný projev v dramatickém umění*. Praha, TORST 2005; TÁŽ: *Ticho s ozvěnami*. Praha, Česká křesťanská akademie 1994.

3 Za bibliografickou pomoc při jeho zpracování velice děkuji Polaně Bregantové.

4 Viz např. POUSTA, Zdeněk: Archeoložka a historička. In: *Universum*, roč. 11, č. 4 (2001), s. 27 n.

řanský solidarismus, populistické české plebejství) a jednak na zřejmou kontinuitu tohoto typu reflexe a prožívání politiky za druhé republiky a v protektorátu.

Třicátá léta 20. století byla pro mladou Vackovou společensky i publicisticky velice plodná: stýkala se s Václavem Černým, Bedřichem Fučíkem, Zdeňkem Kalistou, Janem Patočkou, Karlem Šourkem a mnoha dalšími a s velkým zaujetím, vysoce kvalitně (a takřka každodenně) recenzovala beletristické i odborné texty, časopisy a divadelní inscenace. Od poloviny třicátých let se její publicistická pozornost přesouvala k vyhraněnější kulturně-politické esejistice, tak jak ji můžeme sledovat zejména v kulturní rubrice *Národního středu*⁵ a v revue *Tak*.⁶ Jejími hlavními tématy byla *absence objektivních kritérií* v české kulturní politice i kritice a s ní souvisící nesouhlas s (levicovým) mainstreamem v prvorepublikové kulturní politice i praxi. Motivací této kritiky byla snaha o vybudování sebevědomé a kvalitní české *národní kultury*, považované za nezpochybnitelnou hodnotu.

Kulturní levice v nejširším pojetí podle Vackové vnáší do umění a kultury politická měřítká, ovšem nikoli ve smyslu autentického socialistického názoru, který naopak části levicové inteligence zcela chybí, nýbrž v podobě pragmatického, skupinového uvažování. Umění je zbavováno své *etické* podstaty – odtud například Vackové odmítání surrealismu – a je redukováno na „estetickou samoúčelnost“ nebo na pouhé sociálněkritické sdělení. Pod vlivem tohoto širokého kulturního proudu se rozdělují role v inscenacích předních pražských divadel, autorství pomníků i státní ceny za literaturu (Vacková hovoří o „teroru jedné kulturní kliky“ a nesčíslněkrát volá po předem stanovených a výhradně *odborných* kritériích posuzování děl).⁷

U levice více ideologické, a zejména komunistické, k tomu podle Vackové přistupuje nebezpečí „odnárodnování“: materialistické východisko odporuje české povaze, nekritické přijímání zejména sovětsko-ruských vzorů neodpovídá české tvůrčí formě, zdůrazňování sociálních motivů pomíjí české vypěstěné sociální

5 Vacková v *Národním středu*, deníku Československé živnostensko-obchodnické strany středostavovské, publikovala již od počátku 30. let, ovšem téměř výhradně divadelní recenze, a teprve v letech 1937–1942 kulturní rubriku společně s muzikologem Josefem Hutterem jasně profilovala nejen ve smyslu jazykové a argumentační kvality, ale též zřetelným ideovým směřováním; právě na zásadních kulturně-politických statích Vackové z této doby staví následující text. Srv. VACKOVÁ, R.: *Ticho s ozvěnami*, s. 143 n.

6 Revue *Tak* vycházela od počátku roku 1937 do února 1939. Jádrem redakce tvořili zkušení katolíci publicisté Rudolf Ina Malý, Ladislav Švejcar, Jan Scheinost aj., kteří již řadu let vyhraněným způsobem vstupovali do debaty o „krizi demokracie“, netajíce se sympatiemi k italskému fašismu. Revue *Tak* – podobně jako např. *Rozmach*, *Řád* a *Obnova* – v sobě kombinovala vyhraněný politický postoj s většinou kvalitní uměleckou kritikou a literární tvorbou. Vacková zde publikovala kulturní glosy a eseje, jednotlivá čísla navíc pochvalně recenzovala v *Národním středu*.

7 Např. VACKOVÁ, Růžena: Příští umělečtí klasikové podle užitek filozofie. In: *Tak*, roč. 1, č. 4 (1937), s. 89 n.; V. R.: Konec sezony vyžaduje si své resumé... In: *Národní střed*, (18.7.1937), s. 7; VACKOVÁ, R.: Inteligence a dvojí břeh. In: *Tak*, roč. 1, č. 14 (1937), s. 238–240; V. R.: Teror jedné kulturní kliky... In: *Národní střed*, (7.3.1937), s. 7.

instinkty.⁸ Výjimku tvoří obdiv Růženy Vackové k Emilu Františku Burianovi: považuje jej sice za ideového protivníka, ovšem nadaného „vážným poměrem k umění“, a v *Národním středě* ho dlouhodobě propaguje jako ojedinělou šanci pro vývoj české kultury.⁹

Vacková tak na jedné straně prokazuje jistý politický instinkt, když pronáší prognózy ohledně kulturního vývoje v SSSR, vyplývající z jeho výhradního omezení na materialistická východiska a ideologickou propagandu,¹⁰ jinde se naopak chytá do pastí oddělování hledisek výhradně odborných, etických či politických. Z tohoto důvodu ztrácí ostražitost jak u E. F. Buriana, tak například u ruralismu, který hájí proti výtkám z tematické tendenčnosti argumentem, že ruralismus „směřuje do hloubi jedné oblasti národního bytí, aby z ní vytežil jeden z koenných základů společnosti“.¹¹ Jak ovšem mohou odborné soudy tohoto typu zůstat prosty politických významů, Vacková neosvětluje.

Zájem o zohlednění kritérií kvality jakožto „duchovního smyslu“, stavěného „proti bezúčelnému artismu a proti tendenční nebo jakékoli užítkovosti“, Vacková přisuzuje *kulturní pravici*. Nepokouší se zakládat další tábor, nýbrž chce odstranit automatické nálepkování křesťanské a nacionální pravice fašismem a popřít z toho plynoucí delegitimizaci její kritiky prvorepublikové reality. Lidé uvažující v intencích vyššího, duchovního smyslu lidského snažení se nemají bát ani kritiky směřované do vlastních řad, neboť jen tak může fungovat *pravá solidarita*, jež umožní „solidární nástup k světovému náporu české kultury. Věříme v možnost příštího vůdcovství české kultury a víme, že takové dílo nemůže být uskutečněno z jedné rukou a jedním směrem. Čím bohatěji, tím líp.“¹²

Z předešlého vyplývá, že mezi centrální pojmy politického uvažování Růženy Vackové patřil také národ, vlastenectví, národní povaha, národní tradice a podobně. Úvahy o nich tvořily většinou až druhý plán jejích textů, v němž se pochopitelně často mísí významy pojmových dvojic, jako jsou národ a lid či vlastenectví a nacionalismus. Přesto se však pokusme rekonstruovat, s jakými předpoklady ohledně pojetí češství i národa obecně Vacková do „kulturního boje“ vstupovala.

V pojetí národa je Vacková ovlivněna skupinou kolem revue *Tak*, a považuje jej tedy nejen za „skutečnost přírodní, ale i čistě duchovní a dynamickou“.¹³ Národ je čímsi teplým a blízkým (dějiny pak „rodinnou kronikou národní“) – a současně

8 VACKOVÁ, R.: V čem spatřujeme bolševisaci české kultury. In: *Tak*, roč. 1, č. 6–7 (1937), s. 121–124.

9 V. R.: Zahájení festivalu v D 37. In: *Národní střed*, (8.5.1937), s. 5.

10 Viz např. RAVA, Václav [= Růžena Vacková]: Vaše otázky jsou závažné a popudové... Anкета pro divadelní odborníky. In: *Ročenka Kruhu solistů Městských divadel pražských*, roč. 12 (1935), s. 71–92, zvl. s. 87; V. R.: Poměr k umění v SSSR. In: *Národní střed*, (12.9.1937), s. 7; V. R.: Už jsme odkázáni... In: *Tamtéž*, (14.11.1937), s. 7.

11 V. R.: Ruralism jako směr k české tradici. In: *Tamtéž*, (22.8.1937), s. 7.

12 V. R.: Kulturní snášenlivost a solidarita. In: *Tamtéž*, (4.4.1937), s. 7.

13 V. R.: Revue „TAK“ a její smysl. In: *Tamtéž*, (6.1.1937), s. 5; podobně VACKOVÁ, R.: Josef Pekař: Silná osobnost jedné historické etapy. In: *Tak*, roč. 1, č. 3 (1937), s. 55 n.

společenstvím se vznešeným posláním, nárokcujícím si naše usilování. Rozpor nastává tam, kde toto dynamické společenství (národ jako úkol, jako směřování, které čeká na formulaci a naplnění) zároveň má předem dané povahové sklony a přirozené nepřátele. A právě takto jsou u Vackové, jak za okamžik uvidíme, formulovány obsahy češství a němečství. Podobně nekonzistentní je i její kontrapozice nacionalismu a vlastenectví. V českém případě tyto dva pojmy mohou splývat (preferován je však pojem vlastenectví) a označují směřování nejvyšší duchovní aktivity národa k naplnění jeho poslání. Naopak německý nacionalismus (vlastenectví se s adjektivem „německý“ nepojí) má nutně užší obsah daný národním posláním Němců, jímž je „vnucovat svou vůli jako vůli absolutně nejlepší“. Češi vůči němu cítí „rodový antagonismus“, „je nám cizejší než nacionalismy například románských států proto, že je postaven přímo proti latinskému duchu evropské kultury. Jde proti všem evropským tradicím.“¹⁴

Právě o individualistickou tradici latinské kultury obohacuje Vacková další – podle ní rovněž nepochybně – atributy češství, jako jsou střízlivost a neútočnost, prostota a „lidovost“ či vynalézavost. Proti německé vůli zvládnout, ovládnout, přemoci vše kolem sebe stojí český člověk, který vždy „věděl, že je podměněný, slabší ... a závislý na úradku Božím“.¹⁵ Tento výklad umožňuje zajímavě spojit tradiční sebepercepce Čechů jako národa s holubičí a demokratickou povahou, čelícího dominantním Němcům pouze svou inteligencí na jedné straně – a radikální aktivismus kulturních katolíků na straně druhé. Demokratičnost Československa „není zásluha, nýbrž nutnost, habitus našeho národního ustrojení, rodová nevykořenitelnost až vlastnost... Je to ... vývojová výhoda.“¹⁶ Vacková proto ve svém usilování o pozvednutí české kultury trvá na tom, aby těžila z domácích zdrojů a předpokladů, při vědomí jejich evropských východisek. Tento typ kulturního aktivismu už ovšem nese jasné prvky českého mesiánu: ¹⁷ Vacková se například připojuje k výroky šéfredaktora *Tak* R. I. Malého, jenž vidí českou dějinnou úlohu v tom, „býti severní baštou latinské civilizace jak

Růžena Vacková na fotografii ze 30. let (viz Růžena Vacková: Vězeňské přednášky. Praha, Univerzita Karlova – Archiv UK 1999)

14 VACKOVÁ, R.: Nacionalismus a vlastenectví. In: *Tak*, roč. 2, č. 5 (1938), s. 90–92.

15 Tamtéž, s. 91.

16 V. R.: Už jsme odkázáni..., s. 7.

17 Viz též V. R.: Ježíš, ne Caesar. In: *Národní střed*, (7.11.1937), s. 7.

proti germánské moci a kultuře, tak proti běsům eurasijským“, jako náš úkol v rámci slovanstva pak Vacková zmiňuje Československo jako „most na východ“.¹⁸

Naprosto mi v této části nejde o zesměšňování pokusů formulovat národní tradici či v nich obsažené politické aktualizace z druhé poloviny třicátých let. Domnívám se pouze, že je třeba v nich stále znovu odhalovat národní a jiné stereotypy. Vacková je přesvědčena, že ona sama se zabývá kulturou jakožto oblastí speciální, ve správném případě *od politiky oddělenou* a pouze v prvorepublikovém Československu trpící politickými neduhy. O své kritice nejrůznějších případů politicky motivovaných rozhodnutí v oblasti kultury neuvažuje jako o aktivitě s (také) politickým obsahem. Přitom v samotné oblasti „vysoké“ politiky jsou její názory jak mravně důsledné, tak (v obecném smyslu) realistické: kritizuje příliš dalekosáhlou úlohu politických stran v politickém systému první republiky (včetně klerikalismu lidové strany) a hájí v politice „reálnou nutnost, ideově podloženou, proti samoúčelnosti nepraktikované ideologie“.¹⁹ Zvýrazněme ovšem onu „ideovou podloženost“ politické aktivity: ve své polemice s československou zahraniční politikou roku 1938 Vacková říká, že „musí své soudy stavět hlouběji, pod hlubšími zornými body dějin, než je tak řečená reálná situace nějaké dočasné anglické vlády nebo dočasných evropských, víceméně personálních konstelací“.²⁰ Vackové kritika stranickopolitického *statu quo* tedy není odmítnutím stran, nýbrž apelem na prohloubení jejich politické úvahy od pouhého sebesproszování směrem ke vzdálenějším horizontům – časovým i duchovním.

Jako předmět vážného aktuálního promýšlení a případných změn chápe Vacková také koncept demokracie. Odmítá povrchní zaklínání demokracií jako nezpochybnitelnou danost a ve shodě (částečně ovšem i v polemice) s okruhem revue *Tak* uvažuje o posunu od „mechanické demokracie“ k „demokracii kvalitativní“, spočívající na mravním a duchovním řádu. Z úvah o původních křesťanských předpokladech vzniku demokracie se odvíjí představa systému, jenž by díky pořádací síle sdíleného katolictví fungoval bez politických konfliktů i umělého rovnostářství. V této významné debatě (nejen) českého katolicismu třicátých let se snoubí motivy politicky konzervativní s myšlenkami křesťanskosolidaristickými i vyloženě levicovými: v opozici vůči socialismu se volá po hierarchii, ovšem „hierarchii skutečných schopností, práce, zásluh, a nikoliv hierarchii neoprávněných výsad a bez práce nahromaděných peněz“.²¹ Vacková však s tímto okruhem nesdílí obecné odsouzení liberalismu, což je v prostředí katolických intelektuálů i lidové strany výjimečné, neboť vedle „škůdnosti liberalismu ve světě duchovním ... vypěstoval jistou dobrou formu vnějších lidských vztahů, která není pro nás vedlejší. Již proto ne, že vychovává k pozornému naslouchání stanovisku druhého a vedle určité praktické skepse pěstuje také respekt k věcné argumentaci.“²² Zde Vackové precizní odlišování obsahu a metody naopak nese plody.

18 V. R.: Kladné v časopisu „Tak“. In: *Tamtěž*, (15.4.1938), s. 5.

19 VACKOVÁ, R.: Josef Pekař, s. 55.

20 VACKOVÁ, R.: Český voják. In: *Tak*, roč. 2, č. 10–11 (1938), s. 159 n.

21 R. I. M. [= Rudolf Ina Malý]: Tak! In: *Tamtěž*, roč. 1, č. 1 (1937), s. 1–3.

22 V. R.: Boje „Taku“. In: *Národní střed*, (30.6.1937), s. 5.

Možná právě v důsledku naznačeného rysu myšlení Růženy Vackové její sympatie k revue *Tak* (ještě o ní bude řeč v souvislosti s interpretací Vackové druhorepublikového angažmá) nikdy nepřerostla například v přímou podporu stavovských projektů, jak je v českém katolickém prostředí ztělesňovali zejména Jan Scheinost a Ladislav Švejcár. Dokládá to i pojetí sociální spravedlnosti u Vackové: „Společenský smysl této doby je v rovnocenném nástupu čtvrtého stavu. To jest, že čtvrtý stav se stal aktivní budovatelskou složkou kulturní... Je slávou právě Československa, že se jí stal organicky ... a spojitě s revolucí národní a státní. Tento stav česká tradice připravovala již od doby obrozenské.“²³ Teoreticky je tedy rovnoprávnost dělnictva vybojována a ve skutečnosti už je pouze otázkou hospodářskou a etickou – další vývoj se má tedy přidržívat spíše kooperativních principů křesťanského solidarismu (ve smyslu katolického sociálního učení) než institucionálně propracovaných stavovských projektů.²⁴

Povšimněme si ideálu *organického* fungování společnosti, dle mého názoru vůbec nejhlubší vnitřní souvislosti politického myšlení prvorepublikového českého katolicismu:²⁵ také Vacková nabízí spíše kritiku daného stavu, poukazující ke korektivě duchovně inspirovaného řádu, na jehož základě by společnost (respektive kultura, politika atd.) hladce fungovala v jednotě „přirozené, samovolné a radostně zjišťované“. Vackové obdiv k intuitivnosti jednání (mimo jiné též sjednocujícímu znaku všech předností českého národa) je přitom zvláštním způsobem spojen s radikalismem: „V každé politické straně existují totiž lidé svobodní a nezávislí, s vyvinutým smyslem pro dnešní odpovědnost dějinnou, s vyšlehující samozřejmostí vlasteneckého citu a s radostnou ochotou k obraně. Jsou to ti, kteří se nikdy neuměli naučit sloužit stranické diplomacii a posluhovat zájmům.“ Ti chtějí „raději válku než nečestný mír... Raději převzít velká břemena než nejisté přísliby nepokojného pokoje.“²⁶ Pro tento typ uvažování o politice je příznačné, že nevěří na řešení problémů společnosti skrze politickou činnost, včetně politické konfrontace. Politická akce podle něj totiž spočívá v *apelu a oběti*, jejím horizontem je spočinutí v *jednotě*.²⁷ A právě takové

23 VACKOVÁ, R.: V čem spatřujeme bolševisaci české kultury, s. 123.

24 TÁŽ: Inteligence a dvojí břeh, zejména s. 239.

25 Více o této problematice, včetně analýzy stavovských projektů v rámci českého katolicismu, viz GJURIČOVÁ, Adéla: *Politické myšlení českého katolicismu v období první československé republiky*. Disertační práce. Praha, Fakulta sociálních věd UK 1999, zejména kapitoly 4.1–4.3.

26 VACKOVÁ, R.: Jednota skutečná a jednota organizovaná. In: *Tak*, roč. 2, č. 3 (1938), s. 47 n.

27 Tématu oběti, jež se stalo osudovým pro myšlení i život Růženy Vackové, sama věnovala útlou filozofickou knížku *Sokrates, vychovatel národa*. Byla vydána v roce 1939, avšak není nějakým raně protektorátním prozřením, nýbrž krystalickou reakcí Vackové na dilemata 30. let, dokládající právě řečené. Atény 5. a 4. století před Kristem jsou zde interpretovány jako „národní státní celek, obec, a nikoli středisko kosmopolitického vzdělanectví. V každém duchovním projevu šlo proto tehdy o projev národní bytosti a národního charakteru a každé vychýlení z myšlenkové poctivosti cítil nerv národního bytí jako otřes. (...) Proto byl tak nebezpečný mravně i národně lhostejný rozumový artism sofistů.“ Vacková na Sókratovi obdivuje „národní lidovost jeho výchovy“ a demonstruje, že i nejvyšší oběť může být podstoupena ze zdravého rozumu, že „důkaz smrti je konečným důkazem pravdy“. (TÁŽ: *Sokrates, vychovatel národa*. Praha, Václav Petr 1939, s. 24, 26, 28 a 31.)

pojetí politické činnosti, radikálně apelativní a zároveň k ideálu jednoty směřující, bylo přitom podle mého názoru jedním z předpokladů dlouhodobé neefektivity moderní české politiky a jejího suplování kulturou.

V pasti iluze nepolitické kultury

Interpretaci Vackové reflexe druhé republiky a protektorátu je třeba neustále vztahovat k předchozímu výkladu. Její texty se proměňují jen velmi pozvolna, najdeme zde starší motivy, pojmy i náboj. V kulturním glosování zůstává stejně česky nacionální jako do září 1938. Dokonce otevřeně říká: „Přes jakoukoli konjunkturální příklonnost k německé politice v kultuře ji sledovat nebudeme a nesmíme, ba dokonce musíme být pečlivější, aby tato nota pod kteroukoli formou uměleckého myšlení do našeho organismu nevnikla ... aby právě v této době jakákoli slohová forma cizí, a právě ne německá, nerušila nás v národní kulturní práci.“²⁸ Rétorika *vylučnosti doby*, nepochybně charakteristická pro české pomnichovské myšlení, rovněž Vackovou provázela po celou dobu její žurnalistické činnosti – podobně jako kritický postoj k některým aspektům první republiky. Ale přesto: jestliže se mění kontext tvorby – územní ztrátou, posunem politického diskurzu směrem k dominanci motivů očisty, budování, k antisemitismu a podobně, tím, že se *Národní střed* stává orgánem jedné ze složek Strany národní jednoty a za protektorátu Národního souručenství –, je rozhodně třeba nově interpretovat i zdánlivě stejné texty.

Ve svém zřejmě vůbec prvním pomnichovském textu promýšlí Vacková Mnichov jako civilizační selhání západní kultury včetně části československé politické elity, nikoli však selhání „našeho lidu“. Imperativ lidovosti východisek nastávající obrody je rovněž starší, nyní je však znovu aktualizován jakožto zdroj „pravé jednoty ... mezi těmi, kteří se starali o kulturu, aniž měli vůli ovládat“.²⁹ V dalším programovém textu je Mnichov reflektován jako „očistné pathema národní; ... byly rozřeseny hlubiny duše i ducha všech dětí národa, takže všichni vskutku tvořiví naučili se poznávat podstatné od zdání“.³⁰ Vlast Vacková přirovnává ke zbořeně Akropoli, na jejíchž troskách má vyrůst Akropole nová. Jistěže se – stejně jako „Řekové, začínající periodu novou“ – nyní příliš nehlásíme ke své „perské suti“ (první republice), zůstává však v základech, aby byla jednou objevena a doceněna. Vacková tedy připouští, že určité odmítání prvorepublikové tradice (a ona sama tak nečiní nijak dalece, naopak se právě v této době smiřuje s dílem Karla Čapka a jiných) je *emocionální* reakcí některých intelektuálů na pocit, že ve dvacátých a třicátých letech nebyli přijímáni, ale pouze nálepkováni, aniž by byla jakkoli oceněna vytrvalost a propracovanost jejich postojů.

28 R. V.: Na tři cicera z těchto dnů. In: *Tak*, roč. 2, č. 12–13 (1938), s. 201–203. Na jiném místě naznačuje, že kulturní vlivy na české prostředí směřovaly z oblasti říšskoněmecké, a nikoli pražskoněmecké či sudetoněmecké (V. R.: Slovíčka ke sblížení... In: *Národní střed*, (18.2.1939), s. 8).

29 V. R.: Hřích proti duchu. In: *Národní střed*, (16.10.1938), s. 6.

30 V. R.: A nyní velká patetická. In: *Tamtéž*, (23.10.1938), s. 6.

V další části citovaného článku pak najdeme zásadní příspěvek k pojetí vztahu kultury a politiky u Růženy Vackové: „Ať už je politika jakákoli, kultura najde velikost; s ní pak i politika svého Perikleia.“ Tím je poprvé otevřeně řečeno, jakou pozici ve společenské debatě chce Vacková zaujmout – a doufá, že v nové politické konstelaci by se tak mohlo reálně stát: pozici, jež kulturnímu komentátorovi umožňuje se od politiky distancovat, ale zároveň skrze svou kritiku z domněle mimopolitických hledisek poskytovat politice zpětnou vazbu a nové podněty. Je to pozice v jistém smyslu naivní (očekává, že politika kulturní podněty prostě akceptuje) a v jistém příliš jednoduchá (kultura nenese za sféru politiky odpovědnost), avšak pro výklad úlohy, již někteří – zejména katoličtí – intelektuálové za druhé republiky sehráli, podle mého názoru klíčová. Naše současné interpretace jejich angažmá v „kulturním zaštiťování národního vývoje“ na jedné straně nutně (a správně) odhalují antidemokratické prvky v jeho ideové i praktické náplni, zároveň však musí pracovat v kontextu „oddělených sfér“ politiky a kultury, tedy s předpokladem, že se tito intelektuálové naprosto necítili být součástí druhorepublikové politiky.

Tam, kde Vacková explicitně hovoří o odpovědnosti „autoritativního režimu“ v oblasti kultury, na jedné straně pokračuje v mírně proliberální polemice s katolickým *milieu* (tvůrčí svoboda a mnohotvárnost jako znak všech slohově silných období ve vývoji české kultury), na straně druhé vyhrocuje lidový nacionalismus ve smyslu již naznačeného osobitého spojení představy demokratičnosti a jednoty v pojmu národa.³¹ (Všimněme si, jak slabý byl náboženský náboj jejích tehdejších textů.) Se jménem Vackové je spojován jediný vyhrocený „budovatelský“ výkřik z listopadu 1938.³² Navrhuje se zde přebudování některých oblastí kultury, tak aby „samospasitelnost pokrokářských a humanitářských tendencí“ nahradil „změněný duch, který by se výrazně projevil národním uvědoměním a křesťanským konzervatismem“. Operuje se tu s přeobsazováním komisí, změnami názvů institucí, úpravami knižních fondů knihoven a se zákazy nákupu děl „s tendencí komunistickou, ateistickou, nihilistickou a frivolní“,³³ s opatřováním „vhodných spisů z českých dějin ... od skutečně objektivních dějepisců“ knihovnami a podobně. Těžko tomu rozumět, je to projev ojedinělý, navíc stylově odlišný od všeho ostatního, co v tomto období i kdykoli jindy Růžena Vacková napsala. Pokud jeho autorkou skutečně byla, vznikl zřejmě jako programový text pro Národní kulturní radu, ustavenou na sklonku roku 1938 s velkolepými představami ohledně podílu „kulturních pracovníků“ na budování druhé republiky, ovšem se zcela jiným skutečným efektem a jepičí životností. Vacková se zařadila dokonce mezi „prezidiální funkcionáře“ rady,³⁴ o jejích případných prezidiálních aktivitách se však nic víc nedozvídáme. Do revue *Tak* nadále už nepřispívá.

31 V. R.: Umělecká svoboda. In: *Tamtéž*, (4.12.1938), s. 8.

32 [nepodepsáno]: Stavět všude je třeba a proto... In: *Tak*, roč. 2, č. 12–13 (1938), s. 203 n. (v obsahu ročníku je uvedena jako autorka R. Vacková).

33 „Kde jsou taková, buďte vyloučena z běžného užívání, zapečetěna a trvale uskladněna v balících s udáním obsahu...“

34 *Tak*, roč. 2, č. 16 (1938), s. 233; srv. SAK, Robert: „Život na vidrholci“: Příběh Bedřicha Fučíka. Praha – Litomyšl, Paseka 2004, s. 174 n.

Príznačné jsou naopak tehdejší její mnohem opatrnější články z *Národního středu*, jež vznikaly zřejmě jako výsledek kompromisu s vedením deníku, debaty v kulturní redakci i autocenzury. Prohlášení Beranovy vlády v prosinci 1938 komentuje slovy, že „lze vítat princip dozoru státního ... ovšem bude-li znamenat, že nová vláda bude přesně rozlišovat mezi administrativními a odbornými zásahy“. Obecně však „není rozporů mezi míněním vládního programu a míněním většiny kulturního světa. Již patrně proto ne, že ministerský předseda Beran dal programu osvětovému tak významné místo a že vždycky dokazoval, že jeho vztahy ke kultuře jsou nejvážnější.“³⁵ V kontextu *Národního středu*, jenž se stává loajálním tiskovým orgánem jedné ze složek Strany národní jednoty – a to loajálním nikoli pouze povrchně (tj. otiskováním oficiálních projevů či programů), ale i celkovým „očistným“ a národně-budovatelským tónem – sice příspěvky z kulturní rubriky působí mírně rezervovaně, avšak dilema snahy „uhrát co nejvíce“ za cenu toho, že autor – jakkoli nadaný a kultivovaný – figuruje v otevřeně antisemitském plátku, zůstává. V tomto období však není žádné zařazení jednoznačné: vedení *Národního středu* na druhé straně umožňuje kulturní redakci velmi mnoho, v případě Vackové od kritického komentáře k německé recepci rasové teorie Josepha Arthura de Gobineau (v recenzi na Černého *Kritický měsíčník*) až po velmi pozitivní kritiky nových uvedení Čapkových dramát. Ona sama zde však zároveň v lednu 1939 otiskne ostře protibenešovský článek, v němž stojí: „Dr. Edvard Beneš je až do oběhu krve parazitem myšlenky, ducha, bytí i osobnosti Masarykovy – a parazit nemůže být kulturním symbolem. Leč nepravou modlou.“³⁶ – Nelze nepřipomenout tu ironickou souvislost, že v únoru 1948 se, už (a ještě) jako univerzitní profesorka, zúčastní proslulého pochodu studentů na Hrad, manifestujícího jejich podporu prezidentu Benešovi proti komunistům.

V kulturní rubrice *Národního středu* se na první pohled mnoho nemění ani po 15. březnu 1939. Její zaměření je možná o něco více přísně recenzní než dříve, jména prvorepublikových umělců (včetně Karla Čapka a E. F. Buriana) však nejsou tabu, patrný je pouze důraz na bohatost tradice starší české kultury. Vacková na různém materiálu stále znovu demonstruje českou kulturní tradici prostoty, lidovosti a tvořivosti, díky kterým národ – pod „mužným a pevným“ vedením Národního souručenství – dospívá k hluboké, *mystické jednotě*: „Odpovědnost za všechno a za všechny, odpovědnost pro všechno a pro všechny je smysl nového kolektivismu; jest to mravní podklad vztahů nové doby... Náš kolektivism je metafyzický... Neanuluje jedince, i když ho zařazuje do hromadné služebnosti... Obrací se k jedincově vůli mravní dobrovolné oběti.“³⁷ V březnu 1942 Růžena Vacková z kulturní rubriky mizí a na místě jejích komentářů se objevují kolaborantské agitky vychvalující nebyvalý kulturní rozkvět a připomínající samozřejmost závazků k říši.

Pozdější vyjádření samotné Vackové žádná dilemata její druhorepublikové a proktorátní publikační aktivity nezmiňují: označuje se v nich za členku ilegálních

35 V. R.: Programové prohlášení vlády. In: *Národní střed*, (18.12.1938), s. 8.

36 V. R.: Mlčení... In: *Tamtéž*, (15.1.1939), s. 8.

37 TÁŽ: Odpovědnost za všechno... In: *Tamtéž*, (1.9.1940), s. 8.

skupin již od roku 1938.³⁸ Ze svědectví současníků víme, že se v roce 1939, již za německé okupace, odmítla zúčastnit Archeologického sjezdu v Berlíně s tím, že nesouhlasí s nacistickou orientací tehdejší německé vědy. Za války se připojila k odbojové skupině „Voláme č. 15“ a s Josefem Zvěřinou připravovala *Listy mládeži* do pracovních táborů v Německu.³⁹ V únoru 1945 byla zatčena gestapem a internována v pankrácké věznici.

Katolická třetí republika

Konec války pro Růženu Vackovou znamená vysvobození z nacistického vězení, válka ji připravila o matku a – nacisty popravené – bratra a švagra, zároveň však Vacková konvertovala k intenzivně prožívanému a praktikovanému katolicismu a poznala Josefa Zvěřinu. Okamžitě se vrhá do veřejného a společenského života: znovu přednáší na Univerzitě Karlově (a v roce 1947 získává profesuru), vydává *Výtvarný projev v dramatickém umění*, v jejím malostranském bytě se k debatám schází generačně, oborově i politicky různorodý *circle*. Pokud jde o aktivity katolické, stala se sice z jakési automatické úvahy členkou Československé strany lidové (vystoupila ihned po únoru 1948), avšak aktivně působila v nelidoveckých, či dokonce explicitně protiklerikálních okruzích, jako byly Katolická akce, Akademické týdny, Studium catholicum a časopis *Katolík*. Dostala se tak do blízkosti Alexandra Heidlera, Adolfa Kajpra, Antonína Mandla, Jana Evangelisty Urbana, již zmíněného Josefa Zvěřiny, Oto Mádra a dalších, tedy kněží, kteří křesťanskou víru pojímali jako praktický, každodenní postoj, jako závazek k angažovanosti ve světě. Svým aktivismem nikoli v katolickém ghettu, nýbrž v sekularizované společnosti, aktivismem profilovaným nikoli teritoriálně (podle farností), nýbrž zaměřeným na určité sociální skupiny (zejména studenty, intelektuály), ale například i liturgickými přístupy předjímalí Druhý vatikánský koncil, vesměs později prošli komunistickým vězením (popřípadě skončili v exilu) a zařadili se mezi originální osobnosti české poválečné teologie. Nejvýraznějším tiskovým projevem těchto proudů v české katolické církvi prvních poválečných let se stal „list pro kulturu a život z víry“ *Katolík*. Vycházel od prosince 1945 do února 1948 a Vacková do něj po celou dobu přispívala. Pokusme se tedy na základě těchto textů alespoň částečně rekonstruovat její reflexi politiky třetí republiky.

Katolík se programově vyhraňoval vůči lidoveckému klerikalismu jakožto „zneužívání náboženství politikou, podřizování náboženství politice“, zároveň však vyzýval katolické kněží i laiky, aby nerezignovali na své občanské povinnosti, orientovali se v politických idejích a vnímali náboženství také jako věc veřejnou: „Náš časopis ... chce probouzet české katolíky k bdění a činnosti ... [k] neplodnější katolické akci; chce budít svědomí národa, vychovávat ke skutečné mravnosti a mravní ušle-

38 *Národní archiv* (Praha), fond Správa Sboru nápravné výchovy, Osobní spis RV, Dotazník při nástupu do výkonu trestu (9.7.1963).

39 KRÍŽKOVÁ, Marie Rút: *Žít jako znamení: Rozhovory s Josefem Zvěřinou*. Praha, Zvon 1995.

chtivosti, statečnosti a odpovědnosti; chce upozorňovat na kladné a jednotící prvky v národě i na jeho chyby.⁴⁰ Ve snaze o povzbuzení národní sebereflexe se redaktoři *Katolík* pokusili z mravních pozic zkoumat dokonce i – tehdy nezpochybnitelné – vysídlení Němců z Československa: považovali je za jedinou reálnou možnost, jak trvale zabezpečit „obecné dobro“ (tj. českou národnostní existenci), jako takové je však oddělovali od bezproblémové přijatelnosti principů kolektivní viny a kolektivního trestu i od konkrétního průběhu vysídlení z Československa.⁴¹ Odsun podle *Katolík* nekončí s odchodem posledního transportu, nýbrž je něčím, co s námi zůstává jako praktický problém (oživení pohraničí) i jako předmět sebereflexe.

Aktivní katolíci nemají podle tohoto okruhu ve světě působit individuálně, nýbrž si mají tvořit katolická společenství, v nich se duchovně prohlubovat, čerpat sílu a teprve takto vstupovat do světa. Ideálem není organizace (ta – jako produkt „spolkaření“, jemuž podlehla i lidová strana – náleží do překonané éry liberalismu), nýbrž *organismus*, vznikající přirozeně z lidí ne jen povrchně si blízkých, nýbrž hluboce sblížených, připoutaných k lásce Kristově.⁴² Tato představa organicky dýchajících společenství byla podstatou Katolické akce v pojetí chorvatského kněze Tomislava Kolakoviče (viz níže), podporovaného většinou redaktorů *Katolík*, stejně jako stála v pozadí polemiky s tehdejšími projekty socialistickými: „Jsme upřímně pro znárodnění velkých podniků, protože odpovídá více lidské důstojnosti zaměstnanců a protože odpovídá směrnicím našich papežských encyklik... [Avšak] socialismus je otázka mravní. Otázka zodpovědnosti, vědomí příslušnosti k celku, zodpovědnosti za celek a za budoucnost. Myslí si někdo vážně, že tato zodpovědnost poroste tím více, čím více pokročí kolektivizace našeho života? (...) Socialismus, má-li se podařit, nemá-li se zvrhnout ve velkou donucovací pracovní, se musí státi křesťanským.“ Ideálem politicko-ekonomického uspořádání je tedy znovu organický solidarismus stavů, vyplývající v „dokonale demokratické zřízení“.⁴³

Růžena Vacková se ve svých článcích pro *Katolík* relativně často zabývala komentováním aktuálního dění – které ovšem u ní nakonec přerůstalo v obecnější úvahy o hodnotách a zásadách a v tomto smyslu i v odvážnou kritiku politického systému a veřejného diskurzu třetí republiky. Zcela osamocena (ovšem na prostoru poskytnutém redakcí *Katolík*) se například ocitla v obraně novinářky Heleny Koželuhové, poté co byla vyloučena z lidové strany a zbavena poslaneckého mandátu;⁴⁴ ovšem i v této obraně se mísí rozporuplné motivy. Na jedné straně zcela

40 JAROLÍMEK, Bohuslav: Úvodem. In: *Katolík*, roč. 8, č. 1 (1945), s. 1. Viz též ak [= Adolf Kajpr]: Kněz v politice. In: *Tamtéž*, s. 3.

41 HEIDLER, Alexandr: Odsun Němců a křesťanská morálka. In: *Tamtéž*, roč. 9, č. 12 (1946), s. 1.

42 URBAN, Jan Evangelista: Naše pravá síla. In: *Tamtéž*, roč. 8, č. 1 (1945), s. 1 a 3.

43 ak: Budování socialismu. In: *Tamtéž*, roč. 9, č. 8 (1946), s. 1.

44 Pravicově liberální vybočení Koželuhové z ideologie ČSL, za něž byla vedením strany takto potrestána, analyzuje Milan Drápala v publikaci *Na ztracené vartě Západu: Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948* (Praha, Prostor 2000, s. 83–93).

věcně kritizuje nepřijatelnost takto náhlého vypuzení člověka ze „společenství, které pomáhal budovat“, bez možnosti vysvětlit své postoje;⁴⁵ Vacková dodává, že ona sama ani redaktoři listu nejsou stoupcem pravicově liberální linie Koželuhové, avšak že „spravedlnost je nadčasová hodnota a funkce politická“.⁴⁶ Na straně druhé v článku jásá nad „tím krásným, co se stalo kolem případu dr. Koželuhové“, totiž nad pobouřením, které vyvolal, neboť se tak ukázala „mravně-politická citlivost českého lidu“.⁴⁷ Představa přítomnosti pravých hodnot kdesi v lidu, jak jsme ji viděli rozpracovanou a aktualizovanou v textech z let 1937 až 1942, tedy Růženu Vackovou provází i po válce – a nic na tom nezmění ani fakt, že ono pobouření nemělo na osud Koželuhové absolutně žádný efekt.

Neobyčejně přímočará byla Vacková rovněž v kritice způsobu, jímž se v poválečném Československu veřejně operovalo s fenomény nekomunistického protinacistického odboje, katolické církve či například výhrad vůči Sovětského svazu: „S bolestným trnutím denně, a téměř od rána do večera, setkáváme se ve veřejném životě, ve školách, v soukromých osudech s hrůzným křivením a popíráním pravdy, se lží nestoudnou až cynickou, s křivdami, které jsou výsostně vydávány za ‘státní zájem’. (...) V Čechách trpí právo přirozené, trpí právní řád pod neslychaným útlakem lží, křivdy, bezpráví, trpí i nedostatkem jasných mravních kritérií.“⁴⁸ Citát je z dubna 1946, o politickou předvídatost se zde však jedná jen v určitém omezeném smyslu. Vackové se – zcela oprávněně – osobně nesmírně dotýká znevažování nekomunistického odboje: nevidí například jakoukoli rozporuplnost odbojové činnosti Národní rady, jež fungovala pod krytím spolupráce s Eliášovou protektorátní vládou, podobně jako u jí blízké vrstvy protektorátních publikací identifikuje pouze „inteligentně zastřenou, přesto však zřejmou odpůrcí a posilující tendenci“.⁴⁹ Neuvědomuje si přitom, že právě například její obhajoba těchto metod odporu je přesvědčivá pouze při vědomí jejich kontinuity s první a druhou republikou. Tato kontinuita je však v poválečném diskurzu „národní revoluce“ přerývána a s výjimkou vyprázdněného symbolu TGM návaznost na předválečné Československo neexistuje⁵⁰ – ostatně ani Vacková se ke své předválečné publicistice nikdy veřejně nepřihlásí.

Její třetím velkým tématem v *Katolíku* se stala vyhrocená kritika liberalismu z konzervativních křesťanských pozic – a v tomto jednoznačném odsouzení spočívá významný posun od jejích předválečných stanovisek. Proti atomizované společnosti sobeckých individuí (jakožto produktu moderního ateistického liberalismu) stojí *společenství*, jehož předpokladem je *řád*, vědomí nutnosti jednat v souhlasu s vůlí Boží; opakem takového jednání je hřích; Bůh svobodné lidi napomíná „egyptskými

45 VACKOVÁ, R.: Čistota křesťanského myšlení v politice. In: *Katolík*, roč. 9, č. 13 (1946), s. 4.

46 TÁŽ: K věci dr. Heleny Koželuhové. In: *Tamtéž*, roč. 9, č. 14 (1946), s. 3.

47 TÁŽ: Čistota křesťanského svědomí v politice.

48 TÁŽ: Pravý státní zájem. In: *Tamtéž*, roč. 9, č. 8 (1946), s. 4.

49 TÁŽ: Zmatek ušlechtilého srdce. In: *Tamtéž*, roč. 9, č. 30 (1946), s. 3.

50 DRÁPALA, M.: *Na ztracené vartě Západu*, s. 19–30.

ranami“ v mnoha podobách, například sucha či neodpovědného ministra zásobování.⁵¹ Je zajímavé, že okruh katolických intelektuálů kolem *Katolík* evidentně nepociťoval rozpor mezi svou polemikou s třetí republikou, vedenou přece jen z jakýchsi intuitivně liberálních pozic na jedné straně (viz zpochybnění některých aspektů odsunu Němců, obrana Koželuhové, odsuzování denunciačních politických praktik či například Zvěřinovy rozklady proti kýčovitým svatým obrázkům), zarytým antiliberálním konzervatismem textů o potratech, rozdělení mužských a ženských rolí ve společnosti či odmítání jistých filmů jakožto „zneklidňujících“ na straně druhé a konečně občasným konformním národovectvím a slavjanofilstvím. Z analýzy textů Růženy Vackové pro *Katolík* (podobně jako předtím pro *Národní střed*) navíc vyplývá, že u této autorky se možnost zařazení podle politických kategorií dále komplikuje jejím vnitřním zápasem mezi touhou po příslušnosti k fungujícímu společenství a stále znovu vybuchujícím radikálním individualismem.

Naivita, s níž se katoličtí intelektuálové pouštěli do boje s liberalismem, aniž by přitom věnovali dostatečnou pozornost protivníkoví politicky mnohem hmatatelnějšímu, totiž komunistickému socialismu, je o to překvapivější, že Vacková ve svých jiných textech prokazuje, do jaké hloubky promýšlí a kritizuje postoje české levice a vnitřní předpoklady její ideologie. Svě zřejmě vůbec nejlepší statě na toto téma napsala právě v prvních poválečných letech pro časopisy *Filosofická revue* a *Vyšehrad*.⁵² Autorka v nich odmítá přijmout předpoklad, že by pokrok (či ještě spíše jeho tehdy módní synonymum „progres“) byl hodnotou sám o sobě. Jeho tehdejší pojmání totiž stále více vytlačovalo otázku smyslu a směru vývoje a zdůrazňovalo pouhé „chrlení nových a vždy nových částečných ‘výrobků’ politického nebo hospodářského činění“. Tento mechanický hybný moment progresu nahradil původní myšlenku vývoje, vnímající organickou podstatu světa a vnášející řád do anarchie izolovaných jevů.

Vacková toto pojetí vývoje čerpala z vývojové teorie ve vědě o umění (Vojtěch Birnbaum, který tuto teorii vnesl do českého prostředí, byl jejím iniciujícím učitelem). Vývojový přístup sice sleduje umění v jednotlivostech, nicméně v každém období hledá jejich strukturu – sloh. Slohový vývoj se děje v cyklech, které ovšem neznamenají pouhé opakování, nýbrž v nich zrají určitá nová, hlubší poznání skutečnosti. Z nich v určitou chvíli dozraje nový sloh, jenž odráží nový postoj člověka ke skutečnosti; člověk skutečnost jinak interpretuje, jinak prožívá. A právě v to, že stojíme na prahu nového slohu, věřila Růžena Vacková v posledních letech první republiky, po Mnichovu i po roce 1945.⁵³

51 Viz např. VACKOVÁ, R.: Vraždění nevinětek. In: *Katolík*, roč. 10, č. 2 a 3 (1947), s. 3; TÁŽ: Otcové a matky nerozumějí. In: *Tamtéž*, roč. 10, č. 41 (1947), s. 3.

52 TÁŽ: Boj o kulturní základy. In: *Vyšehrad*, roč. 1, č. 19 (1945–1946), s. 1–3; TÁŽ: Progres, pokrok a vývoj. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 21 (1945–1946), s. 3–4 (odsud jsou citáty v dalším textu); TÁŽ: Synthetik dneška. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 13–14 (1945–1946), s. 5–8; TÁŽ: Jdeme do nového slohu. In: *Filosofická revue*, roč. 15, č. 1 (1947), s. 11–19; TÁŽ: Spiritualistický světový názor: Přednáška v Ak. týdnu. In: *Tamtéž*, roč. 15, č. 2 (1947), s. 46–50; č. 3, s. 79–83.

53 Svůj osobní posun v chápání Birnbaumovy vývojové teorie popsala Růžena Vacková v roce 1947 v rozhovoru pro *Lidovou demokracii* uskutečněném při příležitosti jmenování profesor-

Jestliže jsem se pro třetí 1945 až 1948 dosud podrobně zabývala téměř výhradně publikační činností Růženy Vackové, pak pouze proto, že připomenuté texty představují poměrně bezprostřední stopy její politické reflexe. Sama Vacková by velmi pravděpodobně uvedla dvě jiné než publikační priority pro toto období, totiž působení pedagogické a angažmá ve společenství Katolické akce *Rodina*. O obojím se dovídáme ze svědectví pamětníků. Pedagogická činnost s sebou dosti dlouhou nenesla explicitní politické obsahy: Vacková byla výjimečně obětavou vyučující, užívala náročných seminárních metod, jež nutily studenty neschovávat se za pouhou převzatou znalost, nýbrž samostatně uvažovat a formulovat vlastní pohled na umělecké dílo; podněty studentů promýšlela i ve svém volném čase, navazovala s nimi osobní vztah, snažila se jim pomáhat v existenčních i jiných starostech. O politice na fakultě nikdy rozsáhleji nehovořila. Vše pro ni bylo řečeno její proklamovanou konverzí a aktivním katolicismem.⁵⁴ Únorem 1948 se to změnilo.

Boj všemi prostředky

Pětadvacátého února 1948 se Růžena Vacková – jako jediná profesorka – zúčastnila studentského pochodu za prezidentem Benešem na Hrad. Když na schůzi profesorského sboru Filozofické fakulty Karlovy Univerzity na počátku března přečetl děkan Jan Blahoslav Kozák přípis akčního výboru ministerstva školství a osvěty oznamující vyhazov některých vyučujících a vyloučení některých studentů, ozvala se opět jako jediná Vacková: „Každé společenství zakládá mravní řád. O povaze mravního řádu soudím podle kritérií. Zajímala by mne kritéria, kterými se řídilo vyloučení profesorů, a hlavně studentů. Pokud jsem byla svědkem, prohlašuji, že byly manifestace, nikoli demonstrace, poněvadž výkřiky nebyly ani politické, ani hospodářské povahy. Naopak, byly povahy mravní, a byla-li kritériem vylučování posluchačů účast na manifestaci, pak chci sdílet jejich osud.“⁵⁵ Vacková zůstává u zdůvodnění vedeného z etických pozic, avšak zjevně si uvědomuje, že sféra jejího odborného a společenského působení se začala zásadně protínat se sférou politikou – a to je významný posun. V zimním semestru 1950–1951 už nesmí přednášet.

Podobně se proměňuje i Vackové angažmá ve společenství *Rodina*. Katolická akce je projekt mnohem starší – k této formě laické aktivity dal podnět již papež Pius XI.

kou. Uvádí, že smysl duchovní vývojové teorie plně pochopila teprve jako konvertitka, ovšem že zároveň k víře ji přivedla právě věda. Připojuje myšlenku aktualizovanou v tomto období (a formulovanou pod vlivem Jana Patočky), totiž že idea musí být bytostně žita: „Poznala jsem, že je nepřeklenutelný rozdíl mezi pouhým osobně nezávazným duchovním názorem na svět a názorem závažně náboženským, který učí poznávat světový řád a současně v tom řádu žít, důsledně, plně a radostně, ode dne ke dni, v ustavičném postupu na své jasné cestě.“ (Univ. prof. dr. Růžena Vacková o vědě a víře. In: *Lidová demokracie*, (21.9.1947), s. 3.)

54 Tyto informace čerpám ze záznamu rozhovoru s Pavlem Preissem, uskutečněného 26.11.2004, a ze vzpomínek Jiřiny Krejčíkové-Hoškové v knize Heleny Havlíčkové *Dědictví*, s. 223–225.

55 Cit. dle HANZAL, Josef: *Cesty české historiografie 1945–1989*. Praha, Karolinum 1999, s. 77 n.

v roce 1922. Brzy po válce v Praze inicioval zakládání kroužků Katolické akce chorvatský kněz Tomislav Kolakovič, který sem z předválečné Belgie a válečného Slovenska přinášel „jocistickou“ metodu práce takových kroužků.⁵⁶ Zároveň založil společenství nejbližších spolupracovníků a nejzkušenějších aktivistů nazvané Rodina, které mělo koordinovat a inspirovat zakládání kroužků na vysokých školách; jeho vedením pověřil Josefa Zvěřinu a Růženu Vackovou (jejich nejbližšími spolupracovníky se stal známý okruh: Alexandr Heidler, Adolf Kajpr, František Mikulášek, Metoděj Habáň, Oto Mádr a jiní). Je ovšem zajímavé, že Zvěřinovi i Vackové zůstaly „jocistické“ metody, určené původně pro křesťanskou obrodu dělnických vrstev, cizí: spočívaly v přísně nasměrované a organizované duševní, duchovní i praktické činnosti malých uzavřených skupinek (včetně následné „kontroly vlivu“ v oblasti, na niž se skupina právě zaměřila). Oba (Vacková ale zřejmě instinktivněji a živelněji) také odmítali konspirační opatření, která dávno před únorem Kolakovič a jeho nejbližší spolupracovníci ze Slovenska navrhovali. Vacková se Zvěřinou toužili vybudovat spíše intenzivní (organické) společenství vzdělaných lidí než organizované buňky.⁵⁷ V kroužcích Katolické akce, které spontánně vznikaly podle tohoto vzoru na vysokých školách, se lidé společně modlili, diskutovali a vzdělávali ve společenských vědách. Před únorem nebyl politický obsah těchto kroužků nijak explicitní, ba ani jednoznačný.

Sama Vacková později vysvětlovala svůj tehdejší postoj takto (učinila tak ve vězeňských dotaznících, avšak zakládala si na tom, že oficiální sdělení formulovala maximálně otevřeně): „S mnohými kněžími, řeholníky, řeholnicemi a pracovníky katolickými přijímali jsme zprvu kladně jak lidovědemokratické zřízení, tak společenskou revoluci i příklon k SSSR.“ Zlom nastal po útoku komunistického režimu na autonomii církevních struktur – konfinaci biskupů a zahájení režimní „Katolické akce“ v roce 1949. Tehdy začala všemi svými dostupnými prostředky bojovat za svobodu církve, s níž hájila „základ života vůbec“. Situaci přitom přirovnávala ke své účasti v protinacistickém odboji: „A jako jsem byla bezvýhradně věrná národu a jeho přátelům za okupace, dala jsem se zde, abych pomohla právům a svobodě církve, bez ohledu na dočasné občanské zákony.“⁵⁸

Vacková i nadále organizuje schůzky společenství, pomáhá lidem postiženým novou mocí a také všemožně usiluje o zachování kontaktu internovaných biskupů s církví doma i ve Vatikánu a o předávání informací o zdejší situaci katolické církve do zahraničí. Ke zprostředkovávání kontaktů, přenašení dopisů atd. v této době využívá i některých studentů, a zejména studentek, členů Katolické akce. V únoru 1952 je zatčena a v červnu 1952 odsouzena v procesu „Mádr a spol.“ za

56 Podrobně o Kolakovičovi a Křesťanské dělnické mládeži (*Jeunesse ouvrière chrétienne – JOC*) viz VAŠKO, Václav: *Neumlčená: Kronika katolické církve v Československu po druhé světové válce*, sv. 1. Praha, Zvon 1990, s. 95–103 a 217–220.

57 TÝŽ: Profesorka Vacková a Rodina. In: *Universum*, roč. 11, č. 4 (2001), s. 28 n.; KRÍŽKOVÁ, M. R.: *Žít jako znamení*, s. 38–41.

58 NA, fond Správa Sboru nápravné výchovy, Osobní spis RV, dotazník ze 7.12.1952 a Dotazník při nástupu do výkonu trestu (9.7.1963).

*Růžena Vacková na fotografii pořízené při nástupu do vazby v roce 1952 (foto převzato z publikace *Aby na nic a na nikoho nebylo zapomenuto: K jubileu ústředního archivu Českého státu 1954–2004. Praha, Státní ústřední archiv v Praze 2004*)*

podvracení republiky a vyzvědačství k dvaadvaceti letům odnětí svobody. Sama Vacková své zatčení očekávala, avšak byla zaskočena šíří, v níž byla Katolická akce procesy postižena.⁵⁹ Mnohaleté tresty svých studentek – v době zatčení sotva dvacetiletých – si Růžena Vacková v jistém smyslu nikdy nepřestala vyčítat. Nedoceňovala ovšem ani průběh vyšetřování a soudního líčení, od počátku hrdě vypovídala o svých názorech a aktivitách a při konfrontacích k témuž nabádala i své spolupracovníky. (Josefu Hoškovi řekla: „Ale Pepánku, copak na tom záleží. Jen jim řekněte, co jsme dělali, vždyť jednou na to budeme hrdi!“)⁶⁰ Teprve když jsou pozavíráni nejen členové Rodiny, ale i všichni, kdo jim nějak pomáhali (a o Rodině sotva věděli), a když je do skupiny „Mádr a spol.“ vřazena skupina jim zcela neznámých studentů, z nichž dva jsou odsouzeni k smrti a popraveni,⁶¹ Vacková seznává, že celý proces podcenila. Později prohlásila: „Zkreslené formulace v protokole jsem podepsala proto, že jsem celé trestní řízení i vyšetřování podečňovala, že jsem si myslela, že jde o komedii, a že jsem na své osobě chtěla ukázat náboženský útlak a křivení náboženských cílů.“⁶² Proti rozsudku se neodvolává a trest přijímá, neboť „každé zřízení má zákony, jimž je nutno se podrobit“.⁶³

59 Více viz VAŠKO, Václav: *Procesy s Katolickou akcí*. In: *Církevní procesy padesátých let: Sborník příspěvků z konference pořádané Českomoravskou gen. delegaturou řádu karmelitánů, Českou křesťanskou akademií a ÚSD AV ČR ve spolupráci s Arcibiskupstvím pražským 21.–22.5.2002 v Praze*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2002, s. 37–70.

60 TÝŽ: *Profesorka Vacková a Rodina*, s. 29.

61 Případ „Mádr a spol.“ (NA, fond Krajský soud Praha, spis 6 Ts I 41/52) byl pro veřejnost nazván „procesem s desetičlennou skupinou agentů Vatikánu, organizátorů rozvratných skupin, špiónů a teroristů“.

62 *Tamtéž*, záznam výslechu R. Vackové z 29.5.1964.

63 *Tamtéž*, fond Správa Sboru nápravné výchovy, Osobní spis RV, dotazník ze 7.12.1952.

Vězení jako příležitost

V letech 1952 až 1967 prošla Vacková věznicemi ve Znojmě, Novém Jičíně, Pardubicích, pražskými v Ruzyni a na Pankráci, v Opavě, Ilavě a Ostrově nad Ohří. Nejvíce času strávila pobyty v pardubické věznici (částečně na jejím izolačním oddělení pro politické vězeňkyně, přezdívaném „Hrad“), zde navázala nejtrvalejší přátelství a odsud také pochází většina vzpomínek pamětnic. Z nich vyvstává obraz „naší Růženky“, intelektuální a mravní autority, která měla vždy pro každého dost pozornosti, soucitu i dobrých rad. Jak ale uvidíme, z vězeňského spisu, korespondence a vzpomínek nejbližších rodinných příslušníků vystupuje žena o poznání živelnější a „krevnatější“, silná kuřačka a svérázná hostitelka, oslovující své blízké „mí sladcí drahoušci“ a zároveň je kritizující za to, že jí dost často nepíše, promlouvá z nich člověk, který měl také své vlastní obavy a úzkosti, o nichž však ve svém neustálém naslouchání druhým těžko mluvil.

Z hlediska politické analýzy je o Vackové třeba hovořit jako o politické vězeňkyni, která nijak neskrývala svůj zásadní nesouhlas s komunistickým režimem, opakovaně protestovala (zejména hladovkami) proti podmínkám ve věznicích, psala dopisy institucím – z nich nejznámější je „jeden z dopisů“ generálnímu tajemníkovi Organizace spojených národů Dagu Hammarskjöldovi z roku 1956 (celkem takový osobní dopis odeslalo při příležitosti jeho návštěvy v Praze dvanáct žen),⁶⁴ avšak její vězeňský spis obsahuje celou řadu podobně motivovaných textů, adresovaných zejména vysokým úředníkům ministerstva vnitra. Vacková si uvědomovala, že systematicky vystavěná a jasně hodnotově podložená argumentace jí pomůže zachovat si vlastní integritu – a nepřestávala věřit, že se jí snad také podaří narušit integritu režimní. V použité argumentaci však nastává důležitý posun. Zatímco v prvních letech věznění převládá pojetí činnosti, za niž je trestána, jakožto aktivity *odbojové*, a tudíž skutečně v rámci komunistického systému protizákonné, už od poloviny padesátých let Vacková užívá *legalistické* argumentace (jež se mnohem později stane základem činnosti občanských iniciativ za takzvané normalizace, zvláště Charty 77 a Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných): „Myslím, že mé odsouzení je proti právnímu řádu, a pochybuji o jeho zákonnosti i z hlediska marx-leninského výkladu právního pořádku. – Čekala jsem respekt k vlastním zákonům a předpisům.“⁶⁵ Ve stížnostech a protestech z let 1955 až 1967 jsou odhalovány stále další rozpory mezi literou zákona a právní praxí v komunistickém Československu: stát je signatářem Charty OSN, a přitom trestá vězně za hladovku i jiné formy protestu, a to dokonce opakovaně, nemá vymezen status politického vězně a z něj plynoucí práva, podrobuje vězně ideologickému nátlaku

64 Podrobněji k celé akci a k dopisu Heleny Kučerové viz CUHRA, Jaroslav: „...zda jsme, nebo nejsme“. In: *Dějiny a současnost*, roč. 18, č. 3 (1996), s. 40–43. K dopisu R. Vackové viz též GJURIČOVÁ, Adéla: Okolnosti vzniku dopisu. In: *Salve*, roč. 15, č. 1 (2005), s. 102 n.

65 NA, fond Správa Sboru nápravné výchovy, Osobní spis RV, Dotazník při nástupu do výkonu trestu (9.7.1963).

ZAKL. č. 17039	Obr.	Společný nář. č. 0004	Uprchlí dne:
2937	3301 Obr.	Osobní spis zahájen:	Na dolku dopaden:
Nastoupil trest 13.6. po odsouzení 1952		TTAR NÁPRAVNÝCH ZARÍZENÍ Střed Pardubice, sokr. 2.	Bylka, příprava státní:
Volná do vazby – trestu 7. / 2. 1952 20.40 hod. tým		A	
OSOBNÍ SPIS			
V Vacková		Zaněm. státní: profesorka	Přechod. povel: dtto
Příjmení: Vacková		Rel. státní: svobodná	Voják: ne
Rozsah nebo představa: Rozsah nebo představa		Národnost: česká	Doba trestu: --
Narozen(a) 23.4.1901	Místo narození: Kla Velké Meziříčí	Okres: 23.ár nad Sázavou	
1. od 7. / 2. 1952-20.40 do 13/6 1952-1952 r. 4 m. 5 d. 17 hod. 20 min.			
2. Vazba			
3.			
4.			
Odsouzení a rozsudkem (číslo – list)			
1. Státní soud v Praze 13. / 6. 1952 z. l. 6 To I 41/52			
2.			
3.			
4.			
K trestu			
1. 22. - 29. listopadu / 1952 1. 1952 - 15. srpna			
2. 1. 1952 - 15. srpna 1952			
3.			
4.			
Pro trestný čin			
1. § 86/1, 2a, 2b, a § 78/1c, 2b			
2.			
3.			
4.			
Nástup trestu 13.6.1952 ve 14 hod.			
Počátek trestu 7.2.1952 ve 20.40 hod.			
2.			
3.			
4.			
Přerušení trestu			
Konec trestu 1. 7.2.1974 ve 20.40 hod.			
2. 22.9.1969			
3.			
4.			
Další opatření propagandní celého jmění			
Propuštěn na svobodu 27.4.1957 podléhá prof.		Nebezpečnost: 211	
Poslední bydliště Praha 3, Malostranské nám. 81 (před zatčením)		Při vyhodnocení ke P.P. měl mít obětí, nepřítelů a přátelů	
Bydliště po propuštění Praha 3, Janáčkova ul. 17		Q	
7760			

Osobní spis Růženy Vackové zachycuje téměř patnáct let jejího života (viz Aby na nic a na nikoho nebylo zapomenuto)

a pouze podle jeho úspěšnosti posuzuje dostatečnost trestu.⁶⁶ Popsaný posun v argumentaci zároveň naprosto neznamená, že by Vackovou kdykoli opustil pocit zřetelné návaznosti jejích postojů v padesátých a šedesátých letech na činnost za protektorátu.

Vězeňské dopisy Růženy Vackové nejbližší rodině měly jiný cíl, totiž přesvědčit své blízké na svobodě, že vězeňské utrpení – u ní samé navíc jakoby zbytečně prodlužované – má svůj smysl. Léta vězení tu nejsou léty ztracenými, ba naopak jsou jistou zvláštní příležitostí, zdrojem jiných perspektiv, odlehčených o všední starosti venku, nových citových obzorů, zdrojem odstupů a stručnosti pro další tvorbu. Trest tedy není něčím, co režim uvrhl na vězně; vězeňkyně Vacková ho podstupuje „ze svého svobodného rozhodnutí“. Vrací se téma politické oběti: politický vězeň ji přináší za všechny venku, své blízké nemiluje méně, ale více, neboť jim „sjednává životní podmínky nutné i čestné“.⁶⁷ Vacková po celých patnáct let odmítala požádat o milost nebo o přezkoumání svého procesu (dosáhla skutečně toho, že prokurátor nakonec sám její případ přezkoumal a ona byla podmínečně propuštěna). Pro komunikaci o této záležitosti si ve vězeňské korespondenci s rodinou vytvořila fiktivní přítelkyni Skorinu, která se rozvádí se svým manželem (tím byl komunistický režim, nabízející jí možnosti zkrácení trestu); postupně díky této postavě v dopisech naznačovala i leccos o tom, co dělá: „Jsem ráda, že i Skorina má svou práci s uměním a že v tom ohavném manželství je něco, co ji naprosto vyrovnává a povznáší. (...) Má dost práce i dost radosti s dětmi.“ (Pisatelka tím míní své vězeňské přednášky z dějin umění, dětmi pak okruh svých posluchaček.) A hlavně svým blízkým prozrazovala, jak smýšlí o systému: „Zdá se, že ten nevýslovný a nízký ničema, její manžel, jí dá po nastávajícím rozvodu pokoj na celý život. (...) Vždyť jeho vina je prokázána a jeho pokusy o to, aby nebyl rozsudek z jeho viny, jsou asi už marné.“⁶⁸

Komunismus padesátých let vychází z narážek ve vězeňských dopisech jako „svět fantomů a zdání“, zatemňující „prvotní tvářnost věcí“ a likvidující dokonce i hodnoty laskavosti a zdvořilosti.⁶⁹ Ještě zajímavějším pozorováním „odjinud“, od člověka s krátkou zkušeností s komunismem mimo vězení, je Vackové reflexe šedesátých let, která tradovaný obraz – mnoha lidmi takto nepochybně skutečně prožívaných – „zlatých šedesátých“ obohacuje o neméně autentickou alternativu.

66 Viz zejména *tamtéž*, ohlášení a dotaz ministerstvu vnitra z 25.9.1955, dopis generálnímu tajemníkovi OSN Dagu Hammarskjöldovi z 28.6.1956, dopis náčelníku správy nápravných zařízení O. Mejdrovi z 22.10.1956, dopis náměstkovi ministra vnitra z 16.2.1961.

67 Reprezentativní část dopisů otci, sestře a synovcům byla vydána pod titulem: VACKOVÁ, Růžena: *Ticho s ozvěnami: Dopisy z vězení z let 1952–1967*. Ed. Marie Valtrová. Praha, Česká křesťanská akademie 1994 (cit. s. 146 a 18). Srv. s některými zpracováními vězeňské anabáze Vackové, zobrazujícími jednostranně pouze jakousi křesťanskou idylu „Růženky“ jako věčně se radujícího politického vězně, nejmarkantněji v knize H. Havlíčkové *Dědictví*.

68 VACKOVÁ, R.: *Ticho s ozvěnami*, s. 122 a 108. Zápisky z vězeňských přednášek, pořizené a vnesené Dagmar Skálovou, byly shrnuty do již vzpomenuté publikace *Vězeňské přednášky*.

69 TÁŽ: *Ticho s ozvěnami*, s. 88, 21 a 159 n.

Loudubice, R. P. T. 2/10 28. VI. 1956.

Vážený pane tajemníku,

obracím se k Vám v naději, že při svém pobytu v Československu budete zůstatně jasně i do protiprávního postavení naší země, jímž je upírán charakter, právní etos a samostatnost i právo politickéjeh národa, třebaže podle definice, charakteristiky a obsahu mezinárodního práva nám náleží.

Dodaluji v Vám, vážený pane generální tajemníku, Vám, který představujete autoritu nádu v kultuře lidového společenství, dokázat skutečnost našeho protiprávního postavení svou zkušeností a na svůj případ.

Jsem vězňem v různých věznicích a nyní třetí rok v železe věznic v Loudubické od r. 1952 (7. 11. 1952) po odsouzení na základě obžaloby z vlezlady, špionáže, německého kolportáží a pobuřování v oblasti církevní politické. Byla jsem tak obžalována a odsouzena především proto, že jsem hájila a šířila věru a základy římsko-katolické církve a to spíše tím, že jsem v každém vězení na měm místě a ve své funkci pověřen v době prvního. Mní třeba doko-
zovat Vám, pane generální tajemníku, že náboženství vůbec a křesťanský národ a církev byly persekurovány. Velatně byla jsem i za sama, jako profesorka klaričské archeologie na filozofické fakultě katolické univerzity v Praze, vyproštěna z učitelství a zhařena učitelství tímto proto, že můj světový názor neodpovídal s naukami marx-leninismu, a konvenci jsem hájila alepsí základní svobody učení. Byla jsem tedy již před svým zatčením a odsouzením stíhána pro svobodu samostatné myšlení v kultuře národního světa. Sílícími hájit jak práva církve, nádu, tak základní lidské svobody v míře a spíše s odpovědného občana bylo mou samostatnou povinností - avšak říční ideologie tuto povinnost stihala.

Byla jsem utatně zavázána i čestnou přísahou

Skupina žen vězňených z politických důvodů o svých poměrech písemně informovala v červnu 1956 generálního tajemníka OSN Daga Hammarskjölda při jeho návštěvě Československa. Jeden z dopisů napsala i Vacková (převzato z revue Salve, č. 1/2005)

Po amnestii v květnu 1960 ubylo ve věznicích politických vězňů, a navíc byli důmyslněji rozptýleni. Vacková tak ztrácí každodenní kontakt s okruhem vzdělaných a kultivovaných žen, a ženy odsouzené za nepolitické trestné činy (v nejtěžší nápravně-výchovné skupině) navíc podle ní dále upadají v důsledku delšího působení komunistického systému: odtud nesnesitelná hlučnost, hrubost, rozmáhající se homosexualita. Vacková aspoň ty negramotné z nich učí číst a psát, ale netají se strašnou únavou z věčného překonávání vzdálenosti i nechuti k nim. „A přece by jim člověk chtěl pomoci,“ dodává.⁷⁰

Nesnesitelné soužití se spoluvězeňkyněmi dovádí Vackovou i k domýšlení jejich – již po válce ostře konzervativních – názorů na smysl a obsah mužství a ženství. S určitou lítostí odmítá „maminčin“ feminismus a formuluje obecně platnou polaritu, podle níž „muž je zde na světě správcem a rozmnožovatelem hodnot ve stvoření podle vůle Boží a jeho určení, žena je zase blíže Božím tajemstvím života, a tedy i v takzvané všednosti, v níž se ovšem všechno ožívování a udržování tiše děje.“ Křesťanský konzervatismus tak sice vyzdvihuje ženskou úlohu jako nikoli méně hodnotnou a závažnou, než je úloha mužská, ovšem zároveň neotvírá prostor pro její redefinici. Sama o sobě Vacková říká, že vzhledem ke svému povolání v minulosti přemýšlela a jednala dost mužsky, avšak vnímá to jako chybu, neboť „i žena s mužským povoláním má na sebe vzít podíl ženské práce“.⁷¹

V reakci na sestřin dopis popisující nebyvalý rozkvět společenského a kulturního života v šedesátých letech uvažuje, zda jde o „květ rozrostlého maloměšťáctví ... anebo vnitřní obrození a nalézání hodnot na dně? Bezpochyby nějak obojí.“⁷² (Jen těžko přesněji vyjádřit dilema interpretace tohoto období v Československu! Přesto po propuštění onen „závan svobody“ Vackovou okouzlí.) Politické vězeňkyně šedesátých let – a tuto kategorii by myslím bylo záhodno zavést – však tento čas prožívají poměrně jednoznačně, jako období nesmírně těžké, a navíc zcela nevyzpytatelné. Ilustrativní je v tomto ohledu vzpomínka Dagmar Šimkové – mimochodem rovněž posluchačky Vackové vězeňských přednášek – na to, která si v roce 1963 s úžasem z vězeňské knihovny vypůjčily Solženicynův *Jeden den Ivana Děnísoviče*, a současně s tím putovaly do zostřených podmínek opavské věznice.⁷³

Uvědomělé kichotiády

Na mnoha místech své korespondence se Vacková vrací také ke svému dalšímu velkému tématu – české národní povaze a národnímu osudu. Tyto její úvahy se jen zčásti kryjí s těmi předválečnými; konkrétně tam, kde vykládá časté zvraty v národních dějinách jako zdroj veliké zkušenosti a kde opakuje své oblíbené „chudoba je tvořivější než hojnost“. Ona prostá, laskavá a tvořivá povaha Čechů

⁷⁰ *Tamtéž*, s. 132.

⁷¹ *Tamtéž*, s. 108 a 75.

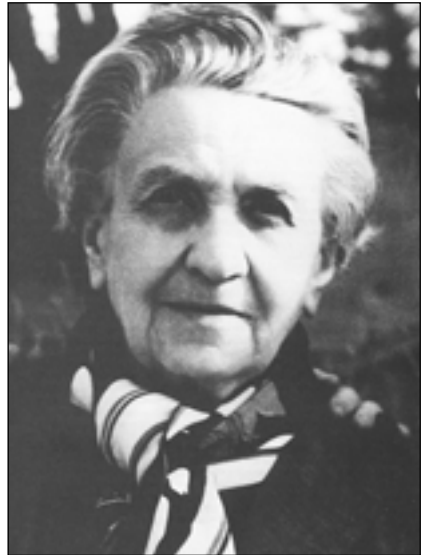
⁷² *Tamtéž*, s. 82.

⁷³ *Tamtéž*, s. 82; ŠIMKOVÁ, Dagmar: *Byly jsme tam taky*. Praha, Orbis 1999, s. 99.

je za komunistů pokrívována a navrch vyplouvá – v dřívějších textech pomíjený – rys češství, totiž „národní snaha ‘prožít se’, jak se dá“. Protilektem proti „našemu zlému maloměšťáctví“ je „kichotiáda... Ano, dělám mnohé uvědomělé kichotiády,“ přiznává hrdě.⁷⁴

V roce 1967 vplouvá Růžena Vacková po patnácti letech zpět do svobodného života. Znovu za ní proudí lidé: jak mnozí známí z doby před zatčením, tak nová generace mladých lidí lačných kombinace kunsthistorické erudice a deklarované křesťanské orientace – a samozřejmě bývalé spoluvězeňkyně. Oproti době těsně poválečné jsou tato setkání odborně méně ukázněná, ale zato mnohem jasnější ve svém politickém náboji. Mimoodborným aktivitám Vackové dominuje snaha o obnovu církevního života a o rehabilitaci politických vězňů (v roce 1968 se stává členkou ústředního výboru Spolku politických vězňů K 231). Když dosáhne v létě 1969 své rehabilitace (o tři roky později opět zrušené), ptá se časopis *Obroda* jí a Oto Mádra na pocit z let ve vězení a z rehabilitace; narozdíl od o poznání chladnějšího Mádra Vacková prohlásí: „Bohu jsme vděčni a lidem odpouštíme.“ Rehabilitací „nabyla jsem občanské úcty k těm, kteří proti demagogickému zneužití moci dovedli znovu uplatnit právní řád. (...) Společnost, která umí napravit vlastní nespravedlnost veřejnou a silnou spravedlností, má potom právo žádat občanskou věrnost. To zavazuje dvojnásob i nás, abychom pomáhali všem, kteří usilují o to, aby návrat k právnímu řádu byl trvalý.“⁷⁵

Z této maximy se odvíjejí postoje Vackové k příštím událostem. Nehořekuje nad invazí, okamžitě si je jistá, na čí stranu se chce postavit a že tak chce učinit ze všech svých sil. Podle jedné vzpomínky prohlásila okamžitě po 21. srpnu: „Tak teď jsme zase postaveni před nové úkoly.“⁷⁶ Totéž píše v dykovském textu z podzimu 1968, kde se vrací k motivu kichotiád: „Quijote nesmí zmoudřet, protože by se stal nejen kolaborantem malého životního prakticismu bez finality, avšak zrádcem

Růžena Vacková, jak ji zachytila fotografie po propuštění z vězení (převzato ze Salve, č. 1/2005)

74 VACKOVÁ, R.: *Ticho s ozvěnami*, s. 100–102, 124 a 133.

75 Rozhovor o jedné rehabilitaci. In: *Obroda*, roč. 2, č. 16 (1969), s. 13.

76 Cit. podle záznamu rozhovoru autorky s Jarmilou Vackovou, uskutečněného 6.2.2005.

životních hodnot.⁷⁷ V jejím nasazení tedy například oproti vězeňskému období znovu – a vědomě – schází úvaha o praktických politických projektech a jejich realizovatelnosti. Proto je třeba se při interpretaci statečných občanských postojů Růženy Vackové vyvarovat jejich zaměňování za politickou intuici či soustavný politický názor. V tomto smyslu rozporuplné bylo i její rozhodnutí stát se ve svých pětasedmdesáti letech jedním z prvních signatářů Charty 77: text jejího ustavujícího prohlášení jí mohl svým mravním apelem a legalistickou argumentací konvenovat, avšak hudební underground, většina aktivistů i způsob jejich práce jí byly zcela jistě cizí. Zřejmě jí šlo znovu o to, přidat se na správnou stranu, dát jí – bez ohledu na důsledky – najevo svou podporu.

Od okamžiku svého propuštění prakticky do konce života Vacková pracovala především na „vědě o slohu“.⁷⁸ Vývojová teorie umění byla již v té době překonaná a zastaralá, avšak Vacková považovala její sepsání, včetně vypracování její aplikace, za svůj dluh Vojtěchu Birnbaumovi. Jejím ústředním obsahem je *linearita vývoje*, a ta byla v sedmdesátých a osmdesátých letech přitažlivá jak pro Vackovou samotnou, tak i například pro nejmladší generaci jejích soukromých posluchačů. Historička umění Jarmila Vacková vzpomíná, jak v radosti z pádu komunismu napsala článek o Růžence Vackové a slohovědě, „tak jak mě to ona naučila“, v němž aplikaci její vývojové teorie dovedla právě až do roku 1989 – „napsala jsem to strašně nadšeně – a dneska je to tak starý“.⁷⁹

Teprve s odstupem let začínáme nahlížet (a k tomu se snažil přispět i tento text), jak silná byla touha posluchačů a čtenářů Růženy Vackové stát se součástí smysuplného lineárního vývoje, z něž čtyřicet let komunismu v Československu (nebo například druhá republika) vyčnívá jako cosi cizorodého, co tak vlastně ani není součástí *našich* dějin. Interpretaci osudu a díla této výjimečné ženy však tato touha zbytečně zjednodušovala a zplošťovala.

77 VACKOVÁ, R.: Vítězství dobyto, boj teprve nám nastává. In: *Obroda*, roč. 1, č. 2 (1968), s. 10.

78 První část byla vydána posmrtně, druhá část existuje pouze v rukopise.

79 Cit. podle záznamu rozhovoru autorky s Jarmilou Vackovou z 6.2.2005.

Poučena z krizového vývoje

Obraz „pražského jara“ v „normalizační“ próze

Alena Šporková

Každá historická událost se nejprve ukládá do paměti jednotlivce jako osobní zážitky, posléze je zachycena a zároveň interpretována v médiích, poté pevněji zakotvena v textech: v dílech historiků, ale i umělců a spisovatelů. Pod vlivem těchto interpretací se tak v obecném povědomí vytváří určitý obraz historické události, která dostává podobu ustálených, zjednodušených schémat. Specifickým způsobem jejich utváření je zachycení historie v umělecké literatuře; to si oproti vědeckým metodám sice neklade nárok na faktografickou přesnost a úplnost, ovšem díky přístupnosti širšímu okruhu čtenářů a svému estetickému a emocionálnímu působení má mnohem větší možnost svoji interpretaci a hodnocení začlenit do obecného povědomí společnosti. Obraz historie, zachycený v umělecky působivých dílech, kterým se podařilo získat širší popularitu, se pak může stát součástí obecné paměti, jež je podmínkou sebereflexe každého národního společenství a jež tak spoluutváří jeho identitu.

Vytvoření nové identity, jež měla být přijata celou společností, bylo cílem i komunistického totalitního režimu. Snaha o prosazení vlastního konceptu dějin (který v sobě nepřímou zahrnuje i obraz přítomnosti) vycházela z přesvědčení komunistické ideologie o dějinné nutnosti, „železné logice dějin“, která nevyhnutelně směřuje k ideální beztřídní komunistické společnosti, realizovatelné po revolučním převzetí moci dělnickou třídou, vedenou komunistickou stranou.

Po komunistickém převratu v únoru 1948 měla ideologizovaná interpretace historie tyto změny začlenit do kontextu národních dějin a „revolučních tradic národa“ a tak je legitimizovat a glorifikovat.¹ Komunistická propaganda se proto sna-

1 Podrobněji k problematice legitimacy moci a historických tradic v komunistickém režimu viz: KOPEČEK, Michal: Ve službách dějin, ve jménu národa: Historie jako součást legitimizace komunistických režimů ve střední Evropě v letech 1948–1950. In: *Soudobé dějiny*, roč. 8, č. 1 (2001), s. 23–43.

žila oficiální výklad dějin masivně utvrzovat ve veřejném povědomí, mimo jiné i právě pomocí pokud možno esteticky působivých a přesvědčivých uměleckých děl, a vytvořit tak idealizovaný obraz sebe sama. Umělecká díla měla společnosti jedinou „správnou“ interpretaci historie nejen nabídnout, ale také se podílet na jejím obecném přijetí a tím i na identifikaci společnosti s komunistickou myšlenkou. Zdůrazněním pozitiv a potlačení negativ socialistické přítomnosti i cesty, jež k ní v národní historii směřovala, měla být vytvořena vhodná interpretace konkrétní události včetně soustavy jejích příčin a následků (v beletrii umocněná literárními prostředky, jako je výběr protagonistů a jejich charakteristika, preference určitých motivů, užití obrazných konstrukcí, specifických vypravěčských strategií a podobně); v neposlední řadě měla literatura nabídnout také návodná řešení „kritických“ situací. Komunistický obraz historie se tak skládal ze závazných schémat, vlastních marxistické filozofii (třídní boj, role společenských tříd v historickém vývoji a podobně), zároveň je však aplikoval na konkrétní lidské osudy, prostředí a historické události – u některých byla zdůrazňována kontinuita se současnou situací, zatímco význam jiných byl potlačován.

Specifické postavení mělo zobrazení historie nedávné, odvíjející se od okamžiku komunistického uchopení moci, jež byla vnímaná jako doba, „v níž se zapustily kořeny věcí příštích, dnešních i zítřejších“,² jako počátek nové epochy. Pro potřebu potvrzení nové, ideologicky vyhovující interpretace dějin byl oficiálními strukturami oceňován žánr společenského či společensko-historického románu, jenž tyto události i orientaci individua v nich zachycoval v širším kontextu. Spisovatelé tak byli stále vyzýváni k vytvoření „reprezentativního“ díla, které by „pravdivě“ zachytilo historický vývoj obsahující důležité mezníky nedávné minulosti, vnímané jako vítězství, otevírající cestu k ideální budoucnosti.

Socialistickorealistická literatura počátku padesátých let se snažila nabídnout žádaná výpravná epická díla, jež měla komunistické uchopení moci demonstrovat jako zákonitě dovršení historického vývoje v celé jeho šíři. Jako klíčové momenty, které formovaly přítomnou společnost a každého jejího jedince, proto zdůrazňovala prožitek hospodářské krize, mnichovských událostí, a zejména druhé světové války, vrcholící osvobozením Rudou armádou a následným „vítězstvím socialismu“. Naopak společenský román druhé poloviny padesátých let a let šedesátých se snažil obdobným ideologickým konstrukcím vyhnout a soustředil se na individuum a jeho nesnadnou orientaci v historickém dění, která se později měnila v až demonstrativní tápání, v nesoulad mezi individuálním osudem a neúprosnými dějinami.

Představa společenského románu, jenž by zachytil identifikaci individua se společenskými změnami, se opět objevila v letech sedmdesátých a osmdesátých a přinesla tak novou vlnu románů s tematikou války a Února. Přidal se však ještě další mezník, prezentující zlom ve vývoji socialistického státu, a to události roku 1968 – tedy takzvané pražské jaro, ukončené sovětskou okupací – po nichž následoval politický obrat, nová etapa „konsolidace poměrů“ a „normalizace společnosti“.

2 DOSTÁL, Vladimír: Minulost stále přítomná. In: *Tvorba*, roč. 7, č. 5 (1975), s. 8.

Literatura, jež chtěla z perspektivy souhlasu s „normalizační“ realitou reflektovat tyto události, označované jako „kontrarevoluce“, musela najít vysvětlení, proč „logika dějin“ došla až k tomuto „kritickému“ místu. Musela spoluvytvářet a upevňovat novou interpretaci nedávné události, dosud živé v paměti většiny společnosti, a pomoci tak k přijetí a legitimizaci nastoupeného „nového kurzu“. Problematická pro ni byla i otázka kontinuity a diskontinuity současnosti s událostmi „krizových let“ i obdobími předcházejícími. Návrat „normalizace“ k ideálům a hodnotám let padesátých znamenal i víceméně přímou polemiku s literaturou šedesátých let, kdy byl – oproti etapě předchozí i následné – „všemožně zdůrazňován motiv nesouladu člověka se společností a s dějinami“.³

3 DOKOUPIL, Blahoslav: K vývojovým proměnám prózy s tematikou Února. In: *Česká literatura*, roč. 30, č. 2 (1982), s. 160.

Cílem této studie je analýza angažovaných společenských próz vzniklých v sedmdesátých a osmdesátých letech, které reflektovaly události roku 1968. Jejím výsledkem bude prezentace schémat a modelových řešení typických pro „normalizační“ interpretaci těchto událostí, jíž se režim snažil prosadit závazný výklad dějin (tj. v souladu s dokumentem *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*), tak jak se objevovaly v beletristické produkci. Přestože se této ideologicky poznamenané reinterpretaci historie dostalo přijetí pouze formálního a přes všechny snahy se ji nepodařilo včlenit do širšího povědomí, vypovídá leccos jak o tradičních ideologických konstrukcích, tak o době svého vzniku, o proměnách a nových požadavcích „normalizačního“ režimu i jeho snaze přizpůsobit si historii vlastním potřebám.

Tematika osmašedesátého roku pronikla i do neoficiální samizdatové a exilové tvorby (například v *Mirácku* Josefa Škvoreckého, *Nesnesitelné lehkosti bytí* Milana Kundery, *Z deníku kontrarevolucionáře* Pavla Kohouta, *Štěpení* Karla Pecky a dalších dílech). S vědomím, že jde o problém, jenž by si vyžádal samostatné pojednání, tato díla záměrně opomímám a soustředím se pouze na oficiální publikační prostor „normalizačního“ Československa.

Literárněhistorický kontext

Umělecké literatury otevřeně tematizující takzvané pražské jaro a následnou okupaci nevyšlo v období sedmdesátých a osmdesátých let mnoho (analyzovaných děl je pouze šestnáct); žánrově jde přitom o díla kombinující postupy prózy psychologické, dobrodružné, detektivní, budovatelské, často s prvky vývojového románu. Příznačné je, že se rozsahem jedná spíše o novely či kratší romány, tolik žádaný rozsáhlý společenský román nevznikl.

Sledované knihy vycházely ve dvou vlnách: nejprve v první polovině let sedmdesátých (v rozmezí let 1973–1975), označovaných za léta „návratu socialistického realismu do původních výchozích pozic“,⁴ kdy „krizová léta“ představovala „ještě nevychladlou hmotu zážitkovou“.⁵ Druhou fází byla první polovina let osmdesátých (1981–1985), kdy již bylo toto téma vnímáno s částečným historickým odstupem. V tomto období se častěji objevovaly prózy s tematikou politického dozrání mládeže a jejího přihlášení k nové společnosti (prózy *Zádrhel*, *Toulavý čas*, *Kulisáci*).⁶

Mezi autory sledovaných próz nenajdeme jména, jež by byla zárukou vyšší literární kvality – většinou šlo o průměrné či podprůměrné autory, někteří z nich byli

4 HRZALOVÁ, Hana: O pravdivý umělecký obraz současnosti. In: RZOUNEK, Vítězslav a kol. (ed.): *Strana literatury – literatura straně: Sborník statí o české literatuře let 1971–1975*. Praha, Svoboda 1976, s. 48.

5 DOSTÁL, Vladimír: Popáleniny roku 1968. In: *Tvorba*, roč. 6, č. 21 (1974), s. 8.

6 HRABAL, Karel: *Zádrhel*. Praha, Práce 1982; KLEVIS, Vladimír: *Toulavý čas*. Praha, Československý spisovatel 1974; ČEJKA, Jaroslav: *Kulisáci*. Praha, Mladá fronta 1985.

funkcionáři v oficiálních strukturách (Bohumil Říha, Bohumil Nohejl, Jaroslav Čejka). Většina z nich po listopadu 1989 přestala publikovat. Pouze někteří se dříve nebo později prosadili i v jiných žánrech, zejména v literatuře pro děti a mládež (Bohumil Říha, Vladimír Klevis), nebo jsou jejich jména známější z filmových a televizních projektů (Ladislav Pecháček jako autor předloh k populární filmové sérii o „básnících“ z osmdesátých a devadesátých let).

Oficiální marxistická literární kritika společenské prózy s tematikou takzvaného pražského jara sledovala, vítala je a stále vyzývala autory k vytvoření dalších podobných děl. První práce označovala dokonce za splátky, „jimiž se soudobá česká próza hlásí k povinnosti vyrovnat se po svém s ožehavou problematikou let 1968–69“, a doufala, že se časem „projeví větší rozmanitost tematických okruhů i uměleckých přístupů“.⁷ Přestože s největší pravděpodobností nešlo o díla psaná na přímou politickou objednávku (jako byl například seriál *Třicet případů majora Zemana*, na jehož přípravě se podílelo ministerstvo vnitra), jejich vydávání bylo maximálně podporováno.

V dobovém oficiálním kontextu se proto těmto knihám dostalo mnoha výhod, jež jim měly napomoci na cestě ke čtenářům; většina z nich se dočkala několikaletých vydání, zpravidla v počtu zhruba deseti až třiceti tisíc výtisků. Pokud díla vyšla nejprve v krajském nakladatelství, další vydání převzal již prestižnější Československý spisovatel (například román *Velká voda* byl takto vydán čtyřikrát). Vstřícnému přijetí odpovídalo i udělení příslušných cen: román Jaroslava Čejky *Kulisáci* získal Cenu nakladatelství Mladá fronta, *Velká voda* Bohumila Nohejla⁸ Cenu Antonína Zápotockého a Cenu Svazu českých spisovatelů za rok 1983, *Vabank* Alexeje Pludka⁹ cenu v soutěži vypsané Českým literárním fondem, Svazem českých spisovatelů a nakladatelskými podniky ČSR u příležitosti 25. výročí února 1948. Řada z těchto knih své sepětí se společností demonstrovala tím, že byla věnována takovým výročím, jako bylo osvobození Rudou armádou či únorový převrat.

Přestože první recenzní ohlasy zpravidla označovaly konkrétní opus za „strhující knihu“ či „úspěšný příspěvek k zobrazení naší doby“, nebo alespoň za „příslib“, ozývalo se stále nevyšlyšené volání po reprezentativním, přesvědčivém díle. Tomu podle recenzentů dosud publikované prózy tvořily pouhé „podhoubí“, z něhož měl vyrůst (ještě v roce 1981) „stále postrádaný a stále vyvolávaný román, který by konečně zobrazil skutečnost oněch let adekvátně a přitom umělecky pravdivě“.¹⁰ Protože však fakticky šlo o přímočaře angažovaná díla podřadné umělecké kvality, jež prakticky nezískala větší čtenářskou přízeň, po určitém časovém odstupu přicházelo zpravidla kritické přehodnocení: například román *Vabank* Alexeje Pludka byl nejprve podle Vlastislava Hnízda „právem“ odměněn cenou v literární soutěži

7 POLÁK, Josef: Dvě bitvy. In: *Literární měsíčník*, roč. 2, č. 6 (1973), s. 91 n.

8 NOHEJL, Bohumil: *Velká voda*. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1973.

9 PLUDEK, Alexej: *Vabank*. Praha, Československý spisovatel 1974.

10 FIKAR, Marek: Červená rozeta. In: *Nové knihy*, roč. 30, č. 38 (1981), s. 1.

Českého literárního fondu za „ideovou přesvědčivost a uměleckou působivost“,¹¹ o rok později mu ovšem Hana Hrzalová vyčetla nedomyšlenost a laciné, až naivní argumenty.¹² Nohejlova *Velká voda* (jež se dočkala dvou ocenění a čtyř vydání) byla nejprve označována za „úspěch naší prózy“ a „nové, čisté, dramatické, optimistické a socialisticky realistické dílo“,¹³ na druhé straně ji však Vladimír Dostál kritizoval pro „nepříliš vynalézavé, otřelé žurnalistické argumenty“ a „berličky“. ¹⁴ Dostál oproti Nohejlovi vyzdvihl Kopeckého novelu *Svědomí*,¹⁵ které ale naopak Štěpán Vlašín vyčetl zjednodušené, neživotné a schematické postavy.¹⁶

Jednoznačně kladnému a přesvědčivému přijetí se tedy nedostalo žádnému z těchto děl, oficiální kritika jako by si s nimi nevěděla rady; knihám byly vyčítány „publicistické“ argumenty a zaměření, obligátní byla výtka, že nepronikly „k podstatě“ a „ulpěly na povrchu“. Neúspěchy byly zprvu přičítány nedostatečnému historickému odstupu, v jehož důsledku byly „mnohé problémy a vztahy ještě příliš bolavé“. ¹⁷ Na začátku osmdesátých let však absence vytoužených hodnotných děl s touto problematikou již vedla k pesimistickým výrokům, že stále máme „málo prozaických prací, které by se vypořádaly s palčivou problematikou nedávné minulosti, především s ožehavou situací krizových let šedesátých“, ¹⁸ a že hodnotný společenský román s výrazným politickým zaměřením je „zřejmě dosud nad síly dnes pišících autorů“. ¹⁹

I v tomto případě vznikla – pro celé období ostatně typická – absurdní situace, kdy se více či méně formálně propagované řešení (tj. pravdivé zobrazení událostí) spatřovalo v tom, co bylo prakticky nemožné (Zdenko Pavelka se například v *Rudém právu* ptal, zda je „téma šedesátého osmého roku příliš tenkým ledem pro autory, nebo dokonce pro nakladatele“). ²⁰ Bez iluzí o potřebě umělecké hodnoty však v *Rudém právu* formuloval požadavky na angažovanou literaturu František Cinger; nedostatky podle něj „nemohou vyvrátit smysl i potřebnost takových románů i pokusů o ně. V tomto případě je cenný i nezdařený pokus.“ ²¹

„Normalizační“ prózy s tematikou roku 1968, vycházející v letech 1970 až 1989 v oficiálních nakladatelstvích, byly výjimečně reflektovány i v exilu. Pozornosti Josefa Škvoreckého se dostalo románu Karla Houby *Postel s nebesy*,²² který mu

11 HNÍZDO, Vlastislav: O novém románu Alexeje Pludka. In: *O knihách a autorech*, roč. 21, č. 3 (léto 1974), s. 11.

12 HRZALOVÁ, Hana: Pokus o politický román. In: *Rudé právo*, (21.1.1975), s. 5.

13 KLIMENTOVÁ, Jiřina: O jednom velkém boji. In: *Tamtéž*, (25.8.1973), s. 5.

14 DOSTÁL, V.: Popáleniny roku 1968, s. 8.

15 KOPECKÝ, František: *Svědomí*. České Budějovice, Růže 1973.

16 VLAŠÍN, Štěpán: První sonda. In: *Romoid*, roč. 9, č. 3 (1974), s. 46 n.; též in: TÝŽ: *Ve škole života: O české próze sedmdesátých let*. Praha, Československý spisovatel 1980, s. 194–196.

17 *Tamtéž*, s. 46 (s. 194).

18 TÝŽ: Vývojové tendence české prózy sedmdesátých let. In: *Ve škole života*, s. 17.

19 CINGER, František: Návrat majora Zemana. In: *Rudé právo*, (12.9.1983), s. 5.

20 PAVELKA, Zdenko: To horké léto. In: *Tamtéž*, (25.7.1983), s. 5.

21 CINGER, F.: Návrat majora Zemana, s. 5.

22 HOUBA, Karel: *Postel s nebesy*. Praha, Melantrich 1976.

šlám kruhu a k tomu odměno za-
středně autora, který si v tak-
i nepodříditel draháka, ale jeho
stanevsko bude vždy vyjádřeno. Cím
círč svou domovinu. Takový zápas
má vstředně rozměry. Každý národ

JSEM PROSTĚ SPISOVATEL

Alexej Pludek na scéně Vladimír Dylala

S ALEXEJEM PLUDKEM HOVOŘÍ OTAKAR CHALOUPKA

h výrazech líbaje. Meji spomeni
hází trancím, že v jeho smru je
čtenář tak zvyklý na vřelá slova,
metatv a souhlasí, že je už asi na-
umělejší, čím nerápejší, ale také
delší. Někdy pravím poslušně i
literatury a každého soudí je podle
svoje zápas a vřelá smru, chů
má své historické prostředí, každý je
jedinec květem květen lidstva, bez ně-
hož by tato květen byla odcizená. Boj
každého z nich o svou identitu je

Alexej Pludek (narozen 1923), autor nejznámější „normalizační“ prózy s tematikou „pražského jara“ Vabank, na fotografii otištěné spolu s rozhovorem v lednu 1982 v literárním týdeníku Kmen.

poskytl příklad k úvaze nad proměnou hrdiny ve „třetí vývojové fázi sorealismu“.²³ O Pludkově *Vabanku* psali Škvorecký i Zdena Salivarová,²⁴ přičemž tento ohlas si román vysloužil ze dvou důvodů: zaprvé zde vystupovaly snadno rozšifrovatelné postavy z reálného literárního života šedesátých let (po srpnu již osoby pohybující se v disentu či exilu, jako Pavel Kohout, Václav Havel, Milan Kundera, Gabriel Laub a jiní). Zadruhé byl *Vabank* kvůli Pludkově agresivnímu antisemitismu, ostat-

23 ŠKVORECKÝ, Josef: Několik poznámek k psychopatologii současné české prózy. In: TÝŽ – BROUSEK, Antonín: *Na brigádě*. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1979, s. 281–294.

24 SALIVAROVÁ, Zdena: Pludek jde na vabank a Levít je prevít. In: *Svědectví*, roč. 12, č. 48 (1974), s. 771–775; ŠKVORECKÝ, J.: Několik poznámek k psychopatologii současné české prózy, s. 281–294.

ně kurióznímu i v domácím kontextu, v exilu vnímán spíše jako „námět pro psychiatra než pro literárního vědce“²⁵ a tím i jako potvrzení hlubokého úpadku domácí oficiálně vydávané literatury.

Román *Vabank* byl, částečně i díky Pludkově působení v politice a jeho polemikám v denním tisku (*Rudém právu*, *Špíglu*, *Lidových novinách*), reflektován i po roce 1989. Ve výsledku se tak stal patrně nejznámějším zástupcem těchto próz v širším povědomí.²⁶ Přestože příčiny a průběh „pražského jara“ v Pludkově pojetí mohou s odstupem času působit až jako karikatura sebe sama, mnohé jeho argumenty a obrazy se opakovaně objevovaly i v ostatních sledovaných dílech. Stojí tedy za to si alespoň načrtnout jeho hlavní dějovou linii.

Hlavní hrdina, inženýr Bohata, po návratu ze stavby na Blízkém východě zjišťuje, že se začíná naplňovat proroctví jeho arabského přítele: Izrael, který neustále pronásleduje chudé a mírumilovné Araby, chce opět vyprovokovat válku a Židé spolu se svými pomahači na Západě mu v tom horlivě pomáhají. Součástí jejich snah je i rozvrat socialistického Československa a takzvané pražské jaro. Bohatův přítel, spisovatel Vladivoj Tomek, je pracovně doslova likvidován: zatímco literární nuly, které vykrádají klasiky a píší druhořadé, nesrozumitelné a pornografické romány, dostávají maximální prostor a díky podivným konexím jsou překládány po celém světě, jemu, komunistovi, který se drží svých starých, osvědčených zásad a hodnot, je zakázáno publikovat. Čeští umělci a inteligence propadají nezřízenému životu plnému alkoholu, pseudointelektuálních řečí, podvodů, touze po moci, penězích a sexu – ideový vůdce „pražského jara“ Horský žije dokonce se dvěma milenkami zároveň. Z tohoto morálního bahna, jež hrozí zachvátit celý národ, zachrání lid až sovětská bratrská pomoc. Následná emigrace odděluje zrno od plev a očištěné Československo může začít nový život...

Popáleniny roku 1968

„Víc společného u nich nehledejme,“ napsal v roce 1974 Vladimír Dostál,²⁷ když charakterizoval prózy tematizující události „pražského jara“. Jejich jediným společným bodem měla být pouze tematika, „popáleniny roku 1968“. Následující analýza se však pokusí najít právě společná místa, která vytvořila ideologicky „vhodný“ obraz těchto – dle dobové terminologie – „krizových“ událostí. Nejen samotný společenský vývoj od ledna 1968 k srpnové okupaci, ale i širší historický kontext, motivace a cíle představitelů reformního hnutí, účast různých společenských vrstev v politickém dění a orientace individua v nových poměrech představovaly hlavní problémy,

25 ŠKVORECKÝ, J.: Tamtéž, s. 294.

26 Do obecnějšího povědomí se zapsaly také „zemanovské“ příběhy Jiřího Procházky, známé spíše z televizního zpracování v seriálu *Třicet případů majora Zemana*, premiérově uvedeného v letech 1975–1980. Z toho důvodu jim zde věnuji pozornost i přesto, že ostatní populární produkci týkající se roku 1968 pomímám.

27 DOSTÁL, V.: Popáleniny roku 1968, s. 8.

jež bylo potřeba nově zobrazit a interpretovat, nabídnout ideově přijatelné argumenty a východiska. Komplexní historicko-společenský obraz událostí tak vytvářel obecnější schéma či konstrukci, jíž zároveň nebyly cizí návodné a persvazivní funkce a propagandistické cíle.

Základním problémem, vlastním každé společenské próze, bylo zobrazení širšího historického kontextu, kontinuitních etap historického vývoje, jež tvořily články nutné k pochopení následných událostí. Z nich se odvíjela charakteristika příčin současného stavu společnosti, odrážející se v individuálním jednání a chování postav.

Novodobé historické mezníky a proměny společnosti byly samozřejmě nahlíženy ideologicky závazným prizmatem historikomaterialistického výkladu dějinného vývoje, případně byly přizpůsobeny českým národním zkušenostem. Čím dále do historie exkurz zasahoval, tím ustálenější motivy a syžety, charakteristické pro oficiální komunistickou interpretaci historie, se objevovaly.

V retrospektivních pasážích byl prostřednictvím vzpomínek či životního bilancování starších protagonistů ilustrován historický vývoj již od hospodářské krize třicátých let. Tato etapa byla spojena zejména s nezaměstnaností, hladem a střelbou do dělníků a kontrastovala s nenasytým životem nejbohatších vykořisťovatelských vrstev. Podobně byla i druhá světová válka interpretována klasickými, v socialistickorealisticke literatuře závaznými schématy, v nichž byla odbojová činnost komunistů postavena proti kolaborantství buržoazie. Po obrazu války, kterou postavy prožily převážně v Německu při totálním nasazení (méně často v koncentračním táboře), následovalo vysvobození Rudou armádou. Tento zážitek byl spojen s přátelským setkáním s prostým sovětským vojákem a připomínkou sovětských obětí a symbolizoval začátek nového života. („Válka nám převala život. Brzy po jejím ukončení prošel každý z nás dvěma revolucemi: osobní a společenskou.“)²⁸ Příznač-

„Tlačí se kolem velkého lavoru na vajíčky, pokušují a samozřejmě, že si vykládají o vývoji. Probírají všechny možné události, ale hlavně dogmatiky a progresivní. Dost povážlivě se přitom vzrušují.“ (Karel Hrabal: *Zádrhel. Praha, Práce 1982, s. 82. Ilustrace Jiřího Vančury s příslušnými ukázkami textu jsou převzaty z tohoto románu*)

28 ŘÍHA, Bohumil: *Doktor Meluzin*. Praha, Československý spisovatel 1973, s. 110.

né bylo, že postavy vybočující z tohoto schématu identifikace s komunistickou myšlenkou mířily na „druhou“, nepřátelskou stranu, nepochopení a odmítnutí socialismu je vedlo až ke zradě národa (v Pludkově *Vabanku* jsou takto pojaty postavy emigranta Levíta a hlavního organizátora „reformistů“ Horského, které se „vyhnuly“ válce útekem do Anglie).

Únorový převrat v roce 1948 pak už pouze doložil logické vyústění událostí předchozích a nemusel být proto v dílech nijak zvlášť popisován; jeho připomínky sloužily spíše k časovému rozlišení dvou vývojových etap (před a po „Únoru“), případně k obecným proklamacím, vyjadřujícím přihlášení ke komunistickým ideálům: „Revoluce ve čtyřicátém osmém – to jsme taky my.“²⁹

Dvojí dědictví padesátých let

V charakteristice historie státu a společnosti nebylo možné pominout dobu, jež představovala základní moment utváření socialistické společnosti, která však na sobě zároveň nesla skvrnu „deformací“, jež naplno odhalilo uvolnění na sklonku šedesátých let. Jednalo se o padesátá léta, konkrétně jejich počátek, v dobové terminologii nazývaná obdobím „kultu osobnosti“, schematismu či dogmatismu.

Zatímco interpretace předválečných, válečných a únorových událostí vycházela ze starších, již ověřených vzorců, hodnocení padesátých let a jejich obraz v umělecké literatuře bylo třeba v zájmu ideje nově formovat, neboť beletrii z konce tohoto desetiletí, která se vracela k času stalinismu, chyběl patřičný časový odstup a pro literaturu let šedesátých byla charakteristická spíše snaha o kritické přehodnocení této minulosti. Sedmdesátá a osmdesátá léta, která kritické dědictví let šedesátých jako „deformací“ socialistickorealisticke literatury odmítala, potřebovala vytvořit a prosadit přijatelný výklad nástupu socialismu, který by zapadal do schématu o úspěšném budování nové společnosti, jež bylo v následném desetiletí rozrušeno a ke kterému se společnost „normalizací poměrů“ opět vrací. Hodnocení padesátých let tak představovalo nemalý problém: z ideologického hlediska bylo potřebné, aby bylo reflektováno jako úspěšné období, ke kterému se „znormalizovaná“ společnost může hlásit. Na druhou stranu již dříve zveřejněná svědectví o masových nezákonnostech i vlastní zkušenosti obyvatelstva (a tedy potenciálních čtenářů) jednoznačně optimistický pohled činily poněkud nevěrohodným a problematickým.

Řešením této situace bylo vytvoření dvou protikladných modelů, které se ovšem nemusely vylučovat. První, tradičnější model přinášel obraz hrdinského období, prosazujícího komunistické ideály a budujícího základy socialismu, byť někdy poněkud „ukvapeně“. Druhý model dával dobu „poblouznění“ kultem osobnosti do souvislosti s „poblouzněním“ konce let šedesátých. Podle něj totiž obě období tvořila analogickou „úchytku“, levou a pravou deformaci v socialistickém vývoji, na níž se příznačně podíleli stále tíživší lidé. Mýtus o hrdinské době tak byl sice poně-

29 *Tamtéž*, s. 40 n.

kud narušen, zato ale přinesl mnohem praktičtější možnosti: zdiskreditovat velkou část reformních komunistů, kteří se v mládí výrazně angažovali právě v tomto období.

Ve *Vabanku* Alexeje Pludka se proto hlavní hrdina ptá, „jak budou lidé věřit těm, kdo chtějí napravovat věci, které sami provedli, nebo jak mají mít důvěru v nový model socialismu, když ho hlásili ti, kdo předtím hlásili ten model, který kritizují“.³⁰ Stejný model použil i Ladislav Pecháček v *Červené rozetě*, jejímž hlavním hrdinou je básník, který si od „obrodného procesu“ slibuje oživení své bývalé slávy a postavení, které měl jako oficiální svazácký autor právě v padesátých letech.³¹ (Pecháček své postavy pojímá jako karikatury a básníkovu impotenci duševní proto násobí impotencí pohlavní. Ta je „vyléčena“ pouze tehdy, když si jeho partnerka obleče starou svazáckou košili.) Hlavní hrdina Houbovy prózy *Postel s nebesy*, který se distancoval od dění v padesátých letech, se automaticky odvrací i od událostí v letech šedesátých – jde o stále stejné „bláznění“. V novele *Lišky mění srst* z Procházkovy zemanovského cyklu francouzská spolupracovnice Státní bezpečnosti odsuzuje disidenty slovy, v nichž tato dvě období dokonce otevřeně ztotožňuje: „Chcete se mstít za padesátá léta, a proto je chcete nahradit ... novými padesátými léty, ale zprava!“³²

I přes tento výrok je právě Procházkovy „zemanovské“ příběhy typičtější převaha prvního modelu. Charakteristika padesátých let jako heroické, přímé doby s jasným nepřítelem a zřetelně odděleným dobrem a zlem³³ byla pro populární detektivní žánr vhodnější než obraz „poblouznění“ a hrdinů, jejichž role se při-

„A najednou úplně ztuhnu. Páni, je to možný? Jakto, že jsem je dávno neodhalil? Tondův džob je obyčejná zlodějna! Vykrádají auta! A Tonda mě do toho svinstva namočil jako blbce. Proč to udělal? To za tu stovku?“

Ještě doma na kanapi cítím, jak se mi ve vlasech a po krku plazí pot.“ (s. 101)

30 PLUDEK, A.: *Vabank*, s. 56.

31 PECHÁČEK, Ladislav: *Červená rozeta*. Praha, Melantrich 1981.

32 PROCHÁZKA, Jiří: *Lišky mění srst*. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1983, s. 68.

33 Viz JANÁČEK, Pavel: Aby revoluce zůstala revolucí. In: *Respekt*, roč. 10, č. 38 (1999), s. 18.

způsobuje proměně politické atmosféry. Stejně tak byl tento model logičtější pro román s budovatelskou tematikou, jehož nejtypičtější zástupcem byla ze sledovaných próz Nohejlova *Velká voda*. V ní je v kompoziční výstavbě vedena paralela mezi padesátými a šedesátými lety jako dvěma diskontinuitními etapami: první dějová linie reflektuje období kolektivizace, druhá proti ní staví „krizi“ roku šedesátého osmého; zatímco v první se těžce pracovalo a budovalo, v druhé se vybudované boří. V obou však hlavní hrdina musí bojovat se stále stejnými nepřáteli.

Jiným východiskem, nabízejícím vyrovnání s oběma modely, byl třetí přístup, který přiznával tehdejší chyby, ale zároveň předkládal (byť spíše v rovině neurčitého konstatování) snahu o jejich nápravu. Přiznání chyb vzniklých z jinak dobrých ideálů bylo formou i jakéhosi „očistění“ doby a svým způsobem umožňovalo návrat k těmto ideálům. („Dělaly se i chyby... Když se vylágruje ložisko, tak se musí opravit, a ne vyhodit celou mašinu do šrotu.“³⁴ „Udělalí jsme tenkrát chyby? Udělali. Jenomže my se k těm chybám čestně přiznali, snažili jsme se je poctivě napravit.“³⁵ „V padesátých létech se strana chovala jako matka, která ze strachu o své dítě příliš pevně utahuje povijan.“³⁶) Nejjednodušším způsobem tohoto „očistění“ bylo odhalení „přehmatů“ jako pochybení jednotlivce: hlavní protagonista Kopeckého novely *Svědomy* tak vzpomíná na svou kolegyni-komunistku s tím, že jí „mnohokrát domlouval, aby nebyla tak horlivá ve vymýšlení linií, směrnic a nařízení, aby nepovažovala lidi za věci, se kterými se dá házet“.³⁷ Podobně viděl předseda JZD v knize *Velká voda* příčinu, proč se „dneska hází komunistům na krk kdeco“: „Takovíhle Markové byli nahoře, uprostřed i dole. Mohli se přetrhnout horlivostí a zapomínali rozlišovat mezi lidmi.“³⁸

Tyto vzájemně se prostupující přístupy umožňovaly identifikovat původce „deformací“ a dát jim konkrétní podobu. V souladu se zmíněnými modely se na jedné straně uplatňovalo tradiční ideologické schéma: třídně typizované postavy zapadaly do klasického modelu střetu pokrokových vrstev a třídního nepřítele, který chce zvrátit vývoj socialismu a obnovit kapitalismus. V místních strukturách se tak dostávají k moci příslušníci bývalé maloburžoazie – „maloměšťáci“, velkostatkáři, inteligence odtržená od pracujících vrstev, studenti či „zpanštělí“ dělníci. Jejich protihráči, kteří se snaží zachránit situaci (a tím i ohrožený socialismus samotný) a udržet si svá kdysi těžce vybojovaná práva, jsou prostí dělníci či rolníci, v jejichž čele stojí, obdobně jako v budovatelských prózách padesátých let, přesvědčený, věrný komunista, zpravidla předseda místní organizace KSC, zjednávací si svým klidným, moudrým přístupem respekt. (Tento otevřený třídní antagonismus je explicitně formulován například ve *Vabanku*, jinak próze kombinující všechny zmíněné modely příčin a viníků: „Na jedné straně takový český

34 HRABAL, K.: *Zádrhel*, s. 118.

35 PROCHÁZKA, Jiří: *Hrdelní pře*. Praha, Československý spisovatel 1978, s. 143.

36 KOVANDA, Zbyněk: *Palec na spoušti*. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1975, s. 71.

37 KOPECKÝ, F.: *Svědomy*, s. 89.

38 NOHEJL, B.: *Velká voda*, s. 134 n.

samorost z dělnických rodičů, trochu urputný a svěhlavý, přitom citlivý a velkorysý, na druhé straně výlupek z vykořisťovatelské vrstvy, nadutý, samolibý a v naší zemi cizí.“³⁹

Druhý model, který dědictví padesátých let a „kultu osobnosti“ odmítal jako dobu „blouznění“, viděl za problémy právě osoby, které se tehdy angažovaly, získaly popularitu a v současné situaci pouze jako reformní komunisté „převlékly kabát“. Jejich snadná přizpůsobivost aktuálnímu politickému kurzu, prezentovaná jako negativní vlastnost, svědčící o snadné manipulovatelnosti, zůstávala totiž stále stejná. Nejvýraznějšími literárními postavami zapadajícími do tohoto schématu jsou Karel Rott z *Červené rozety* a Jan Havran z *Vabanku*, přičemž oba (a částečně i sebevědomý básník Daneš ze zemanovského cyklu) záměrně připomínají skutečnou osobu – v době vzniku těchto próz již disidenta, a tedy „nepřítele“ nových, „normalizovaných“ poměrů – Pavla Kohouta.

Pokud prózy tematizovaly viníky událostí padesátých let, musely se na druhé straně objevit i jejich oběti. Reálnými oběťmi, často budícími i v běžné společnosti rozpak, byly osoby politicky postižené, konkrétně lidé vyloučení ze škol či propuštění ze zaměstnání, zemědělci, kteří se postavili proti kolektivizaci, a zejména bývalí političtí vězni. Vzhledem k tomu, že uznání oprávněnosti rehabilitací by logicky znamenalo zpochybnění správnosti komunistických represí, byla zvolená taktika opačná: jejím cílem bylo naopak zpochybnit důvěryhodnost samotných obětí.

V pojetí „normalizačních“ angažovaných próz tak tyto osoby stále zůstávaly nepřáteli, ze kterých se navíc stali nejhrořivější, až fanatictí zastánci „nového kurzu“. Díky „menší bdělosti“ komunistické strany a jejího ústředního vedení se nejprve dostali – na regionální úrovni – k moci, a z obětí se vzápětí stali „lovci“: častým motivem spojeným právě s politicky postiženými osobami se staly „štvaniče“ na komunisty, jejichž hlavním cílem byla msta. Zejména u politických vězňů, nyní sdružených v klubu K 231, však nebylo jejich původní obvinění nikdy vyvráceno a jejich nenávistný, bojovný postoj vůči komunistům měl jen utvrzovat oprávně-

„Co? Píšu do Moskvy? To je teda věc! Ale proč to ještě neudělali?“ (s. 178)

39 PLUDEK, A.: *Vabank*, s. 76 n.

něnost jejich dřívější eliminace ze společnosti jakožto nebezpečných živlů. Požadavky „kulaků“ postižených kolektivizací byly zase představeny jako neopodstatněné relikty minulosti, ohrožující všechny současné jistoty. Takovéto postavy proto nikde nenacházejí podporu v přehodnocení kolektivizace: přestože to komunisté „mnohde mačkali“,⁴⁰ je nyní většina vesničanů-družstevníků spokojená a netouží po návratu „starých pořádků“: „Tady se lidi bojí jen jedny věci ... aby se tam z vás v Praze někdo nezbláznil a nechtěl jim vrátet dobytek a půdu“;⁴¹ „blázne, všichni jsou rádi, že jsou v družstvu!“⁴²

Jednoznačně negativní figury bývalých politicky postižených jedinců ovšem mají svůj protipól, a tedy i vzorec vhodného jednání a postojů, v postavách osob, které o rehabilitace již nestojí a distancují se i od celého „obrodného procesu“: nápravu by totiž musely přijmout z rukou těch, kteří se na těchto křivdách podíleli. Jde o oběti „poblouzněných“ komunistů druhého modelu, tedy těch, kteří svůj tehdejší fanatismus nyní nahradili horováním pro reformní hnutí. Ve *Vabanku* proto bývalí studenti vyloučení z fakult říkají představiteli „pražského jara“ Janu Havranovi, který se kdysi fakultních čistek sám účastnil: „Že byste měl držet hubu, sbalit své pražské jaro, pověsit na hřebík svou lidskou tvář a zanechat svých obrodných snah. My vám na tu vaši obrodu kašleme!“⁴³

Míra kritiky poměrů je také poměřována morálním právem protagonistů kritizovat („nejde ani tak o to, zda a jaká kritika byla nutná, ale spíš o to, kdo má morální právo kritizovat“)⁴⁴ – ti, kteří se sami kdysi zdiskreditovali, svůj problematický mravní profil i vlastní princip rehabilitací zpochybňují ještě tím, že dobu padesátých let odsuzují a vyvozují z ní důsledky pro kohokoli, kromě sebe. Tak básník Rott z *Červené rozety*, sám proslavený jako autor naivních komunistických básní, spojujících ideologii a lásku, paradoxně sám požaduje odchod těch, kteří se tehdy zkompromitovali. Ve *Velké vodě* píše kritický článek o padesátých letech a kolektivizaci člověk, který se kdysi „pokoušel zlikvidovat každého, kdo nechtěl do družstva“, a nyní „z protistátních živlů dělá mučedníky“.⁴⁵

Zdravé jádro národa... a ti druzí

Požadavek celistvého pohledu na společnost, který měl přinést žádaný společenský román spolu s „objasněním“ motivace národa, jenž se ztotožnil s reformním hnutím, ovlivnil i charakteristiku rolí společenských vrstev v šedesátém osmém roce.

Tradiční komunistická opozice pracujících vrstev a přežívajících zbytků třídních nepřátel, bývalé buržoazie, hrála podle oficiální komunistické doktríny v historickém vývoji ustálené kladné či záporné role, které se musely projevit i v tomto

40 KOPECKÝ, F.: *Svědění*, s. 134 n.

41 PROCHÁZKA, J.: *Hrdelní pře*, s. 149.

42 JELEN, Josef: *Přezrálé léto*. Praha, Práce 1984, s. 18.

43 PLUDEK, A.: *Vabank*, s. 222.

44 *Tamtéž*, s. 139.

45 NOHEJL, B.: *Velká voda*, s. 175.

období. Nový obraz ovšem čekal vrstvy, jejichž role byla mnohem problematictější. Vzhledem k úloze, jakou sehrála v osmašedesátém roce inteligence, osobnosti z oblasti vědy, kultury a umění jakožto jedinci představující v tradiční společnosti národní elity a disponující obecnou autoritou, se tomuto tématu nebylo možné vyhnout.

Narozdíl od společenských románů zejména druhé poloviny padesátých let, které byly považovány v této době za vzor (například Otčenáškův *Občan Brych*), nebyl hlavním cílem próz sledujících tyto postavy obraz jejich myšlenkového vývoje a přerodu, ale jejich diskreditace, realizovaná často i těmi nejtriviálnějšími prostředky. Vzhledem k jejich obecné popularitě se nabízelo využití postupů klíčových románů: literární postavy, notně zkarikované, se různými narážkami hlásily k osobám skutečným (v tomto směru je nejtypičtější dílem Pludkův *Vabank*, s postavami Vaška Bobka – Václava Havla, Jana Havrana – Pavla Kohouta, Sváti Lindy – Milana Kundery, Míši Tauba – Gabriela Lauba a dalších; podobný postup používá i Jiří Procházka ve svém zemanovském cyklu, kde profesor Holý zastupuje Václava Černého a podobně). V pohledu ideologických próz „obrodný proces“ stavěl tyto osoby, často spisovatele, do role morálních vůdců národa neoprávněně („oni si myslí, že dělají nový národní obrození“).⁴⁶ To potvrzovaly i jejich pochybné charaktery: hojně zdůrazňovaná byla proto rozvrácená morálka, projevující se zejména v sexuální oblasti, touze po penězích, slávě, ale i ve zmíněném „převlékání kabátů“ a nestálosti. Charakteristika jejich cílů, jež byly motivací pro aktivitu v politické oblasti, se opět děla na té nejtriviálnější a nejsrozumitelnější úrovni, zaměřené zejména na vyvrácení teze o „ideálech pražského jara“. V kontrastu k nim měla inteligence ty nejpřízemnější, tedy materiální cíle, které se díky jejímu vlivu a moci mohly realizovat i na

„Vydechne si, šeredně zasípá a odhodí cigaretu, ani ji nedokouří. Jde přímo od dědka. Kontra je v průšvih, neví, kam se vrhnout a mlátí kolem sebe. Lidské tváře se taky svíjejí v úzkostech a můžou nadělat pěknou paseku. Nebudeme je provokovat, ale uhýbat před nimi nesmíme, to by právě chtěly, aby mohly samy křičet jménem národa.“ (s. 199)

46 PECHÁČEK, L.: *Červená rozeta*, s. 128.

vyšší, mezinárodní úrovni: cesta do Curychu hlavního hrdiny-básníka z *Červené rozety* má být zástěrkou pro to, aby „něco odvez, něco přivez“,⁴⁷ ve *Vabanku* má spisovatel Míša Taub „tu kšeft, tam kšeft ... něco ve tvrdé valutě ulito na své konto v západním Německu nebo ve Švýcarech, v Československu tuzexové bony“.⁴⁸ Oblíbeným motivem byla zdůrazňovaná nadřazenost a povýšenost (v *Červené rozetě* touží docent Kramoliš a jím ovládaný okruh umělců a intelektuálů být „šedou emincí tvořící dějiny“).⁴⁹ Tyto postavy také prahnou po slávě, obdivu, a zejména moci: jejich záměry demaskuje jejich protihráč ve *Vabanku* slovy „jeden chce být ministrem, druhý ředitelem čehokoliv, třetí diplomatem, čtvrtý třeba zasloužilým umělcem!“.⁵⁰

Logickou reakcí na takto zobrazenou inteligenci bylo odmítnutí, zřeknutí se těchto osob, realizované v kontrastu ke „zkaženosti“ jejich morálního profilu „zdravými vrstvami národa“. („Naše inteligence by si měla založit vlastní zem.“)⁵¹ Obraz „zdravého jádra národa“ vycházel ze starší, tradiční romantické vize venkovské nezkaženosti, věrnosti a stálosti. Tu představovala nyní už združená vesnice a její obyvatelstvo, včetně „vlastní“ inteligence: „Venkovská inteligence bere všechno vážně a je v podstatě stálejší než inteligence našich velkých měst. (...) Na venkově nevychází nic tak rychle z módy, nic tak rychle nezevšední, nic se tak rychle neznevažuje ve jménu nějaké neurčité možnosti, nic se tak rychle neobrací naruby.“⁵²

Tradiční obraz vesnice tak dostal ideologicky potřebné rysy: tradicionalismus, prezentovaný jako nedůvěra vůči „novotám“, souvisle přecházel až v apolitičnost, která předurčovala vesnici jako místo, kde se řeší pouze „opravdové problémy“ související s výživou národa. Z tohoto důvodu zde není čas ani chuť řešit „pseudoprobλήματα“, které sem jen vzdáleně doléhají z Prahy, a obyvatelstvo tak v menší míře propadá politickým „svodům“. Předsedkyně JZD Plánice Anka Šandová z *Hrdelní pře* proto říká majoru Zemanovi: „Děláte tam v tý Praze pěkný voloviny, jen co je pravda... My tady venku nemáme čas na ty vaše pražský hysterie a blázniviny ... my musíme makat, aby příští jaro, až vám vychladnou hlavy ... bylo co žrát!“⁵³ V románu *Pod Bílými kopci*⁵⁴ je hlavní zápletkou boj vesnice, již chce politické vedení v šedesátém osmém roce zatopit, zničit tak velký zemědělský potenciál úrodného kraje a zřídit na jejím místě přehradu, kterou by využívali zahraniční turisté. Porážka „reformistů“ znamená nejen záchranu vesnice, ale i následný rozvoj jejího hospodářství.

Další vrstvou, která byla v těchto prózách často zobrazována a která dostala novou roli, byli mladí dělníci či vojáci, obecně pracující mládež. Někteří autoři si

47 *Tamtéž*, s. 118.

48 PLUDEK, A.: *Vabank*, s. 178.

49 PECHÁČEK, L.: *Červená rozeta*, s. 148.

50 PLUDEK, A.: *Vabank*, s. 137.

51 ŘÍHA, B.: *Doktor Meluzin*, s. 42.

52 *Tamtéž*, s. 111.

53 PROCHÁZKA, J.: *Hrdelní pře*, s. 154.

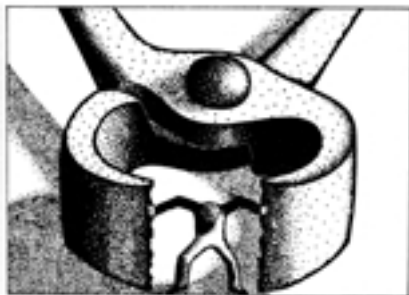
54 MALACKA, Emil: *Pod Bílými kopci*. Brno, Blok 1975.

zvolili za hlavní hrdiny svých děl právě příslušníky mladé generace, jiní využívali postupy vývojového románu při rekapitulaci dosavadního života postav středního věku. Většina z nich tak znázorňovala zrání i postupný názorový přerod postav v širším sociálním, kulturním i historickém kontextu. Rok šedesát osm znamenal pro mladé protagonisty „životní maturitu“, podobně jako ji představovala válka a osvobození pro starší generaci, přičemž správný politický postoj ztělesňoval osobní i politickou dospělost. Zobrazení pracující mládeže tak vytvářelo návodný model pro identifikaci „nové generace“ s „novým režimem“ a politickým kurzem.

Tematika generačních střetů rodičů a dětí, pro niž bylo příznačné rodičovské hledání chyb ve výchově, sloužila jako prostředek k objasnění příčiny, proč se mnoho mladých přidalo na špatnou stranu: „Co jsme to jen zanedbali u našich dětí, čím jsme způsobili, že se hrnou jako nemyslicí stádo s hesly dávno zprofanovanými. Jak jsme je vychovali, když se dají tak snadno zneužít.“⁵⁵ „Jenže jste při tom zapomínali promluvit sem tam s vlastními dětmi a ty si teď myslíš, že jste toho udělali málo.“⁵⁶

Takřka výlučně negativně (v souladu s jejich reálnou, z dobového pohledu nepřijatelnou rolí v šedesátém osmém roce) byly pojaty postavy studentů: kromě toho, že jsou pouze epizodní, bez jakékoli psychologie, a že jejich názory a pohled na okolí nejsou tematizované, se jejich působení spojuje pouze s demonstracemi, rezolucemi a provokacemi. Politická naivita se u nich ovšem také mísí s fanatismem, sklonem k násilí a mocichtivostí („svítí mu oči pocitem moci a ... manipulace“).⁵⁷

Celkově je pak obyvatelstvo, národ, který propadl falešným iluzím i přes relativně vysokou životní úroveň („najednou lidé podléhají podivnému pobláznění, leze to na ně jako chřipka, s mastnými pusami sedí v měkkých křeslech před obrazovkou a se zadostiučiněním poslouchají, do jaké bídy upadli“),⁵⁸ představeno jako zmanipulované masy, které touží po bezpracném blahobytu: „Slyšela jsem, že teď

„Čahoun si drží bradu a chce vstát, ale jeden chlap mu ze zadu podrazí nohy a hezoun ho praští do hlavy. Padne na kolena a rozhlíží se. Chlapi ho obklíčí, smějou se a začnou do něj ze všech stran kopat. Uhýbá jim, válí se po zemi a pak si dá ruce kolem hlavy a celý se skrčí.

Stoupá ve mně horká hladinka. Humanisti! Hovada to jsou! Gestapáci! A než si uvědomím, co dělám, jsem mezi nimi.“ (s. 238)

55 KOLÁROVÁ, Jaromíra: *Můj chlapec a já*. Praha, Československý spisovatel 1974, s. 284.

56 NOHEJL, B.: *Velká voda*, s. 152.

57 KOPECKÝ, F.: *Svědění*, s. 67.

58 KOLÁROVÁ, J.: *Můj chlapec a já*, s. 284.

to budeme mít jako v tom Holandsku nebo kde. Dělat za nás budou lidi z přelidněnejch států a my to všechno budeme jen řídit ... o tom se mně vůbec nesnilo, že já jednou budu někoho komandovat.“⁵⁹ Navíc je ovládáno naivními představami – nechává se třeba hýčkat nadějí, že peníze a vytoužený blahobyt poskytne Západ. Zmanipulovaní družstevníci proto chtějí přestat pěstovat hospodářsky významné plodiny a touží se věnovat luxusním potřebám Západu (mléčná telata na vývoz, přehrada pro zahraniční turisty), ostatní očekávají půjčky peněz.

Zdůrazňovaná naivita spočívala v neochotě vidět „skutečné“ cíle, které Západ měl. Starší schémata a syžety operující se západními agenty, kteří chtějí zničit socialismus, už v této době nepůsobily přesvědčivě, a tak se raději rozdmýchávaly tradiční antiněmecké nálady: Západ představují tedy Němci, zvláště sudetští, kteří chtějí zpátky nejprve české chalupy, jež považují stále za svůj majetek, chystají se k návratu a přesvědčují Čechy: „Až se poměry mezi Deutschland a Tschechei urovnají, bude smazán také ten hrubý omyl s vysídlením starousedlíků.“⁶⁰

Od ledna do srpna

Vzhledem k tomu, že komunistická „železná logika dějin“ nemohla směřovat ke „krizovému vývoji“, bylo nutné prezentovat situaci roku 1968 jako následek zvratu, vybočení ze zákonitého vývoje (v jedné z próz se dokonce objevuje přímá formulace: „tajuplná spirála cinkla, aby na svůj neúprosný chod upozornila i ty, kteří ji chtěli pootočit zpět“).⁶¹

Reflexe událostí představujících „krizové období“ začíná zpravidla lednem 1968 (s výjimkou *Vabanku a Červené rozety*, tematizujících i čtvrtý sjezd Svazu československých spisovatelů v roce 1967, ovšem šedesátá léta v těchto prózách představují období jakéhosi politického bezčasí). S ohledem na běžného adresáta a zpětnou konfrontaci reálných zážitků s novou interpretací jsou proměny společenské atmosféry nazírány zdola, případně z nejnižší (místní) úrovně stranického vedení (předseda MNV, tajemník okresního výboru strany, předseda JZD). Popis situace je neurčitý, založený na pocitech, náladách veřejnosti, živěný „šuškanou“ a naivními dohady. Přímou nebo náznakově je tematizována pouze hrubá kostra skutečných událostí: lednový sjezd KSČ, vznik KAN, manifest *Dva tisíce slov*, téměř vždy však působení K 231 (viz výše); z reálných osob je přímo jmenován pouze Alexander Dubček jakožto symbol „pražského jara“. Protagonisté reformního hnutí a jejich sympatizanti jsou ve sledovaných dílech nazýváni „lidskými tvářemi“ či „progressivními“, jejich protihráči, kteří s „krizovým vývojem“ nesouhlasí, pak posměšně „konzervami“, „dogmatiky“, „komouši“.

Logice zvoleného ideologického klíče odpovídala i obvyklá dějová výstavba příběhů. Prvním příznakem krize, projevující se nejprve jako jakási nemoc, která

59 KLEVIS, V.: *Toulavý čas*, s. 156.

60 NOHEJL, B.: *Velká voda*, s. 156.

61 KOVANDA, Z.: *Palec na spoušti*, s. 199.

postupně napadá společnost a prorůstá jí („můj národ není imunní proti žádné nákaze“),⁶² je zmatek a chaos, charakterizovaný zprvu nechápajícími otázkami zmatené veřejnosti („Co voni, ti progresivní, vlastně chtějí?“),⁶³ objevuje se „zvláštní nejistota, která už řadu měsíců svazovala jazyky“.⁶⁴ Jinde „organizátoři“ „všechno důkladně zamíchají a lidi nepoznají, co je černé a co je bílé“,⁶⁵ takže veřejnost upadá do čím dál větší nejistoty: „Nic není na svém místě a lidi jsou ve zmatku. Nikdo neví, co bude zítra, a taky se neví, kdo je kdo.“⁶⁶ „Člověk se v tom začíná motat. Já třeba nerozumím někdy novinám, ani televizi. Co chtějí?“⁶⁷ Zvláštní důraz je přitom kladen na roli médií, která se stávají jedním z viníků rozšíření „protisocialistických nálad“ mezi obyvatelstvem a jeho následných sympatií k „obrodnému procesu“: „Lidi to chtějí – dobře, ale je správné všechno, co lidi chtějí? Jitří je, poštvávají – v rozhlasu, televizi i v novinách.“⁶⁸

Obraz prvotní nejistoty posléze dostává negativní zabarvení a postupně přechází ve strach (ve *Vabanku* protagonista upozorňuje na uměle vyvolávanou „psychózu strachu“, v *Zádrhelu* „lidi vědí kulový a boje se jich“⁶⁹), provokace ústí v útoky, štvání a osočování a graduje až k celkové hysterii a poblouznění. Častý je také motiv života na dluh, po kterém přijde „kocovina, až se probudíš“,⁷⁰ falešné hry či podvodu: „To bláznivé, hysterické jaro snad nemělo mít konce. Převalovalo

„Najednou mi začne škubat v nose a do hlavy se mi provalí úděsná vidina s kulomety a s ostatným drátem. Tátovi napsali vlastenci, že mu zakrutí krkem. Vědí teda o něm. A co náš dědek? Je to starý komunista a nikdy se s tím neskrýval. A Kvazimódo? A co máma? Je taky na seznamu?“ (s. 248)

62 KOLÁROVÁ, J.: *Můj chlapec a já*, s. 284.

63 HRABAL, K.: *Zádrhel*, s. 73.

64 KOVANDA, Z.: *Palec na spoušti*, s. 47 n.

65 PLUDEK, A.: *Vabank*, s. 183.

66 HRABAL, K.: *Zádrhel*, s. 118.

67 MALACKA, E.: *Pod Bílými kopci*, s. 38.

68 KOPECKÝ, F.: *Svědomí*, s. 56.

69 HRABAL, K.: *Zádrhel*, s. 133.

70 PROCHÁZKA, J.: *Lišky mění srst*, s. 31.

se a vzpínalo jako mladý, divoký kůň, bilo kolem sebe nesmyslně kopyty, zraňovalo nevinné a chvílemi už i kruté zabíjelo ... naplňovalo úzkostí hospodáře a ty, kteří měli rozum a uměli si představit, jak taková divoká jízda může skončit.“⁷¹ Kromě „divokého koně“ však autoři používali i jiné metafory znázorňující probíhající události. V Kostrhunově *Svatbě ve vypůjčených šatech* je to metafora svatby, na níž rozveselení svatebčané znásilňují nevěstu, a motiv spadlého domu, na nějž „deset let jsme dřeli a šetřili, pět let jsme šetřili a stavěli, pět let jsme bydleli a utráceli, pět měsíců jsme se vrtali kolem základů a za pět vteřin nám to všechno spadlo“.⁷² Metaforické jsou ostatně i samotné názvy těchto próz: *Vabank*, *Velká voda*, *Zádrhel*, *Hrdelní pře*, *Přezrálé léto*, *Svatba ve vypůjčených šatech*, *Palec na spoušti*; protagonisté představují Kulisáky, Klauny, Lišky, které mění srst.

Příběh míří až ke kritickému vyhocení situace, které se opět pohybuje v tradičních, osvědčených schématech, jež zvýrazňují polarizaci dobra a zla. Zmatek, atmosféra strachu, hysterie a demagogie přechází až v otevřenou nebezpečí pro ty, kteří s politickým vývojem nesouhlasí a jsou věrní marxistické linii komunistické strany. Kladní hrdinové trpí za své názory, jsou tupeni a perzekvováni. Motivy pronásledování „věrných“ komunistů a „štvanic“ na ně jsou přitom dávány do souvislosti s obdobným pronásledováním v předúnorovém Československu, a zejména za druhé světové války, což je zdůrazněno i tím, že leckdy jsou pronásledovatelé totožní s osobami, které se nyní hlásí k „obrodnému procesu“. Pronásledování ovšem tvoří také paralelu k prvním poúnorovým letům: stejně jako nyní i tehdy museli komunisté čelit příslušníkům „reakčních vrstev“, agentům, či naopak příliš horlivým spolustraníků. Paradoxem byl ovšem fakt, že tyto formy stíhání mohl dobový čtenář znát spíše ze způsobů, jakým prosazovala svou vůli komunistická strana, ať už v letech poúnorových nebo v posrpnové současnosti.

Postupně jsou „věrní“ komunisté téměř ve všech sledovaných prózách odstranění ze svých funkcí či propuštěni ze zaměstnání. „Štvanice“ ovšem mají mnohem zákeřnější formy: uráženy jsou jejich děti a příbuzní (dceři majora Zemana se vysmívají spolužáci a učitelé a obviňují ji z otcových údajných zločinů, ve *Vabanku* žáci nechťejí, aby je učila manželka komunisty-dogmatika). Obrácení rolí se projevilo i v zobrazení donucovacích metod, které „progresivní“ v osmašedesátém roce údajně používali k vynucení souhlasu se svou politikou, k zajištění podpisů pod rezoluce a prohlášení či vstupů do vznikajících organizací. („Já jsem to musel podepsat... Jinak by mě vyhodili ze státní služby, až bude ta jejich svoboda.“)⁷³ Hrdinka jedné prózy se dokonce musí zamknout na toaletě, když ji ostatní honí a nutí podepsat *Dva tisíce slov*.⁷⁴ Tragickým mementem mají být případy se smrtelnými následky: plukovník Kalina z novely *Hrdelní pře* v osmaše-

71 *Tamtéž*, s. 131.

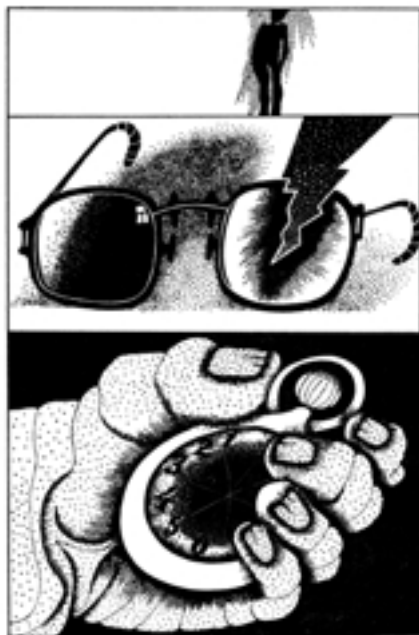
72 KOSTRHUN, Jan: *Svatba ve vypůjčených šatech*. Praha, Československý spisovatel 1989, s. 78.

73 NOHEJL, B.: *Velká voda*, s. 168.

74 PLUDEK, A.: *Vabank*, s. 242.

desátém roce umírá, protože mu „jeho vlastní lidé ... vrazili dýku do srdce, podle a zezadu – a to jeho srdce nevydrželo“.⁷⁵ V jiné knize si mladík „pustil plyn a otrávil se. Nechal mámě dopis, že už nesnese, jak se mluví a píše o jeho tátovi.“⁷⁶

Léto 1968 představuje vyvrcholení příběhu a otevřenou krizi: protagonisté musejí čelit fyzickému násilí, kriminalitě, politický i společenský vývoj nese rysy počínající občanské války. Funkcí těchto motivů byla nutnost dát určitou podobu pojmu kontrarevoluce, prosazovanému oficiální „normalizační“ propagandou, pro který nebylo možné v národním historickém vývoji nalézt žádnou paralelu. Předobrazem mohla být pouze „kontrarevoluce“ v Maďarsku v roce 1956: v *Zádrhelu* – románu, kde situace dostává nejvýraznější rysy občanské války, přecházející až do otevřeného boje – je hlavní hrdina svědkem, jak „poctivé komunisty normálně vyhazují a ještě jim vyhrožují. Dokonce je mlátí na ulici jako zastara. Když to takhle půjde dál, budou je všet na lucerny a střílet do nich jako v Maďarsku.“⁷⁷ Nebezpečí otevřeného násilí signalizují rvačky, krev a kameny v oknech. Z obdobného úhlu je situace nazírána i v *Palci na spoušti*: „A pověsti o tom, že už jsou seznamy komunistů a u každého poznačen kandelábr – a pověsti o tajných skrýších zbraní byly zřejmě pravdivější, než se komukoli chtělo věřit. Válka? Kontrarevoluce se zvedla ze skrýší a přešla do otevřeného útoku!“⁷⁸ Právě tyto dvě prózy, nejvíce angažované a bojovně naladěné, otevřely další motiv, kterému se všechny ostatní knihy snažily vyhnout: prosbu o pomoc směřovanou do Sovětského svazu.

„Táta se jenom mírně usměje. A já ho popadnu za krk a začnu s ním lomcovat. Vůbec se v tu chvíli k sobě neznám a jemu to nevadí.

- Přišli!
- Co?
- Přišli, Pepíku!

Valchuju ho ještě víc, až ho málem shodím ze židle.“ (s. 265)

75 PROCHÁZKA, J.: *Hrdelní pře*, s. 142.

76 NOHEJL, B.: *Velká voda*, s. 163.

77 HRABAL, K.: *Zádrhel*, s. 178.

78 KOVANDA, Z.: *Palec na spoušti*, s. 197.

Okupace? Osvobození!

Zřetelně „nejožehavějším“ momentem byl obraz samotné srpnové okupace. Většina autorů se mu snažila vyhnout – ať už tím, že začátek děje kladla až po ní, nebo naopak končila těsně před ní. Šlo totiž o historické události, které většina potenciálních čtenářů emociálně prožívala zcela jinak než hrdinové sledovaných próz. Pokud se však autoři k tematizaci okupace samé odhodlali, událost, kterou v bezprostřední reakci většina národa jednoznačně odmítla, musela být zcela přehodnocena. V naznačené dějové linii směřující ke kolizi ji proto bylo nutné ukázat jako rozuzlení, šťastné (a trvalé) vyřešení krizové situace.

Čtveřice maximálně angažovaných próz,⁷⁹ které odsuzovaly vývoj událostí v šedesátém osmém roce jako kontrarevoluci a počátek občanské války a velebily okupaci jako „internacionální pomoc“, proto nacházela oporu v *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*, v textu, který byl při výkladu těchto událostí oficiální normou. V podstatě těmi nejjednoduššími literárními prostředky pak beletrizovaly jeho teze: „Za takovéto situace bylo nutno rozhodnout, zdali se má čekat, až kontrarevoluce vyvolá bratrovražedný boj, kdy budou hynout tisíce lidí, a teprve potom poskytnout internacionální pomoc, nebo přijít včas a předejít krvavé tragédii i za cenu počátečního nepochopení doma i za hranicemi. Vstup spojeneckých vojsk do Československa 21. srpna 1968 předešel takovémuto krveprolití a byl tedy potřebným a jedině správným řešením.“⁸⁰

Protagonisté, kteří předchozí situaci vnímali jako smrtelné nebezpečí, vítají příchod armád s pocity vysvobození a úlevy, vyjádřenými mimo jiné tím, že po obeznámení se situací se bezstarostně věnují jiné činnosti. Manželka hlavního hrdiny z novely *Svědění* jde klidně spát, protože „teď již bude dobře“,⁸¹ obyvatelé vesnice Hrázná z prózy *Pod Bílými kopci* dál v klidu chytají ryby a těší se na besedu se sovětskými vojáky. Jako projev vděčnosti vojskům, které zachránily situaci, se objevuje motiv vítání armád a oboustranné komunikace: „Někteří je šli vyhánět – já je jdu vítat.“⁸² V románu *Zádrhel* mladí dělníci vesele ukazují vojákům cestu do města: „Smějeme se. Je to prima, že přišli.“⁸³ Matka hlavního hrdiny pro ně peče buchty a sovětsští vojáci k nim na oplátku přicházejí na návštěvu domů.

Problematická fakta, hovořící o mrtvých či zraněných, samozřejmě tematizována nebyla, tanky s vojáky zde představovaly spíše klidnou, vyčkávající sílu. Jediné oběti vzniklé situace jsou ty, jejichž viníky byli Češi, pokud možno postavy, jež se předtím aktivně prosazovaly v „obrodném procesu“ a jejichž hlavní životní hodnotou byla svoboda (v *Zádrhelu* student postřelí svoji dívku, v *Palci na spoušti* je hlav-

79 HRABAL, K.: *Zádrhel*; KOPECKÝ, F.: *Svědění*; KOVANDA, Z.: *Palec na spoušti*; MALACKA, E.: *Pod Bílými kopci*.

80 *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1988, s. 31.

81 KOPECKÝ, F.: *Svědění*, s. 75.

82 *Tamtéž*, s. 90.

83 HRABAL, K.: *Zádrhel*, s. 284.

ní hrdina-komunista postřelen opilcem, který si „chtěl žít po svém“⁸⁴). Zcela výjimečné zmínky o bojích v Praze (konkrétně v *Palci na spoušti* o „směšných obráncích rozhlasu“, kteří se zabarikádovali, protože chtěli „mermomocí vstoupit do dějin“)⁸⁵ dokazují snahu se těmto událostem raději úplně vyhnout.

Vysvětlení hlubší motivace pro kladné přijetí sovětských vojsk přinášely retrospektivní pasáže, v nichž protagonisté situaci analogicky srovnávají s osvobozením v roce 1945, a to v rovině osobních vzpomínek na konkrétní sovětské vojáky, přinášející mír, radost, nový život. V *Palci na spoušti* je takovým symbolem pomoci a vysvobození voják jménem Zakir Izmailov, jenž je metonymickým zosobněním celé sovětské armády („Zakir Izmailov přišel včas!“),⁸⁶ jinde se těší na společné vzpomínky na osvobození („Krucinál, to si zavzpomínáme!“).⁸⁷ František Kopecký konfrontoval obraz sovětských vojáků s rokem 1939 a německými tanky, aby mohl vyvrátit srovnávání s okupací: „Tihle tak vědí, co je okupace!“⁸⁸

Jak dál? Možnosti a východiska

Po vyřešení krize bylo nutné nabídnout návodná řešení pro další život protagonistů. Prózy, které nejsou ukončeny srpnem 1968, tak zahrnují ještě další fázi vývoje socialistického státu a společnosti, takzvanou normalizaci a konsolidaci poměrů. V této etapě se komunisté, za

„Fanyka na mě vystrčí bradu a najednou přestane brečet.

- Ty seš taky zaprodanej!
- Proč zaprodanej?
- Utajuješ před národem pravdu a ještě se mi politicky vysmíváš.

Zvedne se, bleskově se vyšplhá do svojí rozhledny a tváří se na mě jako Tarzan, když zrovna zardousil krvelačnou šelmu.

Co se s ní dá dělat? Asi musíme počkat, až se všechny mlhy zvednou, a pak se jí snad taky rozjasní v hlavě.“
(s. 301)

84 KOVANDA, Z.: *Palci na spoušti*, s. 199.

85 *Tamtéž*, s. 198.

86 *Tamtéž*, s. 197.

87 MALACKA, E.: *Pod Bílými kopci*, s. 150.

88 KOPECKÝ, F.: *Svědomí*, s. 82.

„pražského jara“ postižení – dle užívané terminologie – likvidací, vracejí na svá místa a do funkcí. Díky uklidnění vypjaté společenské atmosféry se také opět spojují rodiny, rozdělené dříve odlišným názorem na politickou situaci i sporem o čas věnovaný veřejnému angažování na úkor rodiny; symbolickým motivem nového života bývá zrození či početí dítěte. Obecně je „nová doba“ prezentována jako čas stabilizace a harmonizace poměrů.

V románech, jejichž protagonisté jsou mladí lidé, je jejich osobní „životní maturita“ potvrzena novým, oproti předchozím zkušenostem tentokrát již pevným a vyzrálým vztahem (zakončeným případně i svatbou). Politické dozrání provází jejich aktivita v místní organizaci Svazu socialistické mládeže, představující identifikaci s novým režimem.

Zatímco postavám kladným se otevíraly nové, optimistické perspektivy, postavy záporné, to znamená angažující se v reformním hnutí, čekala buď emigrace na Západ nebo propad do zapomnění. Důkladný popis „typické“ disidentské skupiny přinášela například Procházkova kniha *Lišky mění srst*. Představitelé umělců a inteligence, kteří se nepřizpůsobili novému režimu a stále stojí v opozici, přišli o svá místa a živí se manuálně, ovšem výhradně v profesích, kde lze získat peníze a „černé kšefty“. Stávají se z nich pumpaři, taxikáři, barmanky a jsou spojeni s kriminalitou a valutovými podvody.

V charakteristice postav emigrantů a vylíčení jejich motivace k opuštění vlasti nacházela „normalizační“ literatura ideologicky vhodný předobraz již v literatuře tematizující únorový převrat, a mohla se tedy držet osvědčených schémat. Motivace protagonistů vždy pramenila z touhy hmotně si polepšit, jen navenek byla „maskovaná“ řečmi o svobodě, ojediněle se objevil i motiv útěku před vlastním svědomím, od rodinných problémů. Rozhodnutí protagonistů provázely naivní představy o snadném životě a velkolepé plány, které však byly v kontrastu s reálným výsledkem. Emigranti se v cizině posléze živí jako nekvalifikovaná, podřadná pracovní síla, nebo dokonce končí ve vězení, ženy se často stávají striptérkami či prostitutkami, pouze výjimečně se vracejí zpět a dostávají novou šanci. Špatný konec emigrantů je logickým vyústěním jejich předchozích snah o získání moci či peněz, vždyť nezřídka jde o osoby již třídně předurčené ke „zradě“, příslušníky bývalé buržoazní vrstvy a inteligence.

Do staršího schématu zapadal také osvědčený syžet morálního a politického uvědomění zprvu nerozhodných postav, jež chtěly původně emigrovat. Jejich rozhodnutí zůstat v rodné zemi poté nezvrátila ani „zkouška“ v podobě emigrace nejbližšího člena rodiny, manžela či manželky, neshoda v otázce emigrace totiž diskvalifikovala vztah samotný a předurčila ho k zániku. Odmítnutím emigrace, a tedy i neperspektivního vztahu, si kladné postavy uvolnily místo pro nový, kvalitnější vztah. V tomto směru je charakteristickým románem Říhův *Doktor Meluzin*, jehož hlavním tématem je počátek nového života pražského primáře, nyní obvodního lékaře na venkově. Zde se odpoutává od problematického vztahu s manželkou, jež emigrovala, a najde si ženu, s níž vychovává dítě a prožívá prosté lidské radosti.

Ze sledovaných próz vyplývá, že oceňovanými hodnotami – kromě již zmíněných rodinných vztahů a aktivní účasti v „normalizovaném“ politickém životě (v němž

je automaticky zahrnuto odmítnutí „podvodu“ „pražského jara“) – byla politická a občanská pevnost, věrnost a stálost. Kromě tradičně „věrných“ komunistů, většinou předválečných členů strany s dělnickým původem, se změněné podmínky a nové zkušenosti podepsaly zejména na netradičním výběru hlavního protagonisty románu *Postel s nebesy* Karla Houby, který tak představil novým režimem oceňovaný typ kladného hrdiny.

Postava Pavla Daneše pochází z maloburžoazní rodiny, není straník, nepodléhá však politickým zvrátům a neangažuje se ani v „obrodném procesu“. Naopak zápornou postavou, která za každé doby přitakává novým politickým kurzům a nakonec emigruje, je jeho manželka, dlouholetá členka strany, pocházející z chudé dělnické rodiny. Tento obrat od klasických schémat třídních přátel a nepřátel zaujal i Josefa Škvoreckého, který Houbova hrdinu charakterizoval jako „kladného hrdinu socialistického realismu v jeho Třetí vývojové fázi“, oceňovaného režimem jako „pilný, zákona dbalý občan socialistického státu, jenž si své názory ponechává pro sebe ... obdařený selským rozumem ... trpělivě snášející nespravedlnost a šikanování, přežívající všechny společenské kotrmelce ... a zůstávající permanentně doma, v Československu“.⁸⁹ Fakt, že „normalizační“ fáze „reálného socialismu“ nemusela oceňovat pouze straníky, ale i ostatní loajální občany, kteří se nakonec postaví na správnou stranu, nepřímou formuloval ve své knize i Bohumil Říha v dopise hlavního hrdiny, nestraníka, dle svých slov „osamělého chodce“: „Možná že si myslíš, že věrnost je jenom přikyvování a jednoduchý souhlas. Jenomže moje věrnost je právě něco opačného. Je v ní nejen uznání socialismu jako budoucnosti světa, ale taky neustálý boj na dvě strany: proti silám, které nás od socialismu odtahují, a současně boj proti skryté síle zvyku. Nic na tom nemění, že jsem si to někdy neuvědomoval a vždycky se podle toho neřídil.“⁹⁰

Změnu postavení individua ve státě, z něhož se vytrácela víra v komunistické ideály a ve vize lepší budoucnosti a které již nevyžadovalo osobní zaujetí při budování nové společnosti, nýbrž mu stačila prostá loajalita vůči vládnoucí moci, vystihl jeden z protagonistů knihy *Svědomy*. Bezděčně tak vyjádřil podstatu nové etapy socialistického Československa, které se po událostech takzvaného pražského jara a sovětské okupaci otevřel prostor: „Dnes nejde o lásku ani o nenávisť. Jen pro rozum – pro rozum je tu místo.“⁹¹

89 ŠKVORECKÝ, Josef: Několik poznámek k psychopatologii současné české prózy, s. 284.

90 ŘÍHA, B.: *Doktor Meluzin*, s. 111.

91 KOPECKÝ, F.: *Svědomy*, s. 110 n.

Diskuse

Radikální socialismus a jeho návraty

Karel Hrubý

Radikální socialismus zasáhl během 20. století nejméně dvakrát citelně do vývoje levicového hnutí v Československu. Po první světové válce se vyčlenil uvnitř sociální demokracie jako marxistická levice, která se v květnu 1921 konstituovala v podobě Komunistické strany Československa – i když se ještě od skutečného (bolševického) komunismu v mnohém podstatně lišila. A rovněž po druhé světové válce došlo k radikalizaci levicových stran, které hned v roce 1945 uskutečnily staré socialistické cíle – totiž zespolečenštění (znárodnění, respektive zestátnění) velkých podniků a finančních ústavů a oslabení nesocialistického tábora zákazem některých politických stran. Tyto akty spolu s vytvořením Socialistického bloku a instituce Národní fronty vytvořily příznivé podmínky pro nastolení autoritativního komunistického systému po únoru 1948, který pak určoval vývoj hospodářských, sociálních i politických struktur a svou ideologií silně ovlivňoval i kulturní a mentální vývoj české a slovenské společnosti. Bylo proto logické očekávat, že po pádu komunistického systému obrátí historiografie svou pozornost také k radikálnímu socialismu jako jednomu z významných vektorů, které měly vliv na formování české a slovenské společnosti v minulém století. Grantový projekt,¹ který si dal za úkol osvětlit fenomén a působení radikálního socialismu v souvztažnosti s komunismem a bolševismem, vzbudil v tomto směru značné očekávání. První dva svazky publikační řady projektu² kromě editorských předmluv však ještě žádný příspěvek o radikálním socialismu nepřinesly. Ten se objevil teprve ve třetím svazku a jeho autorem je sám editor těchto publikací a vedoucí projektu Zdeněk Kárník.³

1 Projekt „Vývoj radikálního socialismu a komunismu v Československu“, koncipovaný pro léta 2001–2005, byl zařazen mezi projekty Grantové agentury Akademie věd České republiky.

2 KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 1 a 2. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Dokořán 2003 a 2004.

3 KÁRNÍK, Zdeněk: Právě a levé politické extrémery v Českých zemích a v Československu především meziválečné doby, zvláště pak fašismus a komunismus. In: TÍŽ (ed.) *Bolševismus*,

Základní vymezení a úkoly

Radikálním socialismem se Zdeněk Kárník zabýval už častěji v rámci jiných svých studií.⁴ Nikdy však neučinil tento směr vlastním jádrem zpracovávaného tématu, a proto zhodnocení jeho významu ve vývoji nové republiky na počátku dvacátých let stejně jako jeho podíl na radikálních proměnách po druhé světové válce zůstávaly spíše na okraji. Studie, kterou nyní v rámci projektu přinesl třetí svazek, věnuje sice radikálnímu socialismu rovněž jen omezené místo mezi jinými extrémními proudy na levici i na pravici, autor mu však nepochybně přikládá značný význam, jak ukazují i některé pasáže v editorských předmluvách k dosud vydaným svazkům.

Hned v předmluvě k prvnímu svazku uvedl Kárník základní tezi, že „radikální socialismus není ještě komunismem, ještě přesněji, není bolševickým komunismem“. Mezi oběma hnutími však shledává věcnou spojitost a v osvětlení jejich vztahu spatřuje i úkol projektu: „Ať je soud, ke kterému dojdeme na základě studia, jakýkoli, musí se vyjádřit k problému, zda byl radikální socialismus více či méně násilně ovládnut komunismem a jeho organizacemi, nebo zda se mu tak či onak podřídil, nakolik se s ním dostal do konfliktu, a nakolik v tomto konfliktu uspěl. (Pro všechny tady připomenuté varianty existují ve světovém, resp. evropském vývoji dobré příklady. Existují i pro určité etapy československého vývoje.) Odpovědět na tyto otázky je pro historiografii závazné: měla by přece najít i vysvětlení k tomu, že se komunismus stal na dlouhou dobu fenoménem, který protest proti kapitalistickému uspořádání společnosti ovládl. Různé a v různém stupni i v Československu – a dosáhl k tomuto myšlení a jednání souhlasu podstatné části společnosti.“ (sv. 1, s. 9)

V druhém svazku pak ještě Kárník připomněl, že by bylo třeba osvětlit i působení socialistických radikálů v protinacistickém odboji. Potřebu takového zpracování pozdější etapy radikálního socialismu zmínil i v úvodu ke třetímu svazku.⁵ V samotné studii shledává radikálněsocialistické tendence i ve třicátých letech v Československé sociálnědemokratické straně dělnické (s. 55).⁶ V závěru druhé světové války

kunismus a radikální socialismus v Československu, sv. 3. Praha, ÚSD AV ČR – Dokořán 2004, s. 12–57.

4 Vývoj v sociální demokracii, zejména v letech 1920 a 1921, kdy se uvnitř ní zformovala levice jako samostatný proud, který pak pod vedením Šmeralovým v květnu 1921 založil KSČ jako novou politickou stranu, sledoval Kárník podrobněji už ve své knize *Socialisté na rozcestí: Habsburk, Masaryk či Šmeral* (Praha, Svoboda 1968; přepracované a značně rozšířené vydání: Praha, Karolinum 1996). Rovněž v 1. dílu souborné práce *České země v éře První republiky (1918–1938)* (Praha, Libri 2000) se Kárník o tomto vývoji dost obšírně rozepisuje.

5 Zjišťuje tu absenci studií „týkajících se komunistické, popř. jiné radikálně levicové politiky v období vytyčeném Mnichovskou dohodou a koncem druhé světové války“ (sv. 3, s. 9).

6 V poznámce se zde odvolává na studii Jana Kuklíka *Hledání cesty k demokratickému socialismu: K programovému vývoji Československé sociálně demokratické strany dělnické v první polovině 30. let*. In: KÁRNÍK, Zdeněk (ed.): *K novověkým sociálním dějinám Českých zemí*, sv. 3: *Od války k válce (1914–1939)*. Praha, Karolinum 1998, s. 59–91.

a krátce po ní, kdy celou Evropu ovládlo úsilí opravit systém parlamentních demokracií, a hlavně jejich hospodářské základny, vidí pak nástup druhé velké éry radikálněsocialistických požadavků a jejich realizace v podobě hromadného znárodnování (s. 53, 29). Radikální socialismus nebyl tedy podle Kárníkova názoru u nás omezen jen na první polovinu dvacátých let minulého století (kdy hnutí marxistické levice v sociální demokracii, ztotožňované se šmeralismem, přechází pod prapor KSČ), nýbrž působil i v obdobích pozdějších. Podle jeho slov v předmluvě k úvodnímu svazku se tak „radikální socialisté zapsali v různých obdobích vývoje české a slovenské společnosti do jejích dějin dost výrazně“ (sv. 1, s. 11).

Z těchto úvodních pasáží lze vyvodit alespoň tři úkoly kladené autorem na studium radikálního socialismu:

- a) objasnit vztah mezi radikálním socialismem a komunismem, průběh jejich sblížení a také charakter konfliktů, k nimž mezi nimi docházelo;
- b) sledovat, v kterých obdobích radikální socialismus v Československu ještě dále působil, za jakých okolností a kdy se uplatnil jeho vliv na zdejší společnost v různých fázích minulého století;
- c) provést srovnání s variantami radikálního socialismu ve světovém, respektive evropském vývoji, který k tomu podle autora poskytuje dobré příklady.

Nabízí se otázka, jak tyto úkoly Zdeněk Kárník ve své studii o radikálním socialismu mezi politickými extrémými splnil. Ale nejdříve je třeba se zamyslet, co je podstatou tohoto fenoménu.

Radikální socialismus Kárník představuje jako organizované sociálně-politické hnutí, které usiluje o zvrát dosavadního systému a *urychlené provedení změn*, jež zamýšlí například i socialismus reformní.⁷ Důvodem k tomu, aby se žádaly rychlé změny systému, bývá krizová situace společnosti, jež nastává například v důsledku války, která uvrhne široké vrstvy do obrovské bídy, anebo za hluboké hospodářské krize s podobnými následky (s. 26). Radikální socialisté žádají provedení všeobecných požadavků lidu *ihned, silou „revoluční vlny“*, dokud se aparáty kapitalistické společnosti nevzpamatují z krize. V Evropě se radikalismus často projevuje formováním levého křídla sociálnědemokratického hnutí, na něž vykonává nátlak (s. 28 n.).

Radikální socialismus nemá narozdíl od bolševismu v úmyslu nastolit „diktaturu proletariátu“ sovětského typu, ale pohybuje se v rámci systému parlamentní demokracie; požaduje však její zdokonalení, prohloubení, popřípadě dovedení až k demokracii hospodářské (s. 29). Prakticky vždy mu jde o jistý druh a stupeň „zespolečenštění“ soukromého vlastnictví výrobních prostředků (jež může mít různé formy).

Od reformistů v sociální demokracii se radikálové neliší postulovanými cíli, které byly (ve dvacátých letech) u obou směrů založeny na marxistickém rozboru vývo-

7 Podstatné rysy radikálního socialismu ohledává v podkapitolách „Radikální socialismus jako obecný projev kapitalismu“ (s. 26–29) a „Radikální socialismus jako problém (symbióza radikálního socialismu a bolševismu v první etapě existence KSČ)“ (s. 45–48).

je společnosti, nýbrž především radikálnějšími prostředky politického boje. Různí se také pojetím demokracie a způsobu jejího uplatňování ve státě (sporná je například účast v koaliční vládě s nesocialistickými stranami, kterou reformisté praktikují, radikálové naopak odmítají).

Vztah mezi komunismem a radikálním socialismem

Mezi komunismem a radikálním socialismem vede Kárník zřetelnou hranici, narozdíl od historiografie poplatné komunistické ideologii, která oba tyto fenomény většinou ztotožňovala. Takovéto sjednocení se odehrálo v rámci KSČ fakticky teprve na konci dvacátých let pod vedením Gottwaldova křídla, plně podřízeného direktivám Moskvy.⁸ Komunistická strana Československa, která byla založena marxistickou levicí v květnu 1921, nebyla ještě bolševickou stranou, nýbrž stranou radikálního socialismu, třebaže se současně přihlašovala ke Kominterně (s. 46).⁹ Žádala především rychlé, radikální prohloubení *demokratického* systému v oblasti sociální a hospodářské. Teprve časem se radikálové vzdalovali demokracii a ztotožnili se s myšlenkou na *zvrát* „buržoaznědemokratického řádu“. Nakonec jí podlehli a změnili se v komunisty – odpůrce demokratického československého státu a stoupence bolševické internacionály, která z nich chtěla učinit nástroj světové revoluce.

Tento proces se neobešel bez konfliktů. Členstvo Komunistické strany Československa, kterou levice v květnu 1921 ustavila, tvořili zprvu téměř výlučně a později v drtivé většině včerejší sociální demokraté, kteří pod vlivem tíživé sociální situace odmítali kompromisnictví a účast reformní pravice ve vládě s měšťanskými stranami. Vladimír Šmeral, který stál v čele levice, se zpočátku usilovně snažil zachovat si odstup od moskevské centrály, nakonec však se vstupem do Komunistické internacionály souhlasil; strana prošla řadou vnitřních krizí a postupně měnila svůj charakter, až ji mladší generace vůdců (Gottwald a spol.) plně podřídila záměrům Moskvy.

8 Na stránkách tohoto časopisu se problematiky dotkl Ladislav Niklíček ve studii českoslovenští komunisté mezi Kominternou a středoevropskou demokracií (in: *Soudobé dějiny*, roč. 2, č. 2–3 (1995), s. 237–253). Na straně 239 výstižně shrnul, čím se Šmeral a jeho proud lišili od bolševiků. Ti mu vyčítali především váhavý vstup do Kominterny, vyplývající z jeho pojetí socialistické strany ve střední Evropě jako strany vzdělaného a kvalifikovaného dělníka a evropského levicového intelektuála, která si chce zachovat materiální, finanční a politickou nezávislost s právem na vlastní názor – bez povinného rituálu „sebekritiky“, pokud se odchýlí od mínění moskevského centra. Po vítězství stalinského směru na VI. kongresu Komunistické internacionály v létě 1928 však radikální socialismus šmeralovského pojetí neměl už žádnou šanci, centralistické a autoritativní tendence v komunistickém hnutí zvítězily.

9 Po spojení s komunistickým křídlem vyšlým z německé sociální demokracie v Československu, které vedl Karel Kreibich, vznikla tak koncem roku 1921 nikoli ještě bolševická avantgarda revoluce u nás, nýbrž „byla to především strana radikálně socialistická, v které působili i komunisté“ (s. 47). Její členstvo tvořili, zejména zpočátku, především staří sociální demokraté, odmítající reformismus a ministerialismus pravicového vedení strany a požadující naplnit bez zbytečných odkladů starý socialistický ideál.

Spor s moskevským komunistickým ústředím o samostatnou cestu k socialismu v Československu skončil tedy po několika letech podřízením radikálů Kremlu a – pokud sami nevystoupili nebo nebyli vyloučeni ze strany – jejich postupnou přeměnou v loajální stoupence bolševismu. Tento přerod provázela série krizí, a poté co jimi KSČ prošla, byla po několika letech už jinou stranou než v době svého založení. Kárník bohužel příčiny ani ideovou a politickou podstatu těchto krizí blíže neosvětluje. Právě přechod z radikálněsocialistických pozic na revoluční bolševické stanovisko by si přitom zasloužil hlubší rozbor.¹⁰ Co vedlo radikály k tomu, že měnili svůj vztah k demokracii, k „třídnímu boji“ a k „diktatuře proletariátu“? Byl to posun myšlenkový, anebo politicky utilitaristický? – O tom pak, v čem radikální socialismus v konfliktu s komunismem uspěl (což Kárník v předmluvě k prvnímu svazku stanovil jako jeden z cílů projektu), se už nedozvíme prakticky nic. Snad v tom, že se bránil diktatuře? Nakonec jí podlehl. V tom, že po druhé světové válce inicioval znárodnění průmyslu a bank? To přece usnadnilo komunistům nastolit monopol nejen v mocenské a ideologické sféře, ale také v ekonomice. Tady autor editorovi zůstal dlužen vysvětlení.

Autor sice citlivě zachytil Šmeralův bolestný rozchod se sociální demokracií, v níž po léta hrál přední úlohu, i jeho nedůvěřivý vztah k Moskvě, která chtěla poválečné Československo přeměnit v nástupiště „světové revoluce“. Avšak radikální socialismus nebyl jen Šmeral, na dění v komunistické straně se podílely i jiné, nikoli nevýznamné osobnosti a skupiny podobného ražení. Rozhodně by si zasloužily větší pozornost anarchisté, jimž autor v dřívějších pracích věnoval mnoho stránek. Tím spíše, že i anarchisté představují v českém politickém životě jistý extrém, a nabízelo by se tedy jejich zařazení mezi politické extrémy meziválečné doby, jak stojí v titulu studie.

Vliv radikálního socialismu

Zdeněk Kárník, jak jsme viděli, nepovažuje radikální socialismus za hnutí, které bolševizací jeho stoupců v druhé polovině dvacátých letech vyhaslo. Naznačuje, že znovu ožil v pozdních třicátých letech, po Mnichovu a za války, zejména však krátce po osvobození republiky. Zde je však autorovo pero stručnější. Zůstává většinou u pouhého náznaku, jakou epizodu má na mysli, a bližší rozbor ani charakteristiku působení radikálního socialismu na společnost v těchto historicky odlišných situacích nepodává.

Přitom právě období bezprostředně poválečné se v Československu nepochybně vyznačovalo některými rysy radikálního socialismu. V širokých vrstvách panovala

10 Podrobněji o tomto přerodu v počátcích ještě radikálněsocialistické strany ve stranu bolševickou viz RUPNIK, Jacques: *Dějiny Komunistické strany Československa: Od počátků do převzetí moci*. Praha, Academia 2002, zejména s. 48–88 (francouzský originál vyšel roku 1981). Kárník na Rupnikovu knihu odkazuje v poznámce 52, stejně jako na knihu *Dějiny KSČ* Pavla Reimana z roku 1931.

sociálně radikální nálada. (Existovala ovšem i nacionálně radikální nálada, podněcující akce odvety proti Němcům a kolaborantům. Za kolaboranty byli však často považováni majetníci nebo správci velkých podniků, což vedlo ke spojování nálady protiněmecké s náladou radikálněsocialistickou.) Všechny (připustěné) politické strany byly pro socializaci, anebo se jí alespoň nebránily. Požadavky na znárodnění podniků a kapitálu se hlasitě ozývaly zejména v sociální demokracii, jejíž program z října 1945 to výslovně deklaroval (vlastně schvaloval, příslušné prezidentské dekrety už byly vyhotoveny).¹¹ Zespolečenštění (znárodnění) se jevilo jako organické naplnění dávných socialistických cílů, neboť tento požadavek se objevoval ve všech předválečných programech strany, třebaže její praktická politika byla už dávno reformistická. Přítomná situace však jeho provedení natolik usnadňovala, že nejen radikálněji uvažující teoretikové a publicisté, ale i někteří dosud umírnění politikové, mu bez velkého zdráhání poskytli svou podporu. Program československých sociálních demokratů se ovšem současně rozhodně stavěl proti jakékoli diktatuře a jasně se identifikoval se systémem parlamentní demokracie a politické plurality, byť tehdy už okleštěné modely „socialistického bloku“ a Národní fronty. Narozdíl od dvacátých let se také sociální radikalismus (sociálnědemokratický, komunistický i levého křídla národních socialistů) nevymezoval v opozici vůči současnému režimu a vládě, nýbrž všechny směry se víceméně na vládě podílely a systémovou opozici *a priori* diskvalifikovaly. Se státem se ztotožňovali i komunisté, kteří v té době razili tezi „československé cesty k socialismu“, jež neměla ve všem všudy kopírovat sovětský vzor. Pozdější vývoj dosti průkazně nasvědčuje tomu, že šlo jen o taktický postoj, využívající vzedmuté vlny nacionalismu pro upevnění jejich mocenských pozic. Podrobnější analýza politiky a ideologie mezi květnem 1945 a únorem 1948, kterou v Kárníkové studii postrádáme, by mohla precizovat, zda a případně do jaké míry byla myšlenka takzvané třetí cesty k socialismu tehdy ještě spjata s radikálním socialismem Šmeralovým (který také chtěl – ale nesměl! – zvolit jinou variantu, než byla brutální sovětská „diktatura proletariátu“), anebo nakolik už vyrůstala z gottwaldovského bolševismu, v němž měla sehrát jen epizodní roli návnady v boji o získání absolutní moci a nastolení stalinistického režimu.

11 *Program sociální demokracie přijatý na manifestačním sjezdu v Praze v říjnu 1945*. Brno, Zemský výkonný výbor Čs. sociální demokracie v Brně 1945. Vztah sociální demokracie k revoluci je tu formulován v hlavě IX, věnované postupu socialistického hnutí: „Sociální demokracie se stavěla proti revolučním akcím v době, kdy mohly vyvolat pravicovou diktaturu a mezinárodně ohrozit existenci mladého československého státu. Jakmile však nastala situace, která mezinárodně revoluční akci odůvodňovala a uvnitř umožnila zmobilizovat všechny tvůrčí síly lidu v rámci protinacistického osvobozenického zápasu, postavila se na čelné místo revoluční akce.“ (s. 13) V hlavě X se pak deklaruje nutnost „splnit požadavek zestátnění dolů, klíčového a velkého průmyslu a energetických zdrojů a jako předpoklad tohoto řešení zestátnění bank a pojišťoven. Zůstane historickou skutečností, že sociální demokracie byla iniciátorkou, propagátorkou a prosazovatelkou této velké myšlenky nekrvavé, ale nezbytné hospodářské revoluce...“ (s. 14 n.)

Radikální socialismus v komparaci

Radikální socialismus klade Kárník do sousedství jiných extrémních proudů mezi válečné doby, zvláště fašismu a komunismu. Jeho vřazení do širších vnitropolitických a ideologických souvislostí je bezesporu potřebné, i když lze namítnout, že právě v první polovině dvacátých let (kdy se radikální socialismus u nás objevil jako vážná výzva nejen pro reformistickou sociální demokracii, ale i pro demokratický systém čerstvě zrozené republiky a do jisté míry i pro leninský komunismus a Kominternu) nehrál například fašismus v politickém životě ČSR – narozdíl od sousedního Německa – ještě nijak závažnou roli. Produktivnější by ovšem jistě bylo srovnání s jinými proudy radikálního socialismu, jak se po první světové válce aktivovaly na různých místech střední Evropy (například v Německu kolem Rosy Luxemburgové nebo v Rakousku kolem Otto Bauera, případně také s přihlédnutím k názorům Karla Kautského, s nímž byl Šmeral po léta v úzkém styku,¹² a podobně). Z takového srovnání by bylo možné dobrat se obecnějších závěrů, ať už jde o sociální a hospodářské požadavky radikálního socialismu, jeho vztah ke státu, k ruské revoluci či způsobu sovětské vlády. Zřetelněji by také vystoupilo nestejně pojetí organizace a poslání proletářské strany či difference mezi radikálně marxistickým a leninsko-stalinským chápáním „třídního boje“ a „diktatury proletariátu“. Srovnání s variantami radikálního socialismu ve světovém, respektive evropském vývoji však Kárník omezil jen na stručné poukazy (upozorňuje například na zestátnovací opatření v některých zemích po druhé světové válce, nezmiňuje se však o způsobu jejich provádění a odlišných myšlenkových východiscích). Souvislosti časové, které autor naznačuje, nemohou nahradit systematický rozbor zpracovávaného fenoménu a jeho komparaci s podobnými jevy v mezinárodním měřítku.

Na osvětlení proto čekají ještě otázky zásadního významu: Je radikální socialismus jevem obecného charakteru – ve všech zemích a dobách stejný, popřípadě vyznačující se alespoň některými společnými, konstantními rysy – anebo je radikálních socialismů více, v různých obdobích či v různých zemích odlišných? Lze paradigma odvozené od radikálního socialismu spjatého s masovým hnutím první poloviny dvacátých let minulého století (tzv. šmeralismu) uplatnit na všechny projevy radikalismu u nás (ale i v sousedních zemích), včetně těch, které nepřesáhly hranici teoretického diskurzu uvnitř jedné strany, jak tomu bylo například v sociální demokracii třicátých let? Popřípadě, lze s tímto explikativním modelem vystačit i pro radikalismus mezi květnem 1945 a únorem 1948, který si Kárník stanovil jako časový limit? A půjdeme-li s hypotetickým tázáním dokonce za tuto hranici, lze v reformním hnutí uvnitř KSČ v šedesátých letech (ale také například v kritickém postoji italského a španělského – méně francouzského – eurokomunismu) shledat nějaké příbuzenství s radikálním socialismem, přestože jejich silně omezené pojetí demokracie (respek-

12 Doklady přináší Zdeněk Šolle v edici osobních dopisů rodiny Kautských: *Karl und Luise Kautsky: Briefwechsel mit der Tschechoslowakei 1879–1939*. Frankfurt/M., Campus-Verlag 1993, např. s. 176 n., 487–491.

tive „demokratizace“) nás od toho předem odrazuje? Kárník sám nadhazuje otázku, zda by bylo možné označit toto úsilí reformních proudů o zaklínění komunistického hnutí do systému demokratických politických stran, jak se projevilo v eurokomunismu či v „socialismu s lidskou tváří“, jako debolševizaci komunismu. Význam takového uchopení problému si dobře uvědomuje, neboť „podstatně by to měnilo jejich postavení v dějinách“, formulovat vlastní stanovisko k němu se však neodvažuje. Musela by mu totiž předcházet odpověď na otázku, zda a případně v čem je „debolševizace komunismu“ s radikálním socialismem srovnatelná či slučitelná, což by si patrně vyžadovalo samostatnou studii. Tato zdrženlivost se jistě dá zčásti vysvětlit omezeným místem, které je ve studii „extrémů“ radikálnímu socialismu věnováno, ovšem v projektu zasvěceném výslovně také „radikálnímu socialismu“ jsou tyto mezery citelné. Fragmentárnost dosavadního zpracování celého komplexu témat, do něž se pustil ve svém grantovém projektu, přiznává v závěru studie i Zdeněk Kárník: „Autor ví, že předcházející stránky jsou pouze stručným přehledem a v některých pasážích dokonce jen náčrtem, který volá po naplnění. Namísto by tu bylo jistě sepsání knihy, fundamentálního spisu, který v českém dějepisectví stále ještě chybí. To se však vymyká z okruhu jeho možností. Doufá, že se úkolu ujme někdo jiný.“ (s. 57)

Jestliže se mezi našimi historiky zatím nikdo „jiný“ nenašel, nebude snad neúspěšné připomenout v této souvislosti starší anglickou práci Bernarda Wheatona věnovanou jednomu výseku tohoto myšlenkového, politického a sociálního proudu v době kolem vzniku Československé republiky.¹³ Wheatonova kniha se sice omezuje jen na radikální socialismus vedený Šmeralem před založením KSČ a v prvních (nebolševických) letech její existence, ovšem se snahou systematicky pojednat podstatu a vývoj tohoto fenoménu. Vedle Šmeralových osobních postojů a politických názorů se věnuje vlivu nacionalismu na radikální socialismus, načrtává v hlavních rysech politické rozložení sil v českých zemích, sleduje vlivy přicházející ze zahraničí, bere ohled na hospodářské podmínky a sociální problémy, které po válce hýbaly mladým státem. Navíc však klade řadu otázek,¹⁴ které mohou

13 WHEATON, Bernard: *Radical socialism in Czechoslovakia: Bohumír Šmeral, the Czech Road to Socialism and the Origins of the Czechoslovak Communist Party (1917–1921)*. New York, Columbia University Press 1986. S poznámkami, seznamem použité literatury a věcným indexem celkem 204 stran.

14 Směřují hlavně k přesnějšímu poznání rozdílů mezi sociální demokracií, šmeralismem a leninismem. Wheaton dochází k závěru, že Šmeralovo pojetí organizace hnutí, jeho role ve státě i koncept socializace se lišily jak od sociální demokracie, tak od leninismu. Vznik vícenárodní Komunistické strany Československa na slučovacím sjezdu s německým křídlem pak považuje za signál, že české radikální hnutí šmeralismus formálně opustilo. Od roku 1925 Šmeral udržoval se stranou už jen slabá pouta, jeho práce se odvíjela hlavně na půdě Kominterny. Příčinu Šmeralova neúspěchu vidí Wheaton v jeho strategii, která narážela na nepříznivé podmínky pro uskutečnění vytčené koncepce. Přesto se autor domnívá, že elementy Šmeralova alternativního modelu socialismu se znovu vynořily po druhé světové válce a rovněž koncem 60. let, kdy společnost začala dávat najevo, že bolševický model považuje za nevhodný vzhledem ke specifickým československým tradicím i současným poměrům. Wheaton však podobně jako Kárník zůstal jen u náznaku této možné perspektivy, blíže ji nerozpracoval.

být plodně využity i v dalším studiu radikálního socialismu jako významného sociálně-politického hnutí, které v sobě neslo rozpor mezi dvěma socialistickými koncepcemi – sociálnědemokratickou a bolševickou.¹⁵

Kárníkovou snahou uplatňovanou v rámci grantového projektu je hledání. Hledání bílých či dosud málo osvětlených míst v nedávné historii poznamenané přítomností komunismu, hledání a povzbuzování autorů ke spolupráci, hledání nových cest, jak k tématům přistupovat (semináře, věstníky, diskuse o problémech).¹⁶ Také v diskutované studii o radikálním socialismu v sousedství jiných politických extrémů je toto hledání patrné. Některé formulace tak nabývají téměř esejistické volnosti, která autorovi umožňuje vyslovit řadu zajímavých postřehů a podnětů, i když ne vždy ještě dostatečně podepřených hlubším studiem. Přes tyto mezery je třeba jeho práci pozitivně ocenit především pro otevřený, nedogmatický přístup k zpracovávanému fenoménu. Po desetiletích, kdy hnutí radikálního socialismu bylo komunistickou optikou jednostranně hodnoceno jako předvoj revoluční KSČ a v tomto zkreslujícím úhlu pak historicky překrýváno a politicky znehodnocováno, je Kárníkův rehabilitující pohled opravdu záslužný. Nechává-li tu autor ještě řadu otázek otevřených, pak to lze chápat v pozitivním smyslu jako výzvu k dalšímu studiu politického a ideového směru, který měl po obou světových válkách u nás nepřehlédnutelný podíl na radikalizaci myšlení a postojů značné části společnosti i na její osudné cestě do komunistického sevření. Výzvu by ovšem měli vyslyšet nejen historikové, kteří kromě Kárníka až dosud o téma příliš zájmu neprojevíli, ale také politologové, od nichž je možno očekávat ucelenější systematický rozbor. Ten by usnadnil i srovnání českého (československého) radikálního socialismu s podobnými proudy v Evropě (zejména střední) v různých obdobích 20. století.

15 Wheatonova publikace není u nás neznámá. Odkazuje k ní hned první studie Kárníkovy sborníkové řady (KŘEŠŤAN, Jiří: Zdeněk Nejedlý a Komunistická strana Československa v letech 1921–1925. In: KÁRNÍK, Z. – KOPEČEK, M. (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 1, s. 15–42). Křesťan zaznamenává jako nevýhodu, že Wheaton viděl již v založení KSČ ztrátu perspektiv „české cesty k socialismu“ (s. 39). Avšak snad právě proto, že Wheaton se koncentruje na období prvních let po válce, analyzuje radikální socialismus strukturovaněji. Nevýhodou naproti tomu jistě je, že autor si nevšímá širších mezinárodních souvislostí, což mu recenzent Tony Judt právem vytkl (viz *The English Historical Review*, roč. 105, č. 414 (leden 1990), s. 250 n.); Judt měl také výhrady k obtížnému jazyku publikace, který čtenáře odrazuje. Snad i z těchto důvodů nezbudila kniha u nás větší pozornost. Kárník bohužel neuvádí tuto studii ani mezi prameny, ani k ní nezaujímá (kritické či odmítavé) stanovisko.

16 Viz recenzi prvních dvou svazků sborníku v tomto časopise: KŘEN, Jan: Silný projekt – slabší začátek – jaký konec? In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 3 (2004), s. 127–132.

Diskuse

Mnohosľubný nadpis – trápny výsledok

Nad Mlynárikovou knihou o dejinách Židov na Slovensku

Ivan Kamenec

Na úvod svojej recenzie najnovšej knihy Jána Mlynárika¹ považujem za povinnosť uviesť jednu dôležitú informáciu: V tiráži knihy som uvedený ako jeden z troch jej odborných posudzovateľov. Bolo by teda logické, že z tohto dôvodu by som ju nemal dodatočne recenzovať už krátko po jej publikovaní. Musím však konštatovať, že rukopis knihy som pre vydavateľstvo Academia ani pre žiadne iné vydavateľstvo neposudzoval a nenavrhol na publikovanie. Neviem si vysvetliť, ako sa moje meno dostalo do tiráže publikácie v úlohe odborného recenzenta. Doteraz sa mi nepodarilo zistiť, či to bol omyl, zámer alebo nedorozumenie.

Úvodnú poznámku k vlastnej recenzii som napísal nielen pre vysvetlenie svojej osobnej pozície, ale aj preto, že podivné okolnosti týkajúce sa môjho údajného recenzného posudku akoby predznamenávali charakter knihy, jej obsah a hlavne formu interpretácie, ktorú autor prezentuje. V odbornej práci ide, eufemisticky povedané, o nezvyklú, no zároveň zarážajúcu metódu. Premieta sa do nej autorova povrchnosť, nedostatočná znalosť faktov a súvislostí, o ktorých publikácia hovorí, neadekvátny slovník, ako aj svojvoľné narábanie s použitou literatúrou. Naznačené kritické výhrady sa v ďalšom texte recenzie pokúsím konkretizovať.

O čom kniha je

Ján Mlynárik má plnú pravdu, keď konštatuje, že problematika dejín slovenských Židov bola dlho v domácej a čiastočne i v zahraničnej historiografii, z najrôznejších, hlavne mimoodborných dôvodov, obchádzaná a tabuizovaná. K viditeľnému zlomu

1 MLYNÁRIK, Ján: *Dějiny Židů na Slovensku*. Zo slovenského originálu preložil Milan Pokorný. Praha, Academia 2005, 358 s.

tu došlo až po roku 1989. Pozornosť historikov, etnológov, sociológov, filozofov či bádateľov z iných vedných oblastí, ale aj mnohých (neraz konjunkturalistických) publicistov, ako aj umeleckých tvorcov, sa sústredila v prvom rade na problematiku holokaustu. V skromnejšej miere sa objavovali aj práce týkajúce sa starších židovských dejín. V domácej odbornej spisbe zatiaľ však nevznikla žiadna syntetizujúca či aspoň prehľadná práca k danej téme. Recenzovaná monografia sa snaží túto medzeru zaplniť a jej nadpis vzbudil zaslúženú pozornosť i očakávania. Záujemca o komplexnejšie poznanie dejín Židov na Slovensku mohol doteraz čerpať aspoň základné (i keď nie vždy presné) fakty z trojväzkového diela, ktoré vychádzalo v rokoch 1968 až 1984 v USA.² Ani to však nie je kompaktná syntéza, ale zborník statí od viacerých autorov, v ktorom má čiastočné zastúpenie aj tematika dejín slovenského Židovstva.

Recenzovaná kniha, podľa úvodných slov samotného autora, nemá byť syntézou, ale prehľadom dejín Židov na Slovensku. Z hľadiska zámeru je to veľmi náročný, sympatický a takpovediac prvolezecký projekt. Autor na jeho splnenie musí mať jednak odvahu, jednak a najmä musí byť naň odborne primerane pripravený predchádzajúcim systematickým štúdiom danej témy. Prvý predpoklad Mlynárik nadmieru preukázal, druhý však u neho úplne absentuje. Podľa vlastných slov popudom pre napísanie tejto práce mu bola silná emocionálna skúsenosť z detstva, keď sa na jar roku 1942 stal priamym svedkom deportácie svojej spolužiačky a jej rodiny, ktorá žila v jeho rodnej obci. Takáto inšpirácia bola už častým impulzom pre napísanie viacerých, hlavne spomienkových prác z pera preživších obetí alebo svedkov, ale nie je automaticky dostatočnou a spoľahlivou zárukou pre vytvorenie odborného diela, aj keď v danom prípade ide podľa autorových slov „o populárne-vedecký výklad dejín Židů, žijících od úsvitu našich dějin na území Slovenska“ (s. 11). Z hľadiska uvedeného citátu i samotného názvu diela je však vlastný obsah Mlynárikovej knihy rozsahovo nevyvážený. Približne tri pätiny textu sú venované obdobiu rokov 1939 až 1945. V tejto disproporcii sa vari najviac odráža spomínaná už citová inšpirácia, ktorá priviedla autora k napísaniu knihy.

Prvá časť publikácie má názov „Od římského impéria k Třetí říši (70–1938)“. Aj keď z vecnej stránky a vlastnej témy dejín slovenských Židov je tento nadpis trochu nepresný, autor sa v deviatich kapitolách snažil v skratkovitej forme zachytiť osudy židovských obyvateľov na Slovensku z hľadiska vývinu ich usídlenia, spoločenského postavenia, sociálnej štruktúry, náboženskej organizácie i vnútornej politickej diferencovanosti, respektíve integrovanosti, do väčšinovej spoločnosti. Ján Mlynárik tu zhromaždil, reprodukoval, zovšeobecňoval, prípadne rozvíjal poznatky z použitej literatúry. Najzaujímavejšie pasáže pojednávajú o otázkach hľadania a vymedzovania identity židovských občanov v Uhorsku a v prvej Československej republike.

Už v tejto časti však zaráža autorova metóda svojvoľného manipulovania s použitou literatúrou. Monografia nie je vybavená štandardným, ani akýmisi pomocným

2 *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, 3 sv. Philadelphia – New York, Jewish Publication Society of America 1968, 1971, 1984.

poznámkovým aparátom, hoci sa v nej nachádzajú stovky citátov. Len veľmi zriedkavo sú v nej priame odkazy na odbornú literáru, respektíve na pramene. Menej zasvätený čitateľ preto môže oprávnene chápať celý text práce ako výsledok systematických autorových výskumov a ich premyslenej interpretácie, čo však, žiaľ, nezodpovedá skutočnosti. Veľmi rýchlo sa dá odhaliť, že Ján Mlynárik z časti odbornej literatúry čerpá a kompiluje nielen údaje, ale doslovne preberá a opisuje formulácie či celé pasáže. Vari najčastejšie sa to v prvej časti objavuje pri porovnaní textov recenzovanej práce s knihou Eugena Bárkányho a Ľudovíta Dojča *Židovské náboženské obce na Slovensku*.³

Druhá časť, nazvaná „Genocida (1939–1945)“ a členená na šesťnásť kapitol, tvorí po obsahovej i rozsahovej stránke jadro publikácie. Autor v nej rekonštruje jednotlivé fázy takzvaného riešenia židovskej otázky vo vojnovnej Slovenskej republike z hľadiska ideologického, právneho, administratívneho, sociálneho, ekonomického, občianskeho i náboženského. Osobitné kapitoly venuje vyvrcholeniu tragédie – deportáciám slovenských Židov do nacistických vyhladzovacích táborov, no tiež hnutiu rezistencie, respektíve priamemu protifašistickému boju tunajších židovských občanov. Autor sa aj tu opiera o odbornú literatúru (spred roka 1995), ako aj o niektoré pramenné edície. Pri ich exploatacii však znova, ba ešte vo väčšej miere, použil už spomínanú metódu interpretácie: prepisovanie a odpisovanie údajov, faktov a hodnotení. Zároveň však treba konštatovať, že práve v druhej časti knihy sa nachádza päť jej najprínosnejších kapitol, ktoré sa zaoberajú vzťahmi a postojmi Vatikánu, respektíve kresťanských cirkví a ich reprezentantov na Slovensku, k súdobým osudom židovských občanov. Vidno, že v tejto (vari ako v jedinej) oblasti zo židovských dejín autor skutočne robil základný výskum, ktorého výsledky čiastočne už aj v roku 1990 publikoval v týždenníku *Kultúrny život*.⁴

Tretia časť knihy, „Pogromy a posledný exodus (1945–1953)“, rozdelená do piatich kapitol, je akýmsi appendixom monografie. Svojimi expresívnymi vyjadreniami, ktoré sú charakteristické pre text celej publikácie, a až príliš častými zjednodušujúcimi závermi a konštatovaniami pripomína viac propagandistický politický pamflet než populárnovedecké dielo. Diskutabilná je tu aj zvolená periodizácia, keď politický súdny proces, ktorý sa konal s „protištátnou skupinou sionistov“ v Bratislave v septembri 1953, autor považuje „za symbolické ukončení jejich (židovských – I.K.) dejín v tomto regionu Evropy“. O niekoľko riadkov nižšie však svoje konštatovanie sám koriguje: „Tím však dejiny Židů na Slovensku nekončí.“ (s. 344)

Hlavné nedostatky

Subjektívny citový popud pre napísanie knihy je neodňateľným právom každého autora, no ani v populárnovedeckej historickej práci by nemal neprimerane znížiť odbornosť textov z aspektu poznania základných faktov a hlavne ich kvalifikova-

3 Bratislava, Vesna 1991.

4 MLYNÁRIK, Ján: Vatikán a genocída slovenských Židov. In: *Kultúrny život*, roč. 24, č. 6 (23.5.1990), s. 3 a 15; č. 7 (30.5.1990), s. 8 a 15.

nej interpretácie. Domnievam sa, že práve toto je jeden zo základných problémov Mlynárikovej monografie. Prirodzene, takmer každá publikácia podobného – syntetizujúceho alebo prehľadného – charakteru je z väčšej či menšej miery aj kompilátom. Veď tak rozsiahla a navyše málo spracovaná téma, akou sú viac ako tisícročné dejiny Židov na Slovensku, sa nedá kvalifikovane interpretovať len na báze vlastného základného výskumu. Každý autor sa tu musí opierať hlavne o odbornú, aj keď v tomto konkrétnom prípade dosť skromnú, literatúru. Pri podrobnejšom zoznamení s Mlynárikovou publikáciou však každého trochu informovanejšieho čitateľa napadne znepokojujúca otázka, ktorá má nielen odborný historický, ale aj etický rozmer: Kde sa nachádza pomyselná hranica medzi prípustným, neraz nevyhnutným zovšeobecňujúcim kompilovaním a obyčajným plagiátorstvom? Táto otázka sa možno zdá príliš provokatívnou či nenáležitou, no jej vyslovenie je v tomto prípade plne opodstatnené, na čo ešte konkrétne poukážem.

Vážnym problémom v recenzovanej publikácii je aj nedostatočná znalosť celej odbornej literatúry ku skúmanej téme. Mlynárik rukopis diela dokončil v apríli 1996 a kniha vyšla v roku 2005. V tomto takmer desaťročnom časovom rozmedzí však k problematike židovských dejín na Slovensku vzniklo veľa serióznych vedeckých publikácií, pramenných edícií a odborných štúdií.⁵ Autor z nepochopiteľných príčin túto produkciu úplne ignoruje (nezahrnul ju ani do záverečného bibliografického zoznamu), čo je pri jeho ambícii – podať prvý komplexnejší prehľad dejín Židov na Slovensku v celom ich historickom priereze – z odborného profesionálneho aspektu ťažko akceptovateľný prístup. Z literatúry, ktorá vyšla po roku 1995, autor prebral len jediný, v danom kontexte nepodstatný údaj, umiestnený na predsádke knihy: mapu Slovenska z rokov 1918 až 1939.⁶

Je preto paradoxom, že Ján Mlynárik už v úvode, ale aj na viacerých miestach svojej knihy, až príliš prísne, priam paternalisticky hodnotí aj „staršiu“ produkciu slovenskej historiografie o židovských dejinách. Tvrdí, že v rokoch 1948 až 1989 sa k danej

- 5 Z množstva monografií, edícií a zborníkov vyberám: NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredo európskom kontexte*. Prešov, Universum 1999; SALNER, Peter: *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava, Zing Print 2000; Hradská, Katarína: *Prípady Dieter Wisliceny: Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku*. Bratislava, Academic Electronic Press 1999; NIŽŇANSKÝ, Eduard – HRADSKÁ, Katarína – BAKA, Igor – KAMENEC, Ivan (ed.): *Holokaust na Slovensku: Dokumenty*, zv. 1–5. Zvolen – Bratislava, Klemo 2001–2004; FRANEK, Jaroslav a kol. (ed.): *Židia v Bratislave*. Bratislava, Inštitút judaistiky FF UK – Zing Print 1997; JELINEK, Yeshayahu: *Židia na Slovensku v 19. storočí: Poznámky k dejinám*. In: *Slovenský národopis*, roč. 41, č. 5 (1993), s. 271–290; *Židia v Československu (1918–1945)* [tematický blok príspevkov z konferencie, Nitra, 10.4.2001]. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2001*. Brno, Masarykova univerzita 2001, s. 17–133; GÁL, Egon (ed.): *Židia v interakcii*, zv. 1–2. Bratislava, Inštitút judaistiky Univerzity Komenského 1998 a 2000; TÝŽ (ed.): *Židia dnes: Zborník z konferencie*. Bratislava, Road 2003; SALNER, Peter: *Prežili holokaust*. Bratislava, Veda 1997.
- 6 ČAPLOVIČ, Dušan (ed.): *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, zv. 2. Bratislava, Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry 1998.

téme nič nepublikovalo. Isteže, boli tu tvrdé politické tlaky a limity, skrývajúce sa pod ideologické rúško boja proti sionizmu, no aj napriek nim sa sporadicky podarilo uverejniť práce vedeckého alebo memoárového charakteru. Treba ich podrobiť prísnej odbornej kritike, no nemožno sa tváriť, že neexistujú. Zdá sa, že Ján Mlynárik, podobne ako mnohí súčasní publicisti či rýchlo vykvasení takzvaní národní historici, sa posadil na „vysokého koňa“ a svoju neinformovanosť o skutočnom stave bádania považuje za všeobecne platnú normu poznania či rozpracovania danej problematiky.

Zďaleka tu však nejde len o akceptovanie či ignorovanie starších alebo novších výsledkov slovenskej historiografie, etnológie a sociológie, ale o omnoho závažnejšiu vec: Tým, že autor nepozná aktuálne výsledky bádania, dopúšťa sa vo svojej monografii mnohých faktografických, terminologických a chronologických nepresností, alebo dokonca závažných chýb, ktorým sa azda bolo možné vyhnúť pri trochu pozornejšom koncipovaní textov a hlavne pri dôkladnejšom overovaní v nich uvádzaných faktov. Na škodu veci autor tejto stránke venoval malú pozornosť a postupoval povrchno, nedbanlivo, čím značne znížil odbornú úroveň a potenciálny poznávací prínos svojej knihy.

Faktografické chyby, zjednodušené súdy

Pre vymenovanie všetkých zjavných faktografických, respektíve interpretačných nedostatkov a omylov v texte knihy nedáva táto recenzia dosť priestoru. Možno ich však rozdeliť do niekoľkých kategórií. V prvej sú drobné nepresnosti, ktoré mohli vzniknúť aj ako tlačové preklepy alebo omyly pri preklade. Ide napríklad o chybnú transkripciu niektorých mien, uvádzanie nesprávnych dátumov či dobových názvov a termínov.

O niečo vážnejšie sú faktografické chyby a voluntaristické hodnotenia, ktoré dokumentujú až prekvapujúco povrchnosť autora o dejinách slovenských Židov a o dejinách Slovenska v danom období vôbec. Nepresnosti sa týkajú hlavne kľúčových pasáží knihy, venovaných problematike holokaustu a jeho následkov. Autor sa nechal strhnúť k zjednodušujúcim vyjadreniam a záverom. Pri rekonštrukcii jednotlivých udalostí a procesov či charakteristike osôb akoby nahradil skalpel kladivom. To sa odrazilo nielen v samom obsahu, ale hlavne v spôsobe interpretácie, ktorá je nadmieru poznačená expresívnymi výrazmi, čierno-bielym videním jednotlivých problémov a protagonistov udalostí: „hejslovanské pokrytectví“, „zamindrákování pogramotní gardističtí sadisté“, „ľudáčtí pololidé“, „hnízdo ľudáckého hnisu“, „mafiozové Tuka a Mach“, „militantní sluha Morávek“, „slovenské moře chaosu“, „komunistický antisemitismus v praxi – partyzánské pogromy“, „dál budou vyrústat jedovaté byliny“ atď. Presvedčivosť argumentov sa v odbornom texte skutočne nemusí nahrádzať lacnými vulgarizujúcimi výrazmi, ani čierno-bielymi hodnoteniami. Tie spravidla prinášajú kontraproduktívny efekt. Škoda, že si to autor práve pri takejto téme neuvedomil.

Ján Mlynárik často nerešpektoval a pre čitateľa zneprehľadnil časový postup a dynamiku holokaustu, nedostatočne rozlišuje rozdielne prístupy a názory na „riešenie“ židovskej otázky vo vládnom tábore a v jednotlivých vrstvách väčšinového

obyvateľstva. Medzerovité poznanie problematiky ho potom logicky privádza k nesprávnym údajom, k zjednodušujúcim záverom, hodnoteniam a tvrdeniam. Paradoxom je, že autor, ktorý veľmi prísne hodnotí slovenskú historiografiu, pri jej konkrétnom využívaní vo vlastnej práci je k nej nekritický, lebo automaticky z nej preberá aj mylné a nepresné fakty, medzitým už korigované novšími odbornými prácami.

Snaha o dramatické a expresívne vylíčené priebehu „riešenia“ židovskej otázky vo vojnovom slovenskom štáte často priviedla autora k nepresnému datovaniu udalostí, k používaniu neadekvátnych terminologických výrazov, ktoré nevie zaradiť do celkového kontextu, ale aj k úplne mylným tvrdeniam: Vojtech Tuka je tu predstavený ako rektor Slovenskej univerzity už v čase autonómie, hoci sa ním stal až v roku 1940, tlačový orgán Hlinkovej slovenskej ľudovej strany *Slovák* je označený ako gardisticko-ľudácky denník. Zjednodušené je tvrdenie, že slovenský snem už 14. marca 1939 prijal „model nacionálne-socialistické tvorby práva“, alebo že väzni v židovských pracovných táboroch na Slovensku vykonávali otrocké práce. Chybné je datovanie výpovede nemeckého berátera pre židovskú otázku Dietera Wislicenyho v máji 1945 pred Národným súdom, ktorý v tom čase ešte nefungoval. Veľmi nepresne sú charakterizované popovstalecké ozbrojené vládne jednotky – Dombрана. Neobstojí ani tvrdenie, že zákon o politických zbohatlíkoch z roku 1939 bol namierený proti Židom – veď voči nim sa už vtedy roztáčali iné, omnoho účinnejšie páky všestrannej spoločenskej degradácie a perzekúcie. Autor sa na relatívne veľkej ploche venuje aj topoľčianskemu protižidovskému pogromu zo septembra 1945, prekvapujúco však nepozná základné historické fakty okolo tejto udalosti. Nedôslednosť autorovej práce pri používaní historických prameňov a údajov sa dokonca prejavila aj vo fotografickej prílohe knihy, kde napríklad obraz č. 10 je označený ako „nařízení o židovském majetku ve slovenském tisku (14.3.1940)“, hoci každý čitateľ ľahko zistí, že vyobrazený článok sa týka protektorátnej problematiky a je prebratý z českej protektorátnej tlače. Vo vypočítavaní väčších či menších chýb, ktoré bolo možné pri zodpovednejšej práci s odbornou literatúrou a prameňmi, no hlavne s finálnou podobou vlastného textu, ľahko korigovať, by sa dalo ešte ďalej pokračovať. Znamenalo by to však len opakovanie a navrhovanie počtu príkladov o autorovom až nečakane povrchnom prístupe k vlastnej práci.

Za najzávažnejšie obsahové nedostatky recenzovanej monografie považujem však viaceré razantné a kategorické hodnotenia Jána Mlynárika. Nechce sa mi veriť, že by vznikli z nevedomosti autora; vyvierajú skôr asi z jeho zjednodušujúcich pohľadov a následných voluntaristických formulácií. K takým patrí napríklad nadpis 14. kapitoly v druhej časti publikácie „Slovenské povstání 1944 – vyvrcholení tragédie Židů“. S tým súvisia aj tendenčné a nepravdivé tvrdenia, akoby všetci partizánski bojovníci boli vlastne iba lumpenproletármi, dobrodruhmi a vrahmi civilných obyvateľov, a navyše sa výdatne podieľali na krutej perzekúcii Židov už počas povstania, ale najmä po oslobodení: „V tomto smyslu je kontinuita fašistického odkazu a partyzánskeho lumpenproletárskeho násilí po válce zjevná.“ (s. 327) Autor sa podobnými konštatáciami dostal do pasce vlastného schematickeho myslenia a jeho závery sú až príliš podobné dobovým a hlavne súčasným tvr-

deniam istej časti historiografie a publicistiky na Slovensku. Jej reprezentanti budú isto pri svojej apológii režimu vojnového slovenského štátu s veľkým potešením a vďačne argumentovať aj viacerými nekvalifikovanými Mlynárikovými formuláciami, či sa už týkajú expresívne negatívnej čierno-bielej kritiky ľudáckeho režimu alebo povojnového vývoja. K nim treba priradiť také demagogické sudy, ako že na Slovensku „v mnohom se proti Židům pokračovalo i po roce 1945 jako za Tisova štátu“ (s. 310). Mlynárikova vulgarizátorská demagógia však niekde presiahla nielen hranice historickej reality, ale aj vkusu, keď napríklad mechanicky stotožňuje – niekedy skutočne necitlivé – zásahy a prechmaty československých colných úradov pri emigrácii slovenských Židov do novoutvoreného štátu Izrael s deportáciami do vyhladzovacích táborov počas vojny: „Jako by se tu vrátila doba židovských transportů z roku 1942, kdy gardisté svévolně okrádali Židy před jejich naložením do dobytčáků. Bylo až k neuvěření, že orgány lidové správy, jež se označovaly za demokratické, sáhly při poslední cestě Židů z ČSR k praktikám nacistů a fašistů.“ (s. 341 n.) Autor pri viacerých podobných hodnoteniach jednoznačne uprednostnil simplifikujúci pohľad a lacnú demagógiu pred citlivou analýzou a najmä rešpektovaním postupnosti meniacich sa historických udalostí a procesov.

Historika i bežného čitateľa tu asi zarazí ešte jedna skutočnosť: Mlynárik v recenzovanej knihe, no aj v iných svojich prácach, oprávnene kritizuje a odsudzuje v politickej praxi uplatňovaný princíp kolektívnej viny a jeho dôsledky. On sám však, prinajmenšom vo svojich viacerých formuláciach, robí to isté. Prekvapuje, že nedostatočne identifikuje a rozlišuje tie politické garnitúry či sociálne skupiny slovenskej spoločnosti, ktoré iniciovali perzekúciu tunajších Židov a priamo či nepriamo na nej politicky a hospodársky profitovali. Bola tu však aj mlčiaca, strachujúca sa – a vari najväčšia – skupina obyvateľov, ako aj tisíce občanov, ktorí sa snažili pomáhať prenasledovaným Židom a zachraňovať ich. Vo svojich vyjadreniach autor v súvislosti s antisemitizmom a holokaustom hovorí nesprávne a nediferencovane o Slovákoch, o celej slovenskej spoločnosti a slovenskom národe: „Slováci ... měli na svém účtu, že k deportaci přikročili z vlastní iniciativy.“ (s. 305) „Tento jed (antisemitizmus – I.K.) se do slovenského národního organismu zažral příliš hluboko, je imanentním jevem slovenské společnosti.“ (s. 329) Z takýchto svojvoľných konštrukcií potom Mlynárik vyvodzuje nesprávne a historickým faktom nezodpovedajúce závery, ako keď píše, že „antisemitizmus slovenské společnosti způsobil spor o navrácení židovského majetku“ (s. 316). Podobné vyjadrenia nielenže sú nesprávne, ale majú aj negatívny bumerangový efekt. Nevedú k triezvemu poznávaniu citlivého problému antisemitizmu a holokaustu na Slovensku, ale prehľbujú jeho traumatizáciu v spoločnosti. Navyše poskytujú slovenskej odrode takzvanej revizionistickej historiografie holokaustu lacné „argumenty“.

Evidentný plagiát

Nakoniec sa chcem zmieniť ešte o jednej, už naznačenej, doslovne trápnej stránke Mlynárikovej publikácie. Pri jej čítaní som rýchlo zistil, že autor na desiatkach strán svojej knihy jednoducho opisuje z cudzích odborných prác – spravidla bez

toho, aby odcitoval príslušný prameň alebo sa naň odvolal. Plagiátom sú polvety, vety, odstavce, aj dlhšie, polstranové, respektíve celostranové pasáže, ktoré autor formou akejsi textovej koláže dopĺňa vlastnými štylistickými dodatkami, úpravami a komentármi. Tento postup som ľahko identifikoval najmä pri porovnávaní mnohých pasáží z recenzovanej publikácie s textom mojej monografie o holokauste.⁷ Mlynárik z mojej knihy doslovne prevzal nielen fakty a hodnotenia, ale aj citáty z archívnych a tlačových prameňov. Čitateľovi ich prezentuje ako výsledok svojho vlastného výskumu, ktorý v skutočnosti nikdy v tejto oblasti nerobil, a preto príslušné pramene ani nepozná. Nejde tu však len o moju publikáciu, ale o podstatu „interpretačných“ metód, ktoré Mlynárik použil v recenzovanej práci. Veď do svojej monografie opísal pasáže aj z iných odborných historických diel, ktorých výpočet v poznámke určite nie je konečný.⁸ Ako recenzentovi je mi veľmi trápne konštatovať takéto fakty, no vyslovujem ich s plnou zodpovednosťou, lebo sa dajú na desiatkach konkrétnych príkladoch dokázať. Žiaľ, rozsah tejto recenzie to neumožňuje, a preto z priestorových dôvodov uvediem iba niekoľko konkrétnych príkladov, v ktorých konfrontujem pasáže z Mlynárikovej knihy (kurzívou) a z mojej publikácie *Po stopách tragédie*:

Rozvoj kapitalizmu v Uhrách v druhej polovine 19. storočia otvoril emancipovanému židovskému obyvateľstvu cestu k plnému uplatneniu v priemysle, finančníctve, obchode i remeslách a jako árendátorů (nájemníků) v zemědělství. Židé často dosáhli dominantní pozice a prokázali schopnost budovat moderní hospodářský život a uherské ekonomice vydatně pomohli zapojit se do mezinárodní kapitálové sítě. Ve velkém počtu pronikli i do svobodných povolání jako advokáti, žurnalisté, lékaři, lékárníci a umělci. (s. 34)

„Rozvoj kapitalizmu v Uhorsku otvoril emancipovanému židovskému obyvateľstvu cestu k plnému uplatneniu sa nielen v bankovníctve a obchode, ale aj v priemyselnej a poľnohospodárskej výrobe, v remeslách. Židia dosiahli v liberálnych podmienkach rozvoja ekonomiky nesporné úspechy. Preukázali schopnosť budovať moderný hospodársky systém a výdatne pomohli Uhorsku zapojiť sa do medzinárodnej kapitalistickej siete. Vo veľkom počte sa uplatnili aj v slobodných povolaniach – najmä ako advokáti, lekári, lekárnici, veterinári, žurnalisti, no aj v umeleckej oblasti.“ (s. 9)

Salcburská jednání byla jistým kompromisem mezi soupeřícími křídly: stala se vítězstvím radikálů, ale neohrozila postavení Tisa a jiných umírněných; pokud však šlo o další postup v řešení židovské otázky, znamenala jednoznačné vítězství radikál-

7 KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava, Archa 1991.

8 LIPSCHER, Ladislav: *Židia v slovenskom štáte 1939–1945*. Bratislava, Print-servis 1992; BÁRKÁNY, E. – DOJČ, L.: *Židovské náboženské obce na Slovensku*; TÓTH, Dezider (ed.): *Tragédia slovenských Židov: Materiály z mezinárodného symposia, Banská Bystrica 25.–27. marca 1992*. Banská Bystrica, DATEI 1992; LIPTÁK, Eubomír (ed.): *Politické strany na Slovensku: 1860–1989*. Bratislava, Archa 1992; ŠPITZER, Juraj: *Nechcel som byť Žid*. Bratislava, Kalligram 1994.

ně fašistického směru se všemi z toho vyplývajícími důsledky od hospodářských až po morální. (...) K prvním posalcburským opatřením, jež Židy postihla nejvíce, patřilo nařízení o vyloučení židovských studentů a žáků ze škol všech druhů kromě obecných, kde se měly utvořit zvláštní židovské třídy... (...) V posalcburské politické atmosféře bylo též vydáno nařízení soupisu židovského majetku na Slovensku. O to již delší dobu usilovali radikálové v čele s A. Morávkem. Soupis byl prováděn podle stavu k 2. září 1940 a podléhali mu všichni židovští občané včetně dětí. Soupisové archy měly být odevzdány do 16. září. Kromě podnikového, zemědělského a domovního majetku se měly uvést i cenné papíry, pohledávky, peněžní hotovost, šperky a jiné cennosti, ale i osobní potřeby – šatstvo, zařízení bytů a všechno, co mělo nějakou hodnotu. (s. 135)

„Výsledky salzburských rokovaní, napriek evidentnému posilneniu radikálov, boli však v podstate dočasným kompromisom medzi súperiacimi táborami vnútri režimu. Pokiaľ však išlo o ďalší postup v riešení židovskej otázky, znamenali jednoznačne víťazstvo radikálne fašistického smeru so všetkými z toho vyplývajúcimi hospodárskymi, politickými, spoločenskými a nakoniec aj morálnymi dôsledkami.“ (s. 81) „Spomedzi prvých posalzburských opatrení, ktoré Židov najciteľnejšie postihli, bolo nariadenie o vylúčení židovských študentov a žiakov zo škôl. Na jeho základe boli vylúčené židovské osoby zo škôl všetkých druhov okrem obecných, a aj tam sa museli židovskí žiaci oddeliť vo zvláštnych triedach.“ (s. 86) „Posalzburská politická atmosféra priala aj vydaniu nariadenia o súpise židovského majetku na Slovensku, o čo sa už dlho márne usilovali radikáli na čele s A. Morávkom. (...) Súpis sa robil podľa stavu k 2. septembru 1940, podliehali mu všetci židovskí občania, vrátane detí... Všetci Židia si museli kúpiť súpisové háčky a do 16. septembra vyplnené a podpísané odovzdať. Prihlasovaný majetok sa delil do štyroch kategórií: podnikový, poľnohospodársky, domový a iný. Do poslednej kategórie patrili peňažná hotovosť, cenné papiere, pohľadávky, šperky a iné cennosti, no aj osobné potreby, šatstvo, zariadenie bytov atď.“ (s. 87)

Erudovaný právnik Martinka odmietl uznať platnosť základných demokratických svobôd a práv, neboť prý vždy a všude sloužily jen Židům v zápasu o světovládu; argumenty na podporu svých zvrátených tezí čerpal z nejprimitivnější a nejvulgárnější antisemitské teorie a demagogie. Ukázalo se, že slovenští fašisté neměli vyhraněnou rasovou teorii, ale vycházeli z převzatých nacistických rasových principů a zejména z těch nejnižších projevů a forem antisemitismu. Ovšem nejnebezpečnější bylo, že Martinka a ľudáci zákonodárci považovali Židovský kodex za účinný prostředek konečného řešení otázky slovenských Židů, spočívající v jejich definitivním vystěhování z území Slovenska. (s. 140)

„Slovenskí fašisti nemali nijakú vlastnú rasovú teóriu, ale vychádzali z nedôsledne prebraných nacistických rasových princípov a najmä z tých najprimitívnejších foriem hospodárskeho, nacionálneho i náboženského antisemitizmu. Je až neuveriteľné, že erudovaný právnik [Martinka] odmieta uznať platnosť základných demokratických slobôd a práv s odôvodnením, že vždy a všade slúžili len Židom, ktorí ich prostredníctvom chceli ovládnuť svet. Dôležité je si ešte všimnúť, že Martinka považoval kódex za účinný prostriedok na konečné riešenie otázky slovenských Židov, spočívajúce v ich definitívnom vysťahovaní mimo územia štátu.“ (s. 128)

Ján Balko vyzval oficiální představitele křesťanských církví ve Státní radě, Jána Vojtaššáka a B. Klima, aby zaujali postoj k deportacím z náboženského hľadiska. Klimu, ktorý zastupoval evanjelickú cirkev augšpurského vyznání, se vyhnul přímé odpovědnosti: na vystěhování Židů se podle něj nedá hledět z náboženského, ale politického aspektu. Dovolával se toho, aby prezident Tiso uděloval „v hojné míře právo milosti“... Nevýrazné stanovisko církevních představitelů vzápětí využil A. Mach, když příští den na tiskové konferenci prohlásil, že církev souhlasí s deportací, přičemž se dovolával právě vystoupení církevních činitelů ve Státní radě. I Ludové noviny s odkazem na Státní radu oznámily, že „církevní činitelé schvalují jednání vlády“. Na závěr jednání Státní rady varoval Mach přítomné, aby deportacím nekladli žádné podmínky: „My tuto akci nezastavíme za žádnou cenu.“ Na Balkovu námitku, že jde o porušení slovenské ústavy a mezinárodního práva, odpověděl, že právní stránka se vyřídí později: jestliže prý Němci, „kteří nám jdou ve všem na ruku“, budou vidět, že „chceme kousek papíru, tak ho dostaneme“. A dodal: důležitější než právní stránka deportací je, aby Němci vyhráli válku, protože „jinak ji vyhrájí bolševici, tj. Židé“. (...) Čím méně rozhodnosti bylo na straně kritiků či tichých odpůrců deportací, tím více agreivity a rozhodnosti projevovali strůjci zločinu. Odpor „slušných“ se ukázal jako neefektivní: ztroskotal na jejich nedůslednosti a zejména proto, že přišel pozdě a nemohl již překazit tragédii dlouho připravovaného zločinu. (s. 185–187)

„J. Balko potom vyzval, aby oficiální predstavitelia kresťanských cirkví v ŠR (J. Vojtaššák a B. Klimu) zaujali postoj k deportáciám z náboženského hľadiska. B. Klimu (za evanjelickú cirkev a. v.) sa priamej odpovedi vyhol, keď vyhlásil, že na vystahovanie Židov sa nedá hľadieť z náboženského, ale politického aspektu. Odporúčal, aby prezident v rámci svojej právomoci udeľoval ‘v hojnej miere právo milosti’...“ (s. 166) „Je príznačné, že prinajmenšom nerozhodné a nejasné stanovisko cirkevných predstavitel'ov v Štátnej rade vedel zneužiť a dezinterpretovať A. Mach, keď na tlačovej konferencii 27. marca 1942 vyhlásil, že cirkev súhlasí s deportáciami, pričom sa dovolával práve diskusie v ŠR. Aj Ludové noviny, s odkazom na ten istý prameň, oznamovali, že ‘církevní činitelia odobrujú pokračovanie vlády’ – pri vystahovaní Židov. (...) Na záver diskusie vystúpil opäť A. Mach, ktorý varoval Štátnu radu, aby nekládla odsunu Židov žiadne podmienky, lebo ‘my túto akciu nezastavíme za žiadnu cenu’. Na námietku, že vystahovanie Židov sa prieči medzinárodnému právu i slovenskej ústave, odpovedal, že právna stránka veci sa vybaví neskôr: ‘Nemci nám idú vo všetkom poruke ... keď budú vidieť, že my chceme kúsok papiera, tak ho dostaneme.’ K tejto cynickej argumentácii pridal Mach ešte poznámku, že dôležitejšie ako právna stránka vystahovania Židov je, aby vojnu vyhrali Nemci, lebo ‘inak ju vyhrájú bolševici, t. j. Židia’.“ (s. 167) „Odpor proti deportáciám ... stroskotal jednak na nedôslednosti svojich nositeľ'ov, jednak a najmä preto, že prišiel už príliš neskoro a nestačil zabrániť dokončenie dlho pripravovaného zločinu. (...) Zdá sa, že o čo menej bolo rozhodnosti na strane odporcov deportácií, o to viac jej bolo na strane ich organizátorov.“ (s. 164)

Vyratúvanie prípadov evidentného plagiátorstva a opisovania, ktoré sa vyskytujú v Mlynárikovej monografii, by nesporne dosiahlo – bez nadsadenia! – trojciferné

číslo. Preto by bolo azda prínosnejšie, keby táto recenzia, do ktorej sa možno až príliš premietla moja odborná, ale aj (v úvode už spomínaná) osobná zainteresovanosť, stala podnetom pre konštruktívnu polemickú diskusiu. Nielen o samotnej knihe *Dějiny Židů na Slovensku*, ale aj o širších otázkach profesionálnej historio-grafickej tvorby a jej reflexii v spoločnosti.

PhDr. Ivan Kamenec, CSc., nikdy nebyl recenzentem knihy Jána Mlynárika Dějiny Židů na Slovensku, kterou vydala Academia, nakladatelství Akademie věd České republiky. Touto cestou se mu nakladatelství dodatečně omlouvá za neoprávněné uvedení jeho jména jako recenzenta ve zmíněné knize.

Recenze

Nelidský systém zobrazený na lidských osudech

Mimořádná kniha o dějinách sovětského vězeňství

Lukáš Babka

APPLEBAUM, Anne: *Gulag: Dějiny*. Z angličtiny přeložila Petruška Šustrová. Praha – Plzeň, Pavel Dobrovský – BETA & Jiří Ševčík 2004, 604 stran.

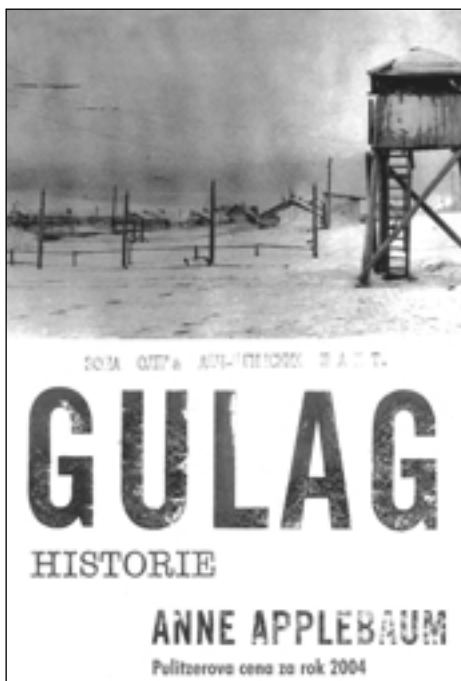
Ve druhé polovině loňského roku byl český knižní trh obohacen o unikátní a pozoruhodnou, hojně diskutovanou, kvůli svému tématu ovšem ne vždy vítanou a vstřícně přijímanou historickou publikací. Od napsání ve své době převratného díla Alexandra Solženicyna *Souostroví Gulag* nespátřila pravděpodobně světlo světa srovnatelná práce co do stránkového rozsahu i tematického záběru. Zasloužila se o to mladá americká žurnalistka a historička Anne Applebaumová, která roku 2003 završila svůj několikaletý výzkum sovětského vězeňského a represivního aparátu a díky newyorskému nakladatelství Doubleday představila pokus o jeho souhrnné dějiny *Gulag: A History*. Její kniha představuje skutečně hlubokou a pečlivou sondu do dějin sovětského vězeňství, do značné míry postavenou na aktivním výzkumu přímo v Rusku a na výpovědích dosud žijících pamětníků. Přesto však v pozorném čtenáři zřejmě zanechá jisté rozčarování a nezodpovězené otázky. Bezpochyby je nutné pochválit vydavatelství Pavel Dobrovský – BETA & Jiří Ševčík za to, že se českému zájemci dostává do rukou již rok po vydání originálního znění,¹ kvalita překladu však současně představuje druhý problémový prvek.

1 Je poněkud záhadné, proč na obálce zní titul *Gulag: Historie*, zatímco všude uvnitř knihy je uvedeno *Gulag: Dějiny*. Stejně tak název třetí kapitoly se liší v obsahu a v textu knihy. Překlad do češtiny není jediným vydáním v zemích bývalého sovětského bloku, vyšla již například polská či bulharská verze.

Jméno Anne Applebaumové není mezi historiky nijak zvlášť známé. Dokonce se dosud neprezentovala, alespoň pokud autor recenze o tom ví, žádným odborným článkem k tématu Gulagu. Zmínit lze snad jen několik takto zaměřených recenzí.² O to větší překvapení muselo v odborných kruzích vyvolat uvedení recenzované knihy na trh. Kromě zmíněného titulu zaznamenává databáze Kongresové knihovny ve Washingtonu jen jednu její vydanou knihu, která reportážní formou popisuje situaci a vývoj bývalých západních pohraničních oblastí zaniklého Sovětského svazu.³ Applebaumová v ní zúročila své žurnalistické schopnosti i znalost prostředí středovýchodní Evropy. Po vystudování Yaleské univerzity se totiž věnovala novinářské profesi a v letech 1988

až 1992 působila jako zpravodajka listu *The Economist* v Polsku. Právě v této zemi sledovala proces zhroucení komunistických režimů střední a východní Evropy, o němž zasvěceně informovala. Ačkoliv roku 1992 přesídlila zpět na Západ a dodnes působí jako žurnalistka (v současné době pracuje pro *The Washington Post*), vazby na Polsko si uchovala dodnes, vdala se totiž za spisovatele a politika Radka Sikorského.⁴ Její úzký vztah k Polsku ovšem pravděpodobně negativně ovlivnil v některých detailech recenzovaný text, neboť autorka věnuje informacím z Polska nadproporční pozornost jak při sledování osudu vězňů Gulagu ze středovýchodní Evropy, tak při popisu vývoje vězeňského aparátu sovětských satelitů po roce 1945.

V knize Anne Applebaumové plasticky vyvstává jedna z největších a současně často opomíjených tragédií 20. století. Díky tomu, že se zaměřila nikoliv na úzkou skupinu odborníků, ale naopak se pokusila oslovit širokou laickou veřejnost, opět staví do popředí téma, jež je mnoha společenskými skupinami, a to i velmi vlivný-

2 APPLEBAUM, Anne: Inside the Gulag. In: *New York Review of Books*, roč. 47, č. 10 (2000), s. 33–36; TÁŽ: A History of Horror. In: *Tamtéž*, roč. 48, č. 16 (2001), s. 40–44; TÁŽ: After the Gulag. In: *Tamtéž*, roč. 49, č. 16 (2002), s. 40–43.

3 TÁŽ: *Between East and West: Across the Borderlands of Europe*. New York, Pantheon Books 1994.

4 Více o osobě autorky a její práci viz www.anneapplebaum.com.

mi, často přehlíženo a systematicky vytěšňováno z paměti. Ve vztahu ke čtenáři stála autorka před ohromným množstvím problémů a úkolů. Chtěla napsat knihu čtivou, přehlednou a pokud možno nezatíženou složitou odbornou terminologií (právě názvosloví je přitom v případě sovětského vězeňství velmi spleťité). Současně však bylo jejím cílem obohatit světovou historiografii o hodnotnou práci, podloženou relevantními zdroji, jež by se dala používat jako kvalitní příručka umožňující odbornému zájemci snazší orientaci v problematice a sloužící jako základ pro další bádání. Vezmeme-li v potaz tyto dvě cílové skupiny čtenářů a uvědomíme-li si navíc ohromnou šíři působnosti sovětského vězeňského aparátu, který byl spojen s celou sedmdesátiletou historií Sovětského svazu a za tuto dobu zasáhl do osudů desítek milionů lidí a do všech sfér veřejného, soukromého i hospodářského života, musí se na první pohled zdát oněch asi pět set stran textu jako rozsah absolutně nedostačující. Díky zvolené metodě se však autorka s vytyčenou problematikou vypořádala se ctí a skutečně splnila všechny zadané cíle.

Anne Applebaumová ovšem tuto metu v mnohém ještě překročila. Nejenže oslovila čtenářskou obec moderním textem, psaným čtivým a svěžím jazykem a podloženým úctyhodným množstvím archivních pramenů i publikovaných dokumentů a statí, ale navíc před širším publikem vskutku novátorsky a průkopnický vyvrátila množství zažitých mýtů a klíše spjatých jak s Gulagem samotným, tak s celým sovětským režimem. Ukazuje, že v žádném případě nešlo o bezchybně fungující aparát řízený direktivně z jednoho centra, což dokládá na četných rozdílech a specifikách v závislosti na konkrétní geografické lokalitě. Dále upozorňuje, že Gulag nesloužil v první řadě jako stroj na zabíjení, ačkoliv masový teror a vraždění byly neodmyslitelnou součástí sovětských dějin. Plnil různé úkoly, jež se měnily s časem, nikdy však nebyly tak přímočaré a jednostranné, jak se často usuzuje. Velmi precizně se autorce podařilo oddělit od sebe dějiny sovětských vězeňských zařízení a obecné dějiny Sovětského svazu, tedy roviny, které v různých výkladech často splývají. Současně však poukazuje na neodlučnost obou těchto fenoménů, jež mohly existovat jenom ve vzájemné podmíněnosti.

Jeden z největších přínosů knihy spatřuji v užitých badatelských přístupech. Autorka nejenže slušně zvládla většinu dnes již mimořádně rozsáhlé tištěné odborné produkce i memoárové literatury (především pak v ruském a anglickém vydání), ale navíc svou heuristiku založila na bezprostředním poznání prostředí. Přímou v Rusku získávala poznatky v archivních institucích, a to nejen centrálních, nýbrž jako jeden z prvních západních badatelů vůbec obrátila pozornost i do regionálních archivů. Především však shromáždila materiál ohromné a leckdy jedinečné vypovídací hodnoty pocházející od mnoha pamětníků, bývalých politických vězňů i některých dozorců, s nimiž uskutečnila během svého letitého historického výzkumu řadu rozhovorů. Velkou měrou se opřela rovněž o údaje historiků a pamětníků podílejících se na činnosti jednotlivých poboček hnutí Memorial.⁵

5 Plný název hnutí zní Mezinárodní společnost pro historickou osvětu, lidská práva a sociální péči Memorial. Blíže k jeho činnosti viz <http://www.memo.ru/>.

Metoda, s jakou se autorka chopila nesmírně obtížného úkolu seznámit čtenáře s pokud možno celou historií Gulagu, je velmi účinná a přesvědčivá. Nepokouší se o žádnou „tuhou“ historickou studii, svázanou přesným citováním různých krkolomných názvů táborových správ a dalších orgánů. Spíše se k problému postavila s vědomím, že píše pro lidi (nikoliv jen pro odborníky)⁶ a o lidech (nikoliv jen o číslech zhuštěných do položek typu „počet odsouzených“, „vězňů“ či „obětí“). V převážné části knihy poukazuje na konkrétní utrpení konkrétních lidí, jejich osudy však přitom zasazuje do přesně definovaných obecných problémových struktur historie Gulagu. Nepředkládá pouhou změť jmen a životních příběhů, nýbrž na nich demonstruje podstatu represivního systému a různé tváře vězeňského života. Ačkoliv tím její kniha sklouzává do oblasti literatury faktu, což se negativně projevilo na drobných pojmových nepřesnostech a na malé vypovídací hodnotě jinak obsáhlého poznámkového aparátu, ani v nejmenším jí to neubírá na přitažlivosti a poučnosti.

Autorka knihu rozdělila do tří hlavních částí. První a třetí jsou pojednány chronologicky a popisují vývoj táborového systému od převzetí moci bolševiky až do zhroutilí Sovětského svazu. Prostřední, nejobsáhlejší část je rozdělena na řadu tematických kapitol zabývajících se jednotlivými prvky, z nichž se skládal chod táborového systému a život v něm. Pozoruhodný je však již sám úvod knihy. Kromě nastínění tématu a autorského záměru se v něm Applebaumová zamýšlí nad chápáním fenoménu komunismu v současné západní i ruské společnosti. Pozastává se s údivem nad tím, jak v porovnání se zločiny nacismu se hrůzy komunistických diktatur banalizují a marginalizují (současně však chápe i definuje rozdíly mezi oběma režimy a systémy jejich koncentračních táborů). Zahalování bolševického bezpráví do roucha prvotně ušlechtilých ideálů, jimiž jsou všechny komunis-

Americká novinářka a historička Anne Applebaumová, narozená roku 1964 ve Washingtonu, vyvolala svými dějinami Gulagu malou senzaci. V roce 2004 za ně obdržela Pulitzerovu cenu pro nejlepší historickou knihu roku ve Spojených státech.

6 Dle vlastních autorčiných slov bylo hlavním motivem při práci na knize seznámit co největší počet lidí západního civilizačního okruhu s historií sovětských represí, která se vzdaluje do zapomnění (Gulag cały czas trwa: Z Anne Applebaum rozmawia Sylwia Frołow. In: *Nowe Książki*, č. 4 (2005), s. 5).

tické zločiny proti lidskosti i zdravému rozumu ospravedlňovány, není přitom jen záležitostí odborníků, ale utváří se v mediálním a společenském klimatu dneška. Oprávněně se autorka podivuje (a uvádí přitom jako příklad Prahu!) běžnému prodeji nejrůznějších suvenýrů a oděvů připomínajících komunistickou minulost a nepokrytě oslavujících komunistické vůdce.⁷ V porovnání s tím si nelze představit (a je to tak v pořádku) veřejný prodej předmětů adorujících nacismus. Tato nevyváženost je zřejmým důkazem zlehčování a přehlížení zločinů komunismu. K širokému veřejnému povědomí o zločinech třetí říše přispívá mimo jiné velká, někdy až přehnaná snaha Němců samých o jejich odčinění. Oproti tomu jediným projevem ruské strany ve vztahu k její nedávné minulosti je zaryté mlčení oficiálních míst a všudy přítomné utajování. Ačkoliv není Anne Applebaumová zdaleka první, kdo se přehlížením komunistických zločinů a neúctou k obětem tohoto režimu zabývá,⁸ je užitečné tuto skutečnost připomínat opakovaně a co nejčastěji.⁹

První část knihy Applebaumová nazvala „Zrod Gulagu, 1917–1939“ a zabývá se v ní formováním sovětského vězeňského systému, definováním různých přístupů k institutu vězeňství a jeho postupným začleňováním do systému bolševické státní správy. Autorce se podařilo vcelku přehledně vypořádat s množstvím reforem a restrukturalizací vězeňského aparátu, ale i s diskusí o směřování vězeňství, které vyplňovaly celá dvacátá léta v SSSR, ačkoliv se jim nevěnovala ani zdaleka v úplnosti. Pro čtenáře je přínosné, že se podrobněji zastavila u dvou velkých témat Gulagu. Prvním z nich jsou Solovecké tábory zvláštního určení. Těmto táborům se v pololegální příslušnosti ke státněbezpečnostní složce aparátu vyhnuly všechny změny dvacátých let. Naopak, když roku 1934 došlo k definitivnímu spojení naprosté většiny vězeňských zařízení pod správou Lidového komisariátu vnitra, byly to právě zkušenosti a praxe Soloveckých táborů a obecně vězeňského aparátu Solovkám nadřazené Jednotné státní politické správy (OGPU), které určily další směřování táborového režimu. Druhým tématem je výstavba Bělomořsko-baltského kanálu, jehož budování představovalo první z řady takzvaných velkých staveb socialismu. Fakt, že ji prováděla za pracovního nasazení svých vězňů

7 Nehledě na to, že tyto vojenské čepice, odznaky atd. se prodávají ve stáncích označených často štíty „České suvenýry“.

8 Je nutno přičíst ke cti českým (i slovenským) vydavatelům, že několik důležitých děl na toto téma bylo vydáno v češtině (slovenštině). Zmínit lze například fenomenální knihu Françoise Fureta, která se tohoto problému rovněž dotýká (FURET, François: *Minulosť jednej ilúzie: Esej o ideí komunizmu v 20. storočí*. Bratislava, Agora 2000), a hlavně obsáhlý sborník statí, jež spojuje v diskusi právě téma nerovnováhy v přístupu k různým formám totalitního bezpráví (NOVÁK, Miroslav (ed.): *Komunismus a fašismus*. Praha, Institut pro středoevropskou politiku a kulturu 2002). Z dalších si zaslouží zmínit studie Alaina Besançon *Nemoc století: Komunismus, nacismus a holocaust* (Praha, Themis 2000) a nelze nevpomenout klasickou práci Raymonda Arona *Opium intelektuálů* (Praha, Mladá fronta 2001).

9 Ani autorka se nad tímto problémem nezamýšlí poprvé, jeden z jejích textů, z něž úvod knihy z velké části vychází, si lze přečíst dokonce i v češtině (viz APPLEBAUM, Anne: Deficit ve vnímání. In: *Střední Evropa*, roč. 14, č. 76 (1/1998), s. 30–44).

výhradně Jednotná státní politická správa, přispěl k výraznému posílení vlivu této bezpečnostní složky na další profilování vězeňství ve třicátých letech. Výstavba kanálu byla kromě toho jedinou masivní propagandistickou kampaní sovětského vězeňství směrem do světa i k vlastním občanům. Všechny pozdější proměny a akce sovětského táborevého systému se již odehrávaly pod rouškou přísného utajení. Na druhou stranu je třeba říci, že psát o zmíněných dvou tématech je z hlediska historie Gulagu nejjednodušší, protože se k nim vztahuje největší množství dokumentárních materiálů.

Vzhledem k ohromnému rozmachu Gulagu ve třicátých letech, kdy byla vězeňská práce začleněna do plnění hospodářských plánů, kdy se zakládalo mnoho nových táborů a kdy v důsledku vystupňovaných represí dramaticky vzrostl počet vězňů, je prakticky nemožné popsat tento vývoj ve všech jeho aspektech, ať již se to týká soustavy táborů a jejich lokalizace nebo jejich hospodářského využívání a vnitřního režimu.¹⁰ Autorce se přesto podařilo, aniž by se vzdala populárního stylu, zachytit jeho určující body a přiblížit čtenáři vše podstatné. Nemá proto cenu vytýkat jí, že nezmínila existenci toho či onoho tábora nebo věznice. Více prostoru mohla věnovat snad jen principiální změně, která se udála roku 1941 a již se dotkla jen několika nepřesně formulovanými řádky na straně 122. V tomto roce totiž byly vyčleněny samostatné vězeňské správy specializující se přímo na jednotlivá průmyslová odvětví, což souviselo s širokou škálou průmyslových činností a hospodářských oborů, v nichž byl Gulag zapojen. Tyto hlavní správy (bylo jich asi čtrnáct) byly vyňaty z podřízenosti Gulagu a převedeny bezprostředně pod Lidový komisariát vnitra. Zjednodušeně řečeno – Gulag, ač právě toto pojmenování získalo obecný význam, se stal jen jednou z mnoha navzájem souměřitelných tábořových správ.

Chyby, jichž se autorka v této kapitole (ostatně jako v celé knize) dopustila, lze rozdělit do dvou kategorií: zaprvé jde o nesrovnalosti způsobené nutným stylistickým zjednodušováním textu (český překlad je bohužel v mnoha případech reprodukuje), zadruhé o skutečné faktografické omyly a nepřesnosti. První kategorií se nemá cenu příliš zabývat, takovým problémům se nevyhne žádný autor a v naprosté většině nepoškozují knihu jako celek. O druhé kategorii chyb to již tak docela neplatí. Matoucí je například označení Alexandra Fjodoroviče Kerenského za hlavu první porevoluční prozatímní vlády (s. 35) – byl jí kníže Georgij Jevgeněvič Lvov. Chybné je rovněž datování Brest-litevské smlouvy, již Rusko vystoupilo z první světové války, do léta 1918 (s. 39) – uzavřena byla 3. března 1918. Velmi zavádějící je informace, že „tajná policie [OGPU] se v tomto roce [1934] oficiálně stala Lidovým komisariátem vnitra“ (s. 104). Ve skutečnosti se tajná policie stala jen jednou z organizačních složek komisariátu vnitra (Hlavní správou státní bez-

10 Dosud se to zcela nepodařilo ani lidem nejpovolanějším – odborníkům pracujícím v badatelské sekci hnutí Memorial. Zatím nejúplnější popis struktury táborů obsahuje publikace: SMIRNOV, M. B.: *Systéma ispraviteľno-trudovych lagerej v SSSR (1923–1960): Spravočnik*. Moskva, Zvenja 1998.

pečnosti – GUGB), správa většiny vězeňských zařízení přešla pod jiné orgány. Psát k roku 1929 o „majitelích továren“ se zdá být přinejmenším nepřesné (s. 68). O něco dál (s. 69) autorka píše o reformě „sovětského trestního zákona“, žádný takový zákon však neexistoval. Sovětské trestní zákonodárství spočívalo formálně na bedrech jednotlivých svazových republik. Je sice pravda, že roku 1924 byla přijata svazová norma „Základy trestních zákonů SSSR a svazových republik“, na jejím základě však vznikly jednotlivé, navzájem podobné (nikoliv však shodné) republikové trestní zákoníky.

Prostřední, co do počtu stran dominantní část knihy je nazvána „Život a práce v táborech“. Jednotlivé její kapitoly seznamují s rozmanitými stránkami praktického fungování táborů a s běžným vězeňským životem arestantů. Narodí se od obou krajních oddílů, stavějících na odborných studiích a edicích, se zde autorka opírala především o nejrůznější memoárová díla. Anne Applebaumová se věnuje táborovému životu odsouzenec od okamžiku zatčení přes vyšetřovací a soudní vazbu, transport do táborů až po skutečné táborové věznění a pracovní nasazení. Stranou neponechává ani takové komponenty věznění, jako jsou charakteristiky vězňů, dozorců a strážných, popis lékařské péče, dalších trestů a podobně. Precizně definuje základní atributy vězeňské práce a zasazuje vězně do systému jejich pracovního využití. Zcela výstižné jsou její závěry, jako například: „Po většinu času nebylo záměrem, aby vězni trpěli – nebo je možná přesnější říci, že se nikdo nestaral o to, zda trpí nebo ne.“ (s. 208) Pro českého čtenáře je velkým přínosem pozornost věnovaná vězeňským vzpourám a útekům. Ty začaly pravidelněji propukávat ke konci druhé světové války a po Stalinově smrti se rozmohly do takové míry, že se staly jednou z příčin razantních reforem sovětského vězeňství v polovině padesátých let. Patrně nejsilněji čtenáře zasáhne charakteristika krutých osudů žen-vězeňkyň a vězněných dětí, líčení zoufalé snahy matek o udržení kontaktu se svými dětmi narozenými ve výkonu trestu a popis špatné výchovy dětí v sociálních ústavech, jejímž hlavním výsledkem byl růst kriminality mezi mládeží.

Tato část knihy svým obsahem a metodou práce nejvíce připomíná autorkou často zmiňované Solženicynovo *Souostroví Gulag*. Stejně jako Solženicyn, který své informace čerpal hlavně z osobních svědectví pamětníků, tvoří i pro Applebaumovou nejdůležitější materií psané vzpomínky (ve značné míře ovšem doplněné archivními prameny), a především pak několik desítek rozhovorů vedených s dosud žijícími očitými svědky.¹¹ Ačkoliv autorka uvádí v seznamu literatury úctyhodnou sumu použitých vzpomínek a pamětí, při pozorné četbě překvapí, jak omezený výběr z nich opravdu využila. V poznámkovém aparátu se často opakují jména jako Varlam Šalamov, Jevgenija Ginzburgová, Lev Razgon, Olga Adamova-Sliozberg, Nina Gagen-Torn a další. Právě v zúženém výběru zdrojů informací spočívají hlavní limity této jinak velmi působivé části. Naopak ocenit lze

11 Autorka přitom nikterak nemíná polemizovat se Solženicynem. *Souostroví Gulag* považuje dle vlastních slov za dílo, které změnilo běh dějin. V již zmíněném rozhovoru se vůči němu vymezuje tím, že píše pro jiného čtenáře, v jiné době a za užití jiných metod (*Gulag cały czas trwa*).

autorčin opatrný přístup k výpovědní hodnotě pamětí jakožto historického prame-
ne, jak jej definuje na straně 309.

Ani zde se autorka nevyvarovala drobnějších faktografických chyb. Sotva lze psát o činnosti „NKVD“ po Stalinově smrti (s. 241), když v roce 1946 nahradila ministerstva lidové komisariáty. Generál Andrej Andrejevič Vlasov nedezertoval z Rudé armády, jak se můžeme dočíst na straně 251. Další lapsus se vyskytuje například na straně 357, kde autorka popisuje činnost KGB datovanou k roku 1942 – Výbor státní bezpečnosti však vznikl až roku 1954. Podobně by bylo možné ve výčtu nepřesností a mírně zavádějících informací pokračovat.

Poslední velký oddíl knihy, „Vzestup a pád táborového průmyslového komplexu, 1940–1986“, navazuje chronologicky na část první. Autorka v něm přibližuje vývoj sovětského vězeňství od vypuknutí sovětsko-německé války v roce 1941 až do začátku „perestrojky“ v polovině osmdesátých let minulého století. Poměrně přesně charakterizuje jednotlivé zlomové okamžiky válečné a poválečné éry, stejně jako vystihuje podstatné rysy jednotlivých vývojových etap. Poválečná doba přinesla největší rozvoj Gulagu, pokud jde o počet vězňů, různé kategorie trestů, škálu průmyslových odvětví opírajících se o vězeňskou práci – ve všech těchto aspektech znamenaly roky 1945 až 1953 vrchol. Současně si však autorka všímá i prvních náznaků eroze systému, snahy izolovat politické vězně od ostatních (což však mělo za následek jejich stmelení a posílení) a naopak vzrůstající nespokojenosti za táborovými dráty, jež vyvrcholila ve slavném Kengirském povstání v první polovině roku 1954. Šedesátá léta plynula ve znamení snížení počtu arestantů a faktického zrušení kategorie politických vězňů, současně však obohatila rejstřík dosavadních represivních metod o nové způsoby, jak se vypořádat s osobami nepohodlnými režimu. Za politické činy byli trestáni především jeho aktivní odpůrci, často pod zástěrkou psychiatrické léčby, izolace a podobně. Právě období let šedesátých až osmdesátých – éra disentu a rozvoje samizdatu – je možná pro zdejšího čtenáře nejzajímavější, neboť o něm existuje jen velmi málo česky publikovaných dokladů,¹² zároveň je však může mnohdy porovnávat s autentickou historickou zkušeností. Je proto škoda, že rokům 1953 až 1986 věnuje Applebaumová pouhých dvaasedesát stránek textu. Nicméně i na takto omezeném prostoru nezapomíná zdůraznit důležité momenty vývoje, k nimž patří pro Československo (respektive i pro dnešní Českou republiku) úctyhodný čin – jedna z prvních veřejných politických demonstrací v SSSR, jejímž prostřednictvím se „sedm statečných“ s jasnou vidinou následné perzekuce pokusilo protestovat na Rudém náměstí proti okupaci Československa „bratrskými“ armádami. O jisté naivitě autorky může svědčit patetický závěr historického výkladu,

12 V češtině (resp. slovenštině) se o sovětském disentu dovídáme snad jen z těchto prací: MARČENKO, Anatolij: *Žij jako všichni*. Praha, Nezávislé tiskové středisko 1990; VAISSIÉ, Cécile: *Dalo sa tak vôbec žiť? Storočie Ruska v príbehu neobyčajnej ženy Larisy Bogorazovej*. Bratislava, Q 111 2001; SOLŽENICYN, Alexandr: *Trkalo se tele s dubem*. Praha, Academia 2001; TÝŽ: *Zrno mezi žernovy*. Praha, Academia 2003. Je zajímavé, že autorka se vůbec neopírá o zmíněnou knihu zobrazující život Larisy Bogorazovové (vyšla ještě francouzsky) a cituje z méně reprezentativních zdrojů.

v němž naznačuje, že v době „perestrojky“ se éra politických věznic, táborů a všech dalších zařízení určených pro perzekuci odpůrců režimu definitivně uzavřela. Skutečnost, že dodnes je v Rusku pronásledováno mnoho protivníků Kremlu a že tento „trend“ přešel do ruské politiky plynule z éry sovětské, nechává zcela bez povšimnutí. Snaha uzavřít za každou cenu vyprávěný příběh s koncem sledované epochy nepřispívá ke správnému chápání reality posledních let existence sovětského státu ani toho, co následovalo po jeho rozpadu.

Poslední část je z hlediska faktografického i interpretačního asi nejdiskutabilnější. Hned na jejím začátku (s. 361) autorka podle mého názoru prozrazuje neznalost nových poznatků, když označuje červnové napadení Sovětského svazu Německem v roce 1941 za překvapivé. Opak je pravdou. Sovětský svaz o chystaném útoku věděl a sám se patrně připravoval na preventivní výpad západním směrem. V souvislosti s válečnými operacemi proti Němcům připisuje Rudé armádě název Sovětská armáda, který však sovětské ozbrojené síly nesly až od roku 1946. Velké nedostatky ve znalostech projevila autorka při popisu vzniku národních armád na území SSSR, jež se často skládaly z propouštěných vězňů. Převážně se soustřeďuje na formování (jak jinak!) polské armády (s. 393), naproti tomu o československé vojenské jednotce, do níž také vstoupilo mnoho propouštěných táborových vězňů, se nezmiňuje vůbec. Za zásadnější problém lze však považovat nepochopení významu a role východoevropských komunistických pracovních vězeňských zařízení. Na straně 395 autorka píše o československých pracovních táborech jako o osmnácti „lagpunktech“ seskupených kolem Jáchymovských uranových dolů. Pojem „lagpunkt“ se v českém prostředí nikdy nepoužíval, ale budiž. Zmínka o Přífbřami by však jistě neuškodila. Rovněž konstatování, že československé uranové tábory dosáhly svého rozkvětu v roce 1949 a poté se začaly omezovat, až zmizely úplně, nesvědčí o přesných autorčiných informacích.¹³ Podobných zjednodušujících a nepřesných závěrů se autorka dopouští i při popisu vězeňství v dalších evropských komunistických režimech (nejvíce prostoru příznačně věnuje opět Polsku).

Tečku za celou knihou tvoří úvaha o historické paměti společnosti, o tom, jak se ta která země, druhdy zatažená do sovětského područí, v současnosti vyrovnává se svou komunistickou totalitní minulostí.¹⁴ Oprávněně poukazuje na personální kon-

13 Přesné údaje viz např.: PETRÁŠOVÁ, Ludmila: Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In: *Sborník archivních prací*, roč. 44, č. 2 (1994), s. 335–447 (v revidované podobě studie vyšla in: BABKA, Lukáš – VEBER, Václav (ed.): *Za svobodu a demokracii*, sv. 3: *Třetí protikomunistický odboj*. Hradec Králové, Evropské hnutí v České republice 2002, s. 54–75; TOMEK, Prokop: *Československý uran 1945–1989: Těžba a prodej československého uranu v éře komunismu*. (Sešity ÚDV, č. 1.) Praha, Úřad pro dokumentaci a vyšetřování PČR 1999; PLUSKAL, Oskar: *Poválečná historie jáchymovského uranu*. Praha, Český geologický ústav 1998; PAČL, Vladimír – KAPLAN, Karel: *Tajný prostor Jáchymov*. České Budějovice, K klub – Altys 1993, ad. Bohužel důkladné cizojazyčné zpracování problematiky dosud chybí.

14 Je příznačné, že nejvíce místa věnuje Polsku, zatímco o České republice, Slovensku i jiných zemích v této souvislosti vůbec nepíše.

tinuitu jednotlivých svržených režimů, v nichž bývalým prominentům někdy zůstaly nejen jejich majetky, ale také veřejné či profesní funkce. Selhání paměti, jak obvyklý přístup těchto zemí k vlastní minulosti nazývá, zdůvodňuje jednak diskreditací a studem značné části obyvatelstva, jednak absencí radikálnějších reforem, ale také nezájmem vlivných osob ve veřejných funkcích o hlubší poznání a vyvození důsledků z bolestné minulosti (s. 487–489).

Svou knihu Anne Applebaumová doplnila obsáhlými poznámkami a neméně bohatým seznamem literatury. K němu není co namítnout (drobné nepřesnosti v citaci knih pomineme) – až na to, že absentují tituly vydané v jiných jazycích než v ruštině, angličtině a případně němčině či francouzštině. Autorce tak zcela unikají vzpomínkové knihy vydané v dalších státech středovýchodní Evropy. Do značné míry stranou přitom ponechává rozsáhlou literaturu z Ukrajiny i jinak preferovaného Polska, o českých, slovenských či rumunských publikacích nemluvě. Nepřehlednost do seznamu literatury však vnesla překladatelka, která se snažila soupis oživit uváděním údajů o českých vydáních citovaných knih. Jestliže v některých případech zvolila postup, že k titulu uvedenému autorkou dodala informaci o českém překladu (například u knihy Ivana Tolstoj *Oběti Jalty*), jinde nepochopitelně vložila pouze českou verzi knihy (například u knih Roberta Tuckera).

Větší problém představuje poznámkový aparát, který se spíše podobá běžnému seznamu použité literatury a pramenů, jež mají verifikovat autorkou uváděné údaje. Zběžný pohled na jednotlivé odkazy navíc usvědčuje autorku z občasného používání klasické kompilační metody „přečtu tři knihy a napíšu čtvrtou“ (což však platí jen o určitých pasážích knihy, nikoliv o jejím celku). Při posuzování chybiček v citacích je nutné srovnávat český překlad s originálem, zčásti totiž spadají na vrub překladatelky.¹⁵ Autorka si však při citování počínala někdy natolik ledabyle, že její poznámky pak ztrácejí smysl. Například odkazy typu: „GARF archiv, v archivu autorky“, „To je argument in: Goldhagen“, „Bateson a Pim“, „GARF v autorčině vlastnictví“ či „Terry Martin mi to naznačil v mailu v červnu 2002“, nemají v odborném textu co dělat, neboť k dalšímu poznání problematiky nijak nepřispívají a prakticky nejsou verifikovatelné. Poznámkový aparát představuje asi největší slabinu celé knihy.

Několik slov je ještě věnovat překladu, který zdaleka není perfektní. Zkušená překladatelka a žurnalistka Petruška Šustrová knihu přeložila sice velmi čtivě a překvapivě rychle, dopustila se však některých chyb a nedůsledností, které vyplývají většinou z její nepozornosti a neznalosti odborné terminologie. Většina terminologických nedostatků je zaviněna tím, že Petruška Šustrová vycházela

15 Např. v poznámce 49 k sedmé kapitole v českém překladu uvádí název statě, narozdíl od originálu však již neprozradí, že text vyšel v *Černé knize komunismu*. Jinde (kapitola 19, poznámka 21) je uvedeno jen příjmení autora, bez ohledu na to, že Applebaumová cituje více knih od několika původců téhož příjmení (v originále je pro upřesnění uvedeno jméno celé). V poznámce 10 k sedmé kapitole odkazuje překladatelka na jistý elektronický časopis, aniž by uvedla jeho internetovou adresu.

přísně z anglického textu, aniž by jej konfrontovala s příslušným ruským územ. Napsat například, že „zároveň je [Solovecké tábory] pokřtili tábory zvláštního určení“ (s. 49), je naprosto zavádějící. Tábory zvláštního určení představovaly jednu z kategorií táborových vězeňských zařízení, nešlo o žádné neformální přízvisko. Zcela mimo zavedenou praxi je užívání názvu věznice Butyrky v jednotném čísle (Butyrka) (s. 151 ad.). Nelze si představit, že by vězni budovali sami pro sebe lázně, český vězeňský jazyk používá spíše výrazu „lázeň“ (termín se vyskytuje například na straně 98 ad.). Příliš vhodné není ani otrocké překládání pojmu *dom svidanija* jako „dům setkání“. Mnohem přesnější se zdá v českém vězeňství používaný termín „návštěvní barák“ (s. 232). Čtenáře zmate informace, že „OGPU ... reorganizoval svou Zvláštní správu a přejmenoval ji na Hlavní správu pracovních táborů a táborových sídel“ (s. 72). Možná vznikla zkomolením významu během dvojího překládání (v originále stojí *Special department*), ale OGPU nikdy žádnou Zvláštní (ani Hlavní) správu nedisponovala – jedná se o Zvláštní odbor. Pojem „lagpunkt“ je ekvivalentem slova „tábor“, proto se užívá spojení „přijet do lagpunktu“, nikoliv „na lagpunkt“. Výrok velitele Soloveckých táborů A. P. Nogtěva, jímž vítal nové vězně: „Zde není vláda sovětská, nýbrž solovecká,“ vešel do dějin koncentračnické literatury a objevuje se dokonce i v českých knihách. Proč tedy Petruška Šustrová doslovně překládá z angličtiny spojení o sovětských (respektive soloveckých) úřadech takto: „Jak víte, nejsou tady žádné sovětské úřady, jen solovecké úřady.“ (s. 50) Špatně působí otrocké přejímání anglického prepisu ruských ženských jmen do českého textu. Absentuje zažitá česká podoba přechylování a nedůsledná je rovněž česká deklinace. V ponechání zkomolených podob jmen (tvary měly být konfrontovány s ruskými originály) bych viděl hlavní nedostatek editorské práce známého českého rusisty Tomáše Glance.

Nicméně je nutné nakonec opět zdůraznit, že většina výše uvedených nedostatků je celkem vedlejší a nesnižuje významně kvalitu publikace. Celkově nejen autorka ale i překladatelka, potýkající se s velkým počtem čistě táborových a vězeňských termínů, odvedla velmi zdařilou a pečlivou práci.

Do češtiny byly přeloženy tři zásadní práce světového významu o sovětském vězeňství, se kterými je možné pracovat jako s příručkami, jež poskytují základ pro hlubší bádání. Vedle recenzované knihy připomeňme výborný český překlad Solženicynova *Souostroví Gulag*¹⁶ a velmi precizní a náročné vydání (třebaže trochu poznamenané dobou vzniku originálu) *Encyklopedie Gulagu* od Jacquesa Rossiho.¹⁷ Ačkoliv by bylo možné najít další zajímavé práce k tématu sovětského Gulagu, tyto tři knihy tvoří bázi umožňující základní orientaci v problému. Především pro západní – a tedy i českou – laickou veřejnost pak kniha Anne Applebaumové představuje naprosto průlomovou událost, srovnatelnou snad s dávným uveřejněním *Souostroví Gulag*. I přes drobné nedostatky se totiž v globálu jedná o dílo, které čte-

16 Praha, OK Centrum 1990. Překlad je kolektivním dílem.

17 Praha, Bystrov a synové 1999. Vladimír Bystrov knihu přeložil a upravil.

náři fundovaně otevírá pohled na jeden z ústředních fenoménů 20. století, jenž za sebou zanechal desítky milionů lidských obětí. Díky této osvětové síle a apelu na selhávající lidskou paměť, tak často zapomínající na komunistické zlo a bezpráví, knize právem patří Pulitzerova cena za nejlepší historickou publikaci vydanou v roce 2004 ve Spojených státech i četné další uznalé posudky.¹⁸

Nápis na bráně jednoho z táborů ve Vorkutě hlásá: „V SSSR je práce věcí cti a slávy“ (foto z knihy Anne Applebaumové *Gulag: Historie*)

18 V českém tisku se objevilo několik veskrze pochvalných recenzí: BYSTROV, Vladimír: *Gulag? Stane se znovu...* In: *Lidové noviny*, (11.11.2004), s. 25; CUHRA, Jaroslav: *Anne Applebaum, Gulag: Historie*. In: *Dějiny a současnost*, roč. 27, č. 2 (2005), s. 45 n.; MACHONIN, Jan: *Gulag – příběhy obětí a vrahů: Americká historička přináší unikátní svědectví z říše zla*. In: *Respekt*, roč. 15, č. 48 (22.11.2004), s. 21.

Recenze

Ježíšmarjá, vždyť ten Hus vypadá jako kněz!

Průkopnický sborník o filmu a dějinách

Blahoslav Hruška

KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005, 406 stran.

Nestává se příliš často, aby si český historický sborník mohl nárokovat nějaké prvenství. I tam, kde se tomu vzhledem k netradičnímu tématu zdá tak být, narazíme totiž často na nepůvodní starší studie, otištěné již dříve a na jiných místech, nebo na příspěvky, které se slibně znějícího názvu sborníku dotýkají jen okrajově, v horším případě pak směřují zcela jinam.

Recenzovaný sborník dvacítky příspěvků a několika doprovodných statí si prvenství na české dějepisné scéně určitě zaslouží. Nejenže se českému čtenáři poprvé dostává do rukou soubor studií o filmu a jeho využití jako pramene pro poznání dějin – navíc si může být jist, že i ti autoři, kteří na dané téma již vícekrát publikovali (Petr Čornej a „husitská trilogie“, Jiří Rak a historismus v českém filmu), přinášejí ve svých příspěvcích nové pohledy a v žádném případě se nespokojují s pouhou recyklací vlastních textů. Oba zmínění autoři ostatně stáli v počátcích systematického zájmu českých historiků o film jakožto pramen bádání, jehož vznik lze datovat do přelomu osmdesátých a devadesátých let minulého století. Právě tehdy začal téměř paralelně vycházet *Filmový sborník historický* (ten se dočkal pouze čtyř čísel) a časopis *Illuminace*, jenž jako čtvrtletník existuje dodnes, orientuje se však především na estetiku a teorii filmu.

Sborník *Film a dějiny*, pečlivě editorsky připravený mladým historikem Petrem Kopalem a péčí Nakladatelství Lidové noviny vydaný v mimořádně povedené grafické úpravě a s kvalitními reprodukcemi, je vlastně tištěným pandánem stejnojmenného svérázného semináře-festivalu, při němž se v Humpolci od roku 2002 scházejí desítky nadšenců nejen v místním kině, ale i pod letní oblohou nedaleké

zříceniny hrádku Orlík. Jádrem sborníku jsou pak referáty, které v Humpolci zazněly předloni v rámci tematického cyklu „Středověk a film“.

Samotný sborník však neskáče rovnou *in medias res*, ale snaží se úvodní sekci nastínit základní metodické otázky po využití filmu jakožto pramene pro re-konstrukci minulých světů a jeho hranicích. Filozof Miroslav Petříček si všímá zajímavého paradoxu, jenž *a priori* předurčuje vztah diváka k syžetu filmu – historický film svým zápletem pro znovuzpřítomnění minulých událostí dosahuje svého maxima právě tím, že minulé ruší, historii zbavuje rázu minulosti. Podstata přitom tkví v přesvědčovací kvalitě filmového obrazu: „Minulost, jak ji evokují historické spisy, je stále nedourčená, neboť živlem jejího ožívání je nepoučená a potud nespolehlivá imaginace čtenáře; naproti tomu představivost diváka v kině je vždy nějak ochromena – v případě filmu s historickou látkou – minulostí, jež se tak působivým způsobem stala jeho přítomností natolik, že se s dávno mrtvými aktéry pohybuje téměř v jejich světě.“ (s. 15)

Možná je škoda, že úvodní teoretické sekci chybí stěžejní text, jenž by pojmenoval a z pozice moderní historiografie popsal všechna metodologická (a metodická) úskalí, která na historika čekají, vezme-li jako svoji pramennou základnu film. Jednotliví autoři do svých textů sice přidávají krátké teoretické úvahy o podstatě vztahu filmu a reality, předsnímané skutečnosti a filmového obrazu či o prostorově-časové rovině vnímání diváka vzhledem k době vzniku filmu, výsledek je ovšem dost nesourodý, a navíc podobné odbočky jen odvádějí nit pozornosti od mnohdy výtečně strukturovaných příspěvků. Zcela pak chybí pohled z pozic kultury vzpomínání, neboť filmový obraz může být schopen svou přesvědčivou mimetickou sugescí vytvořit pevný záznam v mysli individuálního diváka a sehrát tak úlohu kolektivní paměti daného společenství, kterou kdysi Michel Foucault označil za „lidové dějiny“. V tomto smyslu pak není žádným doplňkem dějepisného bádání (jako jsou třeba historické romány), ale svébytným pramenem, neboť utváří jiný, alternativní pohled na historii. Leckdy (jak dokázaly například studie francouzského historika Marka Ferra o obrazu ruské revoluce ve filmu) je možné dokonce hovořit o paralelním dějepisectví, které jinak nekorresponduje s žádným pramenem v klasickém slova smyslu. I proto americký filozof Hayden White navrhuje vedle historiografie hovořit také o historiofotii.

Na obranu sborníku dodejme, že pozorný čtenář tu na poli teorie filmu a noetiky dějin jistě nalezne mnohé leitmotivy, které se textem prolínají. Jedním z nich je třeba vyvrácení naivní představy, jež dává přednost dokumentu před hraným filmem, neboť první ze jmenovaných žánrů má údajně mnohem bližší, bezprostřednější vztah k realitě, a tím je i „faktičtější“. Na inscenační postupy dokumentu, které předkamerovou realitu značně ohýbají (ať už z důvodů čistě autorských či technických), upozorňuje Mária Ferencúhová, na konci sborníku totéž z praktického pohledu scénáristy popisuje Miloslav Kučera. Jeho prosté líčení denních prací týdeníku *Aktualita* z pohnutých květnových dnů roku 1945 a jejich porovnání s výsledným dílem v podobě, jak se zachoval ve fondech Národního filmového archivu, může pro někoho znamenat nepříjemné vyvedení z omylu. Obrazy osvobození, které se později staly součástí kolektivní paměti, jsou zinscenované. Ne že

by davy Pražanů ve skutečnosti nemávaly kyticemi šerfy, rudoarmějci se neusmívali a z budov říšských úřadů se neřítily k zemi německé orlice. To vše se na různých místech Prahy odehrálo. Filmaři však z praktických důvodů některé scény znovuzinscenovali a vytvořili tak vlastně novou realitu, jež je sama o sobě interpretací té původní.

O scestí přílišné důvěry v dokumentární žánr ostatně píše i Milan Ducháček, když rozkrývá Vávrovo „normalizační“ *Osvobození Prahy* jako vrcholně manipulační, ideologickou vizi vůdčí úlohy komunistického odboje v závěru války. Pomocí dokumentárních prostřihů a rekonstruovaných aktualit (jinak žánru, jehož nedostupným vzorem je slavná *Korunovace krále Eduarda VII.* průkopníka kinematografu Georgese Mélièse) Vávra umně odstraňuje tehdy již politicky nepohodlného Josefa Smrkovského jako jednu z vůdčích postav Pražského povstání a na jeho místo vyzdvihuje Václava Vacka. Jindy zas dehonestuje Českou národní radu nebo převádí na plátno legendu o smíchovském tanku T34, jež je sama o sobě smyšlenou osvoboditelskou ikonou. Ducháček však upozorňuje i na to, že Vávra ve své „druhé trilogii“, mající za úkol podat oficiální výklad historie let 1938 až 1945 na plátně (*Dny zrahy* – 1973, *Sokolovo* – 1974, *Osvobození Prahy* – 1976), sám sebe devaluje a z původně i v zahraničí atraktivního filmu o Evropě v době ohrožení nacismem (*Dny zrahy*) přechází až k oslavnému pseudodokumentu provinčního rázu (*Osvobození Prahy*).

S Otakarem Vávrou, filmařem, jenž se s úspěchem „profilmoval“ celou českou historií a slaví úspěchy již v pátém politickém režimu, se ostatně setkáme ve sborníku na mnoha místech. Není se čemu divit, vedle výše zmíněné oslavné propagandy, která víc než o osvobození vypovídá o ideologii husákovské „normalizace“, stačil Vávra vytvořit celou řadu pozoruhodných snímků s historickou tematikou i kongeniálních filmových adaptací.

Petr Čornej se zaměřil na jeho husitskou trilogii (*Jan Hus* – 1954, *Jan Žižka* – 1955 a *Proti všem* – 1957) a ukázal, že celá trojice snímků je vlastně věrným odrazem a petrifikací tehdejšího marxistického vidění husitství, reprezentovaného jeho oficiálním vykladačem, historikem a autorem předlohy Josefem Mackem. Vávrovo výpravné *opus magnum* se stalo oficiálním zpodobněním komunistických tradic a konkrétně *Jan Hus* vlastně jediným českým historickým velkofilmem. A to přesto (nebo právě proto), že Hus v něm byl oproštěn od své úlohy náboženského reformátora a stal se z něj nacionálně orientovaný mluvčí pražské chudiny, jež byla pro marx-leninské historiky protoplazmou komunistického hnutí. Leč i to bylo málo. Čornej podle Vávrových pamětí cituje symptomatický výrok Václava Kopeckého, pronesený těsně po projekci před schvalovací komisí: „Ježíšmarjá, lidi, co jste to provedli! Vždyť ten Hus tam vypadá jako kněz!“ Kopecký tak vlastně jen artikuloval ústřední potíže postoje komunistů k postavě Mistra Jana Husa. „Dají se shrnout v otázku, zda může být pokrokovým dějinným zjevem katolický ‘fland’ák,“ glosuje Čornej (s. 91).

Autor tak vlastně upozorňuje na skutečnost, jíž se vyznačuje recepce každého historického filmu – spíš než o časech svého děje nám může podat výtečné svědectví o době, kdy vznikl. V případě Vávrovy husitské trilogie je to vidět na znač-

ném posunu v českém smýšlení po vlažném odmítnutí stalinismu v roce 1956, kdy najednou publicisté začali objevovat nejrůznější schematismy a akademismy. „Fakt, že snímek Jan Hus kritika až na jediný případ nadšeně uvítala, ačkoliv již toto dílo obsahovalo stejné či podobné vady jako dvě další části, názorně vypovídá o podléhání žurnalistů dobové atmosféře i vládnoucím konvencím,“ píše Čornej s poukazem na etické problémy recepcce Vávrovy trilogie (s. 98).

Ve své koncepci dějin nebyli však komunisté zdaleka originální. Ukazuje to nejen studie Jiřího Raka o historismu v českém filmu, v níž dokládá, že byl hojně živěn tradicionalismem a historickými mýty 19. století, ale i příspěvek Petra Kopal, jenž se zamýšlí nad obrazem panovníka v našem filmu. Oba docházejí k témuž závěru – českému filmu narozdíl od kinematografií našich sousedů chybí silná identifikační postava panovníka. „Absence národního velkofilmu, jehož hlavním hrdinou by byl Karel IV. nebo Přemysl II., se ... jeví jako výrazné specifikum,“ dovozuje Kopal (s. 124). Vlastně jediný „panovnický velkofilm“, Kolářův *Svatý Václav* z roku 1930, u publika zcela propadl a dnes ho znají jen opravdoví znalci dějin kinematografie. Důvodem může být, jak Kopal poznamenává, nejen nástup zvukového filmu a silná a kvalitní americká konkurence v tehdejších biografech, ale i silně zakořeněný historický stereotyp, živěný i protestantem Františkem Palackým, podle něhož byl Václav slabým a bezvýznamným panovníkem, navíc v 19. století hojně spojovaným s jiráskovským temnem „katolické církve“.

Nejblíže k panovníkovi-hrdinovi má tak v české kinematografii zřejmě Karel IV., který je (i když ne jako hlavní postava filmu) pojímán výhradně jako státotvorná autorita vědomá si svého poslání. Platí to přitom i o oblíbeném romanticko-komediálním žánru. Na filmovém plátně se tak setkáváme se záletnickým mladým Lucemburkem ve Steklého *Slastech Otce vlasti* (1969) i moudrým šarmantním Karlem v Podskalského *Noci na Karlštejně* (1973), přičemž oba vystupují sice civilně, zároveň však s vědomím své velikosti a významu pro české království.

Zásluhu na leckterém filmovém obrazu panovníka nemá však jen scénárista a režisér, ale i herecké obsazení. Rudolfa II. si snad každý divák spojuje právě s Janem Werichem ve slavné dvojroli *Fričova Císařova pekaře, pekařova císaře* (1951). Právě prolnutí obrazu panovníka s Werichovým herectvím přivádí Marii Koldinskou v příspěvku k rudolfínské době ve filmu k závěru, že je „těžké rozlišit ... kde v obecném povědomí končí Rudolf a začíná Werich“ (s. 170). Český historický film má však štěstí i na vysloveně negativní postavy panovníků. Kopal tak vidí ve fašistoidním králi Kazisvětovi z Fričovy *Princezny se zlatou hvězdou na čele* (1959) zosobnění Zikmunda, „lišky ryšavé“ a karikatury rozpínavého Němce *par excellence*.

Národní stereotypy jsou pak další červenou nití, kterou ve sborníku *Film a dějiny* nalezneme. Na několika místech se můžeme dočíst o protiněmeckém ladění Vávrova *Cechu panen kutnohorských* (1938), v tehdejší době ohrožení republiky ostatně pochopitelném. Petr Kopal pak ve svém dalším příspěvku zase poněkud snímá z piedestalu často až nekriticky adorovanou Vláčilovu *Markétu Lazarovou* (1967) a poukazuje na „poměrně silnou antiklerikální tendenci“ (s. 78) a zbytečný patos jinak vizuálně nabitého filmového obrazu středověku.

Sborník *Film a dějiny* však nezůstává jen u středověku a raného novověku, ale zabývá se také moderními, i zcela nejnovějšími dějinami. Zde vlastně již opouští půdu historického filmu a směřuje do kategorie označované jako film politický, která ze své podstaty vždy balancuje na úzké hraně mezi kritickou sondou do smýšlení společnosti a ideologickou propagandou.

Petr Koura přináší velice solidní přehled filmů s tematikou protektorátu vzniklých od roku 1945 až do současnosti (narativním strukturám Svěrákova *Tmavomodrého světa* je věnována samostatná studie Brigity Ptáčkové), přičemž podrobně hodnotí snímky, které otevřely do té doby tabuizovaná témata (Radokova *Daleká cesta* z roku 1949 a holokaust, *Smrt si říká Engelchen* z roku 1963 autorské dvojice Kádár–Klos a nový pohled na partyzánské hnutí).

Autorská trojice Petr Blažek, Petr Cajthaml a Daniel Růžička si pak bere pod drobnohled kulturní Sequensův „normalizační seriál“ *Třicet případů majora Zemana* (1974–1979), aby na základě archivních materiálů dokázala, že tento „kolorovaný obraz komunistické moci“ (s. 276) vznikl pod přímou patronací tehdejšího Federálního ministerstva vnitra. Zřejmě nejpřekvapivější je zjištění, že pod přísným dozorem ze strany ministerstva, vedení KSČ a ústředního ředitelství Československé televize se kromě správného ideového vyznění seriálu řešily i vcelku banální spory – hádky o spravedlivé rozdělení autorských honorářů či přílišná ambicióznost režiséra Jiřího Sequense. Srovnání skutečných případů dochovaných v archívech s jejich pokřivenou seriálovou verzí pak právě v dnešní době, kdy TV Prima již podruhé (!) za poslední dva roky uvedla klíčový „normalizační“ projekt, plný dehonestace a nestoudného přepisování dějin, působí jako vítaný korelativ.

Nezbývá než doufat, že se sborník *Film a dějiny* dočká svého pokračování. Právě filmy s historickou tematikou nám totiž pomáhají poznávat politické a ideologické konotace doby, v nichž vznikaly. Bádání o nich zároveň přináší svým vpádem do kultury každodennosti vítané obohacení pramenné základny, jež se například pro „normalizační“ éru jeví na první pohled jako dosti suchopárná. Právě filmové bádání, řečeno s Petrem Čornejem, ukazuje, že „neexistují nudná témata, jsou jen nudní historikové“ (s. 98).

Recenze

Nedotažená historie hnutí volnomyšlenkářů

Jana Čechurová

KUDLÁČ, K. K. Antonín: *Příběh(y) Volné myšlenky*. Knižnice Dějin a současnosti. Praha, Lidové noviny 2005, 190 stran.

Lecjaký spolek, hnutí či osobnost bývají nazývány dítkem osvícenství. Pro málokoho je však toto označení tak výstižné jako pro Volnou Myšlenku – přestože její historie nesahá zdaleka tak hluboko do minulosti. Volná Myšlenka jako by se snažila dotáhnout do úplných důsledků trendy, které mají svůj počátek v osvícenství, jež však byly při složitém konstituování moderní společnosti naplněny jakoby nedůsledně, nebo kvůli politickým konstelacím zůstaly mezi pomyslnými nesplněnými úkoly na cestě modernizace. Jakkoli se (katolická) církev jevila být tím úhlavním nepřítelem, je více než zřejmé, že její právní postavení a kompetence v moderní společnosti byly a jsou podmíněny výhradně světskou politickou vůlí.

Zdálo by se, že napsat dějiny takového jednoho spolku, který má navíc zachovanou a archivně zpracovanou vlastní agendu, nemůže být zase tak obtížný úkol. Zdání však může někdy klamat. Antonín Kudláč je zkušeným badatelem nejen na volnomyšlenkářském poli, nepochybuji však o tom, že při koncipování této knihy stál před nejedním obtížným rozhodnutím. Po přečtení jeho práce, a zvláště pak jejího závěru, jsem nabyla dojmu, že úhlavním nepřítelem autora musel být požadovaný rozsah „časovek“, že by mu prostě více slušel jiný formát. Dobře si uvědomuji, že psát do malého formátu může být za určitých okolností přinejmenším stejným problémem jako pokusit se naplnit formát velký. Při rozhodování, co do limitovaného rozměru vybrat a co ne, se autor dosti logicky rozhodl, že tam musí vtěsnat především základní chronologii a organizační peripetie. Zachovaná spolková agenda zajistě tomuto výběru napomohla. Nemohu se však zbavit dojmu, že na cestě za rekonstruováním štěpení a integrování tohoto spolku se poněkud poztrácely slibované příběhy(y). I přes zařazené medailonky pro-

filujících osobností se totiž vytratili živí lidé – se svými emocemi, motivacemi, frustracemi i idealismem.

Volnou Myšlenku potkal osud řady jiných organizací, kterým tolik vítané a vzývané dovršení státní samostatnosti roku 1918 přineslo poněkud paradoxně značné problémy. Její meziválečné peripetie jsou jasným dokladem toho, že společný, zřetelně definovaný nepřítel dokáže účinně spojovat i zdánlivě neslučitelné, kdežto otevřený prostor, volné pole působnosti a částečné naplnění dříve deklarovaných snah působí mnohdy rozkladně. V ideovém kvasu počátečních let první republiky se výlučnost Volné Myšlenky ztratila, a právě kontakty, příchylnost, spojenectví a vícečetná institucionální identita vůdčích osobností působily zcela destruktivně. Kdyby se autor více věnoval společenskému echu Volné Myšlenky (a stačilo jen projít Výstrižkový archiv Ministerstva zahraničních věcí v Národním archivu), jistě by zřetelněji reflektoval pocit, že Volná Myšlenka se jako by vyprázdnila. Spolková agenda nemůže nikdy podat takové svědectví, ta vždy demonstruje jen úsilí na cestě vpřed. Tím ovšem nemá být řečeno, že by Antonín Kudlác neviděl nejrůznější problémy, které tento věčně rozhádaný spolek měl. V závěru své knihy říká, co by bylo záhodno ještě udělat, jakým tématům se věnovat. Kladu si však otázku, zda nebylo přece jen možné některé z těch pomyslných úkolů zvládnout (například pokusit se zachytit sociální strukturu členstva, česko-německé vztahy z tohoto úhlu, za sebe bych připojila také židovskou problematiku, interakci s jinými spolky a institucemi plnicími dílčí úkoly na cestě modernizace – ať už propagovaly osobní hygienu, abstinenci, kremace či ženská práva) a svá zjištění promítnout do slibovaných příběh(ů).

Jestliže říkám, že Volná Myšlenka se jako by vyprázdnila, pak by bylo patrně záhodno pokusit se jasněji definovat, co je výhradním specifikem tohoto spolku a kde se jeho činnost překrývá s ostatními pokrokovými institucemi. Ledacos můžeme odezít z Kudláčových dlouhých seznamů spolupořádajících organizací, pokud v knize pojednává o jednotlivých veřejných kampaních či akcích, šlo by to však zajisté provést i efektivnějším způsobem. Dostáváme se tím k poměrně složité otázce, co je pokrokové, co všechno a vůči čemu je vlastně pokrokové. Neboť v české společnosti jen máloco pokrokové nechtělo být, a v otázce víry to platí dvojnásob, přesto však tomu až do dnešních dní právní realita příliš neodpovídá. Tím nejdůležitějším praktickým požadavkem Volné Myšlenky byla přece odluka církve od státu. Ač se Volná Myšlenka deklarovala jako hnutí apolitické, není možné zrovna tento její společenský „úkol“ vnímat bez souvztažnosti k praktické politice. Antonín Kudlác ovšem nastiňuje jen část politického, respektive stranického spektra – problémy s komunisty, příchylnost k socialistickým stranám, nenávisť k lidovcům. Pokud zůstaneme pouze v českém prostředí (což není tak úplně možné, protože zrovna slovenská karta zde hrála významnou úlohu), zajisté nám neuunikne, že ze základní nabídky vypadly přinejmenším dvě vlivné politické síly – a sice agrárníci a národní demokraté. Ovšem i ti chtěli být v těchto otázkách pokrokoví, jejich společná (pra)minulost v národní straně svobodomyšlné a stranického programu z roku 1919 o tom vypovídají více než výstižně. Interakce se světem reálné politiky by měla být, dle mého soudu, přece jen více zmíněna, protože úkoly, které si volnomyšlenkáři předsevzali (nejen odluka, ale i změny ve školství, vede-

ní matrik atd.), byly zcela závislé na politických rozhodnutích. Nejednalo se přece o spolek, který by primárně pěstoval nějakou svoji interní zálibu, ale naopak o pomyslné epicentrum ofenzivní společenské činnosti. Proto je nutno překročit rámec lineární stranický a vydat se na kolbiště politické interakce.

Volná Myšlenka se ve dvacátých letech zmítala v interpersonálních sporech, které byly důsledkem přeskupování na politické levici. Odchody a nová spojenectví s marxistickými bezvěrci do značné míry kopírují dění na politické scéně, ne náhodou se nám vybaví cesta od vzniku KSČ přes bolševizaci, jednotnou a lidovou frontu až po frontu národní. Marxismus, a především jeho praktická podoba, byly vnímány sice jako vskutku sekulární, ale o volnosti myšlenek v tomto prostředí panovaly jisté oprávněné pochyby. Bylo otázkou, co je důležitější – zda náboženské bezvěřectví nebo antidogmaticnost jako taková. Tyto spory však nebyly jediné, které organizované bezvěrce oslabovaly.

Z logiky věci by uvědomělý ateista měl spatřovat stejného iracionálně zbloudilého či zaslepeného nebo prozřenípotřebného jedince v každém věřícím, tím spíše, byl-li vybaven nějakou další mocí či pravomocí. Zároveň ovšem Volná Myšlenka přirozeného nepřítelě spatřovala z důvodů především historických téměř výhradně v římských katolících. Že se však z nekatolíků stali v mnohém pevní spojenci organizovaných bezvěrců (a naopak), to můžeme zařadit rovněž spíše do světa reálné politiky než idejí. Jak ale přistoupit k tomu, že bezpochyby největší českou volnomyšlenkářskou ikonou byl katolický kněz a reformátor Jan Hus? Vždyť přeci volnomyšlenkáři – to nebyli lidé pouze bez církve, ale také lidé bez náboženské víry, demonstrativně bez víry... I při vší víře v pokrok a moderního člověka řada volnomyšlenkářů cítila, že bez kultů a rituálů se ani ve 20. století lidé neobejdou. Proto vznikaly různé náhražkové projekty, Volná Myšlenka mohla mít před sebou teoreticky perspektivu jakési laické církve. Antonín Kudláč tyto představy nastiňuje, škoda jen, že jim nevěnuje větší pozornost. Znovu v této souvislosti před námi vyvstává otázka, zda je pro volnomyšlenkáře důležitější uvědomělé, vyspělé, osvobozující bezbožství nebo antidogmatismus. Dogmatem může být přeci i „pokrok“. Naštěstí meziváleční volnomyšlenkáři nemuseli ještě zápasit s postmodernou...

Od Francouzské revoluce hledají prý lidé náhradu za svou ztracenou víru. Někteří ji podle stejného výkladového vzorce nacházejí ve svobodném zednářství, ti ještě rigidnější ve volnomyšlenkářství. O vztazích mezi svobodnými zednáři a volnomyšlenkáři Antonín Kudláč ledaco naznačuje, bohužel často jen jaksi *in margine*. Volnomyšlenkáři se nejednou označovali za pokračovatele zednářů. Je však třeba říci, že čeští svobodní zednáři nevyvíjeli žádnou cílenou činnost směrem k sekularizaci společnosti a nekonaly se ani společné akce těchto spolků. Jestliže volnomyšlenkáři navazují podle svých slov na zednáře, tak ale organizačně je tomu u nás právě naopak, a nemělo by se na to zapomínat. Zednářské lóže plnili alespoň zpočátku volnomyšlenkáři a zednářské tisky se vyráběly v daleko vyspělejších volnomyšlenkářském technickém zázemí, v podstatě společná byla též redakce, stačí jen porovnat tiráže jejich periodik. Čeští svobodní zednáři měli být volnomyšlenkářům při svém „rozjezdu“ za co vděční. Bohužel o této zdánlivě nelogické kauzalitě se v práci nic nedočteme. Autor zmiňuje, že rukopis odevzdal do nakla-

datelství v roce 2002. Je škoda, že během tří let doplnil jen pár odkazů do poznámek. Ze starších prací pominul i souhrnnou rekapitulaci volnomyšlenkářského zednářství v Československu (tj. lóží, které dlouho nebyly – především pro odmítní Bible při obřadech – považovány za regulérní), jež vyšlo již roku 1936.¹

Antonín Kudláč poukazuje na to, že by bylo zajímavé rozebrat slovník, který volnomyšlenkáři užívali. V tom má bezpochyby pravdu. Sám se věnuje podrobněji pouze několika pojmům, mezi nimi velmi oblíbenému termínu „reakční“. Obsah tohoto časem tolik zprofanovaného pojmu odvozuje z „bezvěreckých programů a některých tiskových materiálů“. Podle něj však volnomyšlenkáři považovali tento pojem za natolik jasný, že jej už neměli potřebu vysvětlovat. Bohužel. Další pozoruhodný klíčový pojem, který byl přímo programovou záležitostí, se stal v konečné fázi vlastně označením školního předmětu – „laická morálka“ (vědecká mravověda), zprostředkovávající necírkevní mravnost. Autor rozebírá dosti obsírně peripetie prosazování tohoto předmětu, jenž měl být nezávislý na všech ostatních vyučovacích předmětech, do škol i jeho konkrétní osnovy. Jednalo se nejspíš o volnomyšlenkářský společenský úkol číslo dvě, jímž měly být děti bez vyznání kompenzovány za neabsolvované hodiny náboženství. V něm měly být načerpány dispozice pro „autonomní etiku“ a zároveň podchycena „pudová energie“. Přes veškerý důkladný popis složité realizace tohoto nápadu bych přece jen uvítala i hlubší rozbor samotné podstaty tohoto předmětu. Domnívám se totiž, že se jedná o příklad pozitivního cíle, se kterým Volná Myšlenka přišla. Nechci tvrdit, že jeho pozitivnost byla zcela ojedinělá, ale je pravdou, že cíle i prostředky tohoto hnutí se vymezovaly spíše negativisticky a kriticky. Otázkou nikoli nespornou podle mne zůstává, zda je možno v našich kulturních podmínkách oddiskutovat jakoukoli laickou morálku od jejího křesťanského základu. Ale to je otázka spíše pro volnomyšlenkáře než pro jejich interprety.

V úvodu jsem zmínila, že *Příběh(y) Volné myšlenky* jsou málo zalidněné. Najdeme zde sice stručné biografie profilujících osobností, ale nedočteme se zde nic o tom, proč se rozhodly právě pro tuto cestu. Můžeme jen spekulovat, proč nejvýraznější osobností Volné Myšlenky byl Theodor Bartošek, rodinou předurčený pro dráhu katolického kněze. Snad je to dáno i heuristikou této práce, v níž osobní prameny poněkud absentují. Jen namátkou mohu uvést, že Bartošek má vedle pozůstalosti v Národním archivu také ineditní paměti (v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR), nepovšimnuty zůstaly i osobní fondy řady významných volnomyšlenkářských osobností: Myslíkova v Literárním archivu Památníku národního písemnictví (zde je i část redakce Volné Myšlenky), Voskova v Archivu Národního muzea či Luisy Landové-Štychové v Národním archivu. Netvrdím, že dějiny spolku a ideového hnutí se nutně musí rozpadnout do řady individuálních příběhů, myslím ale, že bez těchto příběhů jen stěží pochopíme konkrétní podobu spolkového příběhu. Můžeme poznat jeho vnější tvář, ale v té nebývá nikdy obsaženo všechno, u spolků stejně jako u lidí.

1 NEUMANN, Siegfried – PANKOVSKÝ, Paul (ed.): *Geschichte des Freimaurerbundes zur Aufgehenden Sonne in der Tschechoslovakischen Republik*. Prag 1936. Existují i stručné dějiny Kudláčem zmiňované lóže Most, jež byla rovněž původně vlastně volnomyšlenkářská (Most. Praha 2000; bližší údaje o původcích a vydavateli v publikaci scházejí).

Recenze

Trauma – zrada – memento

Mnichovská dohoda po pětadesáti letech

Jiří Ellinger

NĚMEČEK, Jan (ed.): *Mnichovská dohoda: Cesta k destrukci demokracie v Evropě*. Praha, Karolinum 2004, 390 stran.

Na podzim 2003 se k pětadesátému výročí Mnichovské dohody uskutečnila na Ministerstvu zahraničních věcí ČR mezinárodní konference. Jan Němeček, jeden z jejích hlavních organizátorů, vloni uspořádal a vydal sborník referátů a diskusních příspěvků, které při této příležitosti zazněly.

Mnichov jako jedno z centrálních témat a traumat naší nedávné historie byl již probírán z mnoha úhlů a aspektů, mimo jiné právě při každém kulatém výročí. Jen stěží je proto možné objevit buď dosud nezkoumané pole celé mozaiky nebo přístup, který by známý obraz ukázal v převratném světle. Ani příspěvky soustředěné v tomto sborníku nepřinášejí dramaticky nové závěry, jsou však solidní rekapitulací současného stavu bádání, pokud jde o mezinárodní diplomatické souvislosti krize z podzimu 1938, o vnitřní československé politické poměry v tomto osovém období našich moderních dějin či o Mnichov z pohledu mezinárodního práva a československé právní kontinuity.

Zřejmě nejméně probádaným směrem se ve svém příspěvku „Mnichov a česká společnost“ vydal Stanislav Kokoška. Zkoumání dějin mentalit patří v západní historiografii novověku k již běžnému úkonu, jehož zvládnání zvolna obohacuje i znalosti o moderních a současných dějinách. V českém prostředí byly navíc úvahy o takzvané národní povaze populárnější již od přelomu 19. a 20. století. Obléci je dnes do hávu studia mentalit je užitečné i věrohodné. Kokoška si je vědom mezi disciplíny *oral history* (daných fungováním lidské paměti) a obrací se ke zkoumání takzvaných spontánních pramenů, mezi něž řadí například fámy, anekdoty, nápisy či anonymní verše. Pocity hněvu, zrady a bezmoci z podzimu 1938 však přesto ilustruje dobovými úvahami Josefa Mašína, Emanuela Moravce či Vojtěcha

Luži, tedy osob „historických“. Zdá se, že jsou úvodem ke studiu mentality českého národa po začátku okupace Německem, na niž se Kokoška soustřeďuje. Leták *Všem věrným!* z listopadu 1939 je podle něj vůbec prvním známým dokumentem, který naplno rozvíjí myšlenku poválečného vyhnání sudetských Němců jako viníků národní katastrofy. Kokoškov příspěvek je spíše jen naznačením možností, které práce se spontánními prameny nabízí, než promyšlenou ukázkou či obhajobou tohoto postupu. V kombinaci s úvahami o frakturách, které české národní povaze zážitek Mnichova a okupace přinesl, je však velmi nadějnou inovací žánru.

Analýza Tomáše Lachmana „Mnichov ve filmu“ (na příkladu snímků *Neporažená armáda* Jana Bora z roku 1938, *Uloupená hranice* Jiřího Weisse z roku 1947 a „normalizačních“ dvoudílných *Dnů zrahy* z roku 1973 vloni opětovně vyznamenaného Otakara Vávry) přináší zamyšlení nad formováním obecného povědomí o národních dějinách prostřednictvím velmi vlivného filmového média, které z jiné strany doplňuje snahu Kokoškovu, tj. dopátrat se základů procesu vytváření národní paměti a mentality. Některé další příspěvky, které se týkají české společnosti či kultury v tomto období, však jen těžko mohou být ukázkou inovativního přístupu, který by směřoval k interdisciplinaritě. František Valouch ve stati „Česká poezie v období Mnichova“ podává literárněvědný rozbor občanské a vlastenecké lyriky z roku 1938 u Jaroslava Seiferta, Františka Halase a Vladimíra Holana, aniž by jevil jakoukoliv snahu o přesah za hranice vlastní badatelské disciplíny. Jeho příspěvek dokládá nejspíš problém všech obdobných konferencí – je třeba sehnat příspěvatele a obsadit vytvořené sekce. Zda mají příspěvky referentů vzájemný inspirativní průnik, zda spolu mohou oslovená témata hovořit, či zda zůstanou uzavřena v prostoru a tvaru, který může být (beze změn a s obdobnou rezonanční hodnotou) předložen na mnoha dalších obdobných konferencích, je až druhotné.

K „reflexivním“ příspěvkům, které se věnují promyšlení „druhého života“ Mnichova, patří například ještě statě Zdeňka Beneše či Roberta Kvačka o Mnichovu v historiografii. Beneš se soustředil na oblast školního dějepisu a stopuje proměny jeho vnímání v československých a českých učebnicích po roce 1945. Původní interpretace „Mnichov jako trauma“ podle něj od padesátých let ustupuje tezi Mnichova coby zrahy (a to dvojí – spojenecké a vlastní, vnitřní zrahy buržoazie). „Normalizační recidiva ideologizace dějin“ oba motivy recyklovala, zatímco počátek devadesátých let podle pozoruhodné Benešovy typologizace přinesl posun k Mnichovu coby mementu a varování do budoucna.

Úvodním a v jistém smyslu programovým referátem konference byla úvaha Jindřicha Dejmka, která se soustřeďuje na klasická politická témata a na osobnost Edvarda Beneše. Podle Dejmka se v letech 1935 až 1937 bohužel nepodařilo realizovat iniciativy nového tandemu prezident Beneš – ministr zahraničí Krofta. Žádnou principiálnější „pozitivní alternativu“ ke spojení s Francií a Británií Dejmek nenachází, upozorňuje ovšem na nesoulad s obrannou politikou klíčového spojence, tedy Francie – ryze defenzivní francouzská doktrína byla evidentní, celý obranný plán Československa však stál na fundamentálním předpokladu francouzského úderu proti říši. „Benešovo rozhodnutí akceptovat pod hrozbou války Mnichovskou dohodu“ (s. 32) dává Dejmek do zajímavého kontextu srovnáním s reak-

cemi dalších patnácti států, které byly od jara 1938 do dubna 1941 konfrontovány s agresivními záměry sousedních diktátorů (Hitlera, Mussoliniho a Stalina) – sedm z nich volilo cestu aktivního (byť často jen symbolického) odporu. „Naznačená tragédie více než půl druhé desítky menších evropských států, zničených nebo v nejlepším případě zmračených agresivními kroky totalitních diktatur“, (s. 39) podle Dejmků ukazuje „bezvýchodnost dilemat“ československé politické reprezentace v letech 1938 a 1939.

Pozoruhodnou studii „Mnichov v díle Edvarda Beneše“ nabídl Milan Hauner. Prohlásil se v ní tradiční koncentrací na osobu hlavního tvůrce naší politiky, Edvarda Beneše, se zájmem o následnou reflexi minulosti (k němuž směřovali také například Stanislav Kokoška či Zdeněk Beneš). Hauner téměř detektivním způsobem sleduje Beneše coby memoáristu a způsob, jakým textaci paměti podřizoval dlouhodobým i aktuálním politickým cílům – přímo se nabízí Churchillovo „Historie ke mně bude vlídná, protože se jí chystám napsat“ (*History will be kind to me, for I intend to write it*). Jako badatelský úkol Hauner vidí nalezení Benešova autobiografického rukopisu *They Gave Us a Country*, na kterém spolupracoval s anglickým žurnalistou Hayterem Prestonem hned po svém příletu do Británie na podzim 1938. Práce měla vyjít v nakladatelství Routledge, Beneš se však od ní distancoval, od publikace upustil a podle Haunera „v samotném Benešově archivu se o této záležitosti nenajde ani řádka“ (s. 233).

Dopadu „Mnichova jako traumatu“ (dle klasifikace Zdeňka Beneše) na průběh zahraničněpolitických jednání o obnovení Československa za druhé světové války se věnuje Vít Smetana. Zkoumá Benešovu válečnou politiku vůči Británii, Francii, SSSR a Polsku a dochází k závěru, že Beneš, „omámen sovětským rychlým souhlasem se základními body programu ‘odčinění Mnichova’, tj. s rekonstrukcí Československa v předmnichovských hranicích už v červnu 1942 a s transferem německé menšiny o rok později“ (s. 159), zahraniční politiku jednoznačně orientoval na Sovětský svaz. Přitom se podle Smetany dopouštěl silně nekorektních kroků vůči polské exilové vládě v Londýně a už v červnu 1942 (uprostřed jednání o československo-polské konfederaci) jednoznačně ubezpečil Moskvu, jaká bude jeho eventuelní volba mezi „feudálními“ Poláky a „progresivními“ Sověty. Podle Smetanovy interpretace „program ‘odčinění Mnichova’ – v podobě, v jaké Beneš v Moskvě v prosinci 1943 zajistil jeho realizaci – zároveň problematizoval druhý základní cíl československé zahraniční politiky, tj. poválečnou obnovu *demokratického* Československa“ (s. 159).

Celý jeden blok příspěvků je věnován mezinárodnímu kontextu, v němž se Československo v době mnichovské krize pohybovalo. Hans Lemberg se věnuje obecnějšímu problému postavení národnostních menšin ve střední a východní Evropě, Antoine Marès charakterizuje základní tendence francouzského tisku v roce 1938. Frank McDonough ve svém portrétu Nevilla Chamberlaina klade důraz na roli morálky v zahraniční politice a kritizuje teze takzvaných revizionistických historiků (počínaje A. J. P. Taylorem), podle nichž je možno politiku appeasementu studovat mimo jakýkoliv morální rámec. V této souvislosti však není zcela jasné, co by bylo morálního na spojení se Stalinem (jehož režim měl v té době na kon-

tě mnohem více obětí než nacismus), které obvykle kritici appeasementu nabízejí jako východisko. Oleg Ken upozorňuje na zásadní krizi v československo-sovětských vojenských jednáních v letech 1936 a 1937 (po podepsání spojenecké smlouvy v květnu 1935) a na vztah mezi zablokováním vojenských rozhovorů a čistkami v Rudé armádě v roce 1937. K Benešově roli v takzvané Tuchačevského aféře Ken poznamenává, že prezident se též autorsky podílel na vlivném článku, který o Tuchačevského kauze otiskl prestižní *Foreign Affairs* v říjnu 1937 a jež pod pseudonymem *Balticus* publikoval sovětolog Bruce Hopper (vedle interview s Georgem Kennanem), který se právě vrátil z moskevské ambasády. Piotr M. Majewski a Marek P. Deszczyński se věnují česko-polským vztahům v krizovém roce 1938, zatímco Detlef Brandes nabídl základní teze své připravované monografie o sudetských Němcích a jejich politice bezprostředně před Mnichovem. Lubica Harbuľová v zajímavé studii o postoji ruské emigrace k československé krizi zařazuje debatu o významu Mnichova do nezvyklého kontextu úvah ruské emigrace o Evropě mezi bolševismem a nacismem. Pro takzvané obránáře z liberálnědemokratických kruhů byl větším zlem nacismus, zatímco „poraženci“ z početnějšího pravicově-nacionalistického bloku s Německem (byť Hitlerovým) sympatizovali jako s jedinou silou schopnou „osvobodit“ Rusko od Stalinovy hrůzovlády. Detaily slovenské vnitropolitické scény nabízí v hutné rekapitulační studii Valerián Bystrický a úvahu o vnitropolitické „krizi demokracie“ v ČSR Josef Harna.

Za samostatný blok statí je možno považovat referáty s mezinárodněprávní tematikou. Jan Kuklík ml. spolu s Janem Němečkem popisují cestu k oduznání Mnichova za druhé světové války. Benešovu teorii kontinuity ČSR (včetně kontinuity jeho prezidentské funkce) a tezi o absolutní neplatnosti Mnichova, která tvořila fundament československé zahraniční politiky od roku 1939, již oba dříve probádali i ve svých knižních monografiích, stať je však výstižným shrnutím. Jan Kuklík ml. se pak ve zvláštním příspěvku ještě k některým právním souvislostem Mnichovské dohody vrátil – upozorňuje například na argumentaci československého exilu, podle níž byl Mnichov neplatný mimo jiné kvůli tomu, že vláda nebyla podle ústavy z roku 1920 oprávněna takovouto dohodu přijmout bez ratifikace parlamentem (k níž však nedošlo) prostřednictvím ústavního zákona. Kuklík komentuje též několik základních dekretů prezidenta republiky, na jejichž základě byla vykonávána zákonodárská moc v exilu od roku 1940. V poněkud slabší stati se pak Mnichovu a jeho důsledkům z pohledu mezinárodního práva věnuje též Josef Mrázek, zatímco Pavel Maršálek resumuje obsáhlou právní debatu o kontinuitě a diskontinuitě československého státu a jeho právního řádu v letech 1938 až 1945. Podle jeho závěrů se podařilo udržet kontinuitu státu, nikoliv však právního řádu.

Dvacet pět statí, referátů a příspěvků doplňuje uvítací projev náměstka ministra zahraničních věcí Rudolfa Jindráka a úvodní slovo Jaroslava Pánka. Ten si ve své krátké řeči stěžuje na nezájem „kapitálově dobře vybavených sponzorů“ podpořit tuto mezinárodní vědeckou rozpravu, „jako by bylo žádoucí toto pole beze zbytku vyhradit volným kombinacím publicistů a žurnalistů“ (s. 12). Ty – na příkladu článku Tomáše Krystlíka „Mýtus zvaný mnichovská zrada“ z *Respektu* ze září 2003 – ironizuje jako zcela nepodložené a škodlivé útoky „sedmé velmoci“ proti „pozvol-

nému procesu vědeckého poznávání“ (s. 11). Nevyzval však přední shromážděné akademiky, aby zpřístupňovali výsledky svého bádání populární formou také neodborné veřejnosti, a tím pomáhali zlepšovat kritizovanou úroveň mediálního prezentování závažných historických témat. Historiografie bude podle Pánka „spíše v ústraní od mediální scény pokračovat v kritickém bádání“ (s. 12). Naštěstí žádný z příspěvků tohoto sborníku, které následují po Pánkově úvodu, nenasvědčuje tomu, že by i další historici ve svém „ústraní“ propadali poněkud spikleneckým teoriím a potřebě vytvářet nepřátele, na které je možno namířit káravý prst.

Recenze

Neumlčaná história odboja

Marek Syrný

JABLONICKÝ, Jozef: *Samizdat o odboji: Štúdie a články*. Bratislava, Kalligram 2004, 528 strán.

Slovenské národné povstanie a druhý odboj na Slovensku patrí nepochybne medzi najviac opisované kapitoly moderných slovenských dejín. A práve tieto, tak významné a kľúčové udalosti sa stali už od ich vzniku najviac falzifikovanými súčasťami slovenskej histórie. Lžami, polopravdami a účelovými koncepciami bola presiaknutá hlavne marxistická historiografia, ktorej sa počas štyroch desaťročí vlády totalitného komunistického režimu podarilo úplne skresliť historický obraz o odboji a povstaní. S výnimkou krátkeho obdobia mierneho uvoľnenia režimu a slobodnejšieho vedeckého prístupu v šesťdesiatych rokoch 20. storočia bola monopolná marxistická historiografia celkom poplatná vtedajším oficiálnym výkladom odboja, ktoré naoktrojovali najvyššie stranícke štruktúry. Jej úlohou bolo potom zdôvodňovať vtedajší monopol komunistickej strany a jej vedúcich osobností na základe ich vykonštruovanej aktivity a pozícií v odboji, respektíve „vedecky“ potvrdzovať obviňovania a rozsudky totalitnej moci voči jej ideologickým či straníckym protivníkom – niekdajším spolubojovníkom v odboji. V „znormalizovanom“ Československu zostávala nezávislá na týchto schémach a tlakoch iba neoficiálna samizdatová historiografia, ktorá dokázala netendenčne a neideologicky skúmať problematiku slovenskej protifašistickej rezistencie.

Jedinečné miesto v nej zaujíma práve Jozef Jablonický. Nikdy sa nestotožnil s výsledkami „dvornej“ marxistickej historiografie a napriek oficiálnym tézám o vedúcej úlohe komunistov v odboji a oportunistickej politike občianskeho odboja sa snažil priradiť jednotlivým osobnostiam a skupinám v dejinách rezistencie práve také miesto, aké podľa výsledkov jeho príkladného historického výskumu zastávali. Týmto prístupom sa automaticky ocitol v nepriazni vládnuceho režimu, ktorý sa mu od sedemdesiatych rokov snažil znemožniť vedecky pôsobiť a písať. Od roku 1973 nemohol Jozef Jablonický oficiálne publikovať, neskôr musel odísť aj

z Historického ústavu Slovenskej akadémie vied, bol vystavený domovým prehliadkam, šikanovaniu a perzekúcii zo strany Štátnej bezpečnosti a úradov, od roku 1978 nemohol využívať štátne archívy a podobne. Napriek tomu bol schopný aj v takýchto nepriaznivých podmienkach publikovať v samizdate niekoľko vedecky veľmi hodnotných historických prác o odboji, ktoré v minulom roku konečne vyšli aj knižne.

Kniha *Samizdat o odboji* obsahuje jedenásť štúdií Jozefa Jablonického spätých témou druhého odboja na Slovensku, ktoré vznikli v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia. V tomto období vyšli niektoré v samizdate¹ a neskôr aj v exilových *Zborníkoch o Slovenskom národnom povstaní*,² ktoré vydali bývalí protagonisti občianskeho odboja žijúci v Kanade a v USA. Štyri práce, ktoré obsahuje recenzovaná kniha, boli po roku 1989 už uverejnené v časopise *Historie a vojenství*³ a jedna štúdia vyšla v *Soudobých dějinách*.⁴

Na úvod prvej štúdie zborníka, „Bratislava a Slovenské národné povstanie“, Jablonický oboznamuje čitateľa s príčinami svojho rozhodnutia opísať práve situáciu pred povstaním a počas povstania v Bratislave. Zdôrazňuje najmä dôležitosť hlavného mesta Slovenska ako centra aktivít vtedajších odbojových a vládnych predstaviteľov či skupín a poukazuje tiež na obchádzanie tejto neúspešnej kapitoly povstania oficiálnou marxistickou historiografiou. Sympatické je, že aj keď autor opísal situáciu v Bratislave v svojej poslednej knihe,⁵ nepokladal výsledky svojho výskumu za uzavreté a v tejto štúdii niektoré svoje závery opravil a rozšíril. Pridržiava sa pritom avizovaného zámeru kriticky prehodnotiť jednostranné historické interpretácie vychádzajúce iba z téz obsiahnutých v Husákovom *Svedectve o Slovenskom národnom povstaní*⁶ a zhodnotiť udalosti v Bratislave v širších súvislostiach, s použitím viacerých svedectiev a podľa autentických dokumentov. Odmietajú dovedajšie zvažovanie vín za povstalecké fiasko v Bratislave iba na vojenský odboj a upozorňuje, že odboj a SNP nemožno zredukovať iba na stanoviská a činnosť

- 1 JABLONICKÝ, Jozef: *Bratislava a SNP*. Samizdat, máj 1978; TÝŽ: *Neúspešná misia v Moskve*. Samizdat, január 1981; TÝŽ: *Nitra a Slovenské národné povstanie*. Samizdat, marec 1981; TÝŽ: *Povstanie v Trnave*. Samizdat, apríl 1981; TÝŽ: *Ilegalita uprostred vojny*. Samizdat, december 1981; TÝŽ: *Rezistencia a perzekúcia v Bratislave pred frontom*. Samizdat, február 1985 (2. vydanie); TÝŽ: *Zlyhanie Malárovej armády v Karpatoch*. Samizdat, november 1986 (2. vydanie).
- 2 TÝŽ: Bratislava a SNP. In: *Zborník o Slovenskom národnom povstaní*, zv. 2. Toronto, Naše snahy 1980; TÝŽ: Povstanie v Trnave. In: *Zborník o Slovenskom národnom povstaní*, zv. 3. Toronto, Naše snahy 1983.
- 3 TÝŽ: Neúspešná misia v Moskve. In: *Historie a vojenství*, roč. 39, č. 2–4 (1990), s. 26–45, 22–45, 23–47; TÝŽ: Za česť generála Viesta: Veliteľ povstaleckej armády. In: *Tamže*, č. 4 (1990), s. 98–116; TÝŽ: Generál Malár. In: *Tamže*, č. 5 (1990), s. 106–125; TÝŽ: Kto bol generál Kalina. In: *Tamže*, roč. 40, č. 2 (1991), s. 134–142.
- 4 TÝŽ: Husák v rezistencii. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 2–3 (1994), s. 222–235.
- 5 TÝŽ: *Z ilegality do povstania*. Bratislava, EPOCH 1969, 532 s.
- 6 HUSÁK, Gustáv: *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava, Pravda 1974.

komunistickej zložky, teda že „v plusoch a mínusoch má primerane participovať aj občiansky aj vojenský odboj“ (s. 12). V súlade s tým analyzuje a vecne kritizuje dovtedajšie poznatky a publikované práce k predmetnej problematike. Na základe veľkého množstva publikovaných aj nepublikovaných dokumentov a spomienok popredných aktérov, či už z komunistického, občianskeho a vojenského odboja, ale tiež predstaviteľov ľudáckeho režimu, sa autor snaží objektívne vykresliť dobové realie a udalosti a živo zachytáva osudy a konanie desiatok ľudí zaangažovaných v odboji i proti nemu.

Už po prečítaní prvých stránok štúdie je zrejmé, prečo sa stalo jej zhabanie cieľom viacerých domových prehliadok a iných zásahov komunistickej moci voči jej autorovi. Jablonický sa v nej totiž celkom otvorene vyjadril o nedostatkoch v organizačnej práci piateho ilegálneho vedenia KSS, ktoré nedokázalo dostatočne pripraviť na povstanie v Bratislave ani svoje vlastné stranícke kádre (s. 19 n.), a ktorého členom bol aj Gustáv Husák (v čase vzniku štúdie generálny tajomník ÚV KSČ a prezident ČSSR). Rázne pritom odmietol jednostranné a tendenčné Husákovu obviňovanie vojenského odboja z neúspechu povstania v Bratislave, za ktoré nesie podľa neho zodpovednosť nedostatočná príprava ako zo strany predstaviteľov politických odbojových skupín a Slovenskej národnej rady, tak i vojenského odboja. Osobitne upriamuje pozornosť na jednu zo zásadných chýb bratislavského vedenia politického odboja, kedy podcenilo vývoj na ostatnom území, hlavne partizánske akcie na strednom Slovensku, čím sa hlavné mesto dostalo do izolácie od vývoja smerujúceho k povstaniu. Nepripravenosť spôsobila zlyhanie povstaleckej akcie v Bratislave a predurčila tiež neúspech povstania na západnom Slovensku. V tejto súvislosti Jablonický bližšie rozoberá hlavné nedostatky v činnosti iniciátorov povstania – nerátali s inými alternatívami povstania, než aké mali naplánované, konali nepružne, zle odhadli situáciu a možný vývin udalostí, z čoho vyplynuli nesprávne rozhodnutia (napríklad snaha bratislavských členov Slovenskej národnej rady oddialiť začiatok povstania v čase, kedy bolo potrebné čo najrýchlejšie mobilizovať všetky sily do akcie). Autor sa tiež podrobnejšie venuje snahám niekdajšieho ministra národnej obrany Ferdinanda Čatloša a veliteľa slovenskej armády na východnom Slovensku Augustína Malára o vojenský prevrat, respektíve prechod slovenskej armády na stranu Červenej armády a protihitlerovskej koalície v lete 1944. Rovnako širšie rozoberá aj reakcie ľudáckych predstaviteľov na povstaleckú akciu v Bratislave, ktorá napokon zostala v zmätku bez vedenia, keď mnohí odbojármi odtiaľto utiekli do povstaleckej Banskej Bystrice. To Nemcom a režimným silám veľmi uľahčilo pacifikáciu hlavného mesta, z ktorého namiesto plánovaných výziev k povstaniu zaznievali protipovstalecké rozhlasové prejavy.

Nasledujúca štúdia „Neúspešná misia v Moskve“ rozoberá prípravu, priebeh a výsledky misie vojenského odbojového ústredia a Slovenskej národnej rady do Moskvy v lete 1944, od ktorej úspechu a zosúladenia slovenskej povstaleckej akcie s aktivitami Červenej armády azda najviac závisel výsledok celého povstania. Ako autor poznamenáva, táto téma zostávala dlhé roky nespracovaná, lebo bolo potrebné vysporiadať sa v nej s mnohými dovtedy tabuizovanými problémami, respektíve priznať neúspech misie a len obmedzenú podporu povstaleckej

akcie zo strany ZSSR, na čo v „dvornej“ historiografii husákovského Československa ani predtým nebolo pomyslenie. Jablonický podrobne vyvracia jej tvrdenia o intrigách Benešovho politického tábora v Londýne voči odletu predstaviteľa slovenských komunistov Karola Šmidkeho do Moskvy, a naopak podrobuje kritike vedenie KSS, ktoré sa snažilo poza chrbát svojich odbojových spojencov za každú cenu dostať do Moskvy vlastných reprezentantov, aj s využitím prostriedkov poskytnutých Ferdinandom Čatlošom a jeho prevratového plánu (s. 123). Medzi najviac interesantné v tejto štúdii patria pasáže o nedôvere a vypočúvaní príslušníkov moskovskej misie orgánmi NKVD, alebo o rezervovanom stanovisku sovietskych orgánov k možnosti využiť a vôbec uskutočniť povstanie na Slovensku, ako aj o osobitnom prístupe a zákulisných jednaniach Sovietov s Karolom Šmidkem. Ten otvorene vystupoval v Moskve ako sovietsky agent a predložil sovietskej strane dva dokumenty, ktoré podľa Jablonického striktne porušovali predošlé spoločné dohody komunistov a nekomunistov v odboji. Dokument „O vývoji a situácii na Slovensku“ prezentoval možnosť pripojiť Slovensko k ZSSR, zatiaľ čo „Čatlošovo memorandum“ rátať s uchovaním slovenského štátu prostredníctvom spojenectva so Sovietskym zväzom. V oboch dokumentoch sa „chcelo dať Slovensko k dispozícii Sovietom. Čatloš vojensky a vedenie KSS politicky.“ (s. 141) Jablonický ďalej vehementne vyvracia lživé tvrdenia marxistickej historiografie na adresu československej vojenskej misie v Moskve, vedenej generálom Heliodorom Píkom, akoby ona, realizujúc politické zámery londýnskeho exilu, brzdila rýchlosť a účinnosť sovietskej pomoci povstaniu. Bolo tomu práve naopak, keď sovietska strana kládla prekážky povstaleckej misii a neskôr zaujala nejednoznačný a vyčkávací postoj voči povstaniu, ktorý mal za následok neskoordinovanie povstaleckých akcií s postupom Červenej armády a značne negatívne ovplyvnil priebeh povstania.

V štúdii „Nitra a Slovenské národné povstanie“ autor na tridsiatich piatich stranách spracováva problematiku, ktorej vo svojej knihe *Z ilegality do povstania* venoval iba päť strán a ktorá predtým nebola vôbec samostatne pojednaná. Jeho pozornosť upútala táto problematika napriek tomu, respektíve práve preto, že veľmi výrazný neúspech povstania v Nitre sa dlho obchádzal a zamlčoval, tak ako sa namiesto „čiernych miest“ odboja opisovali iba skutočné či domnelé úspechy a víťazstvá. Jablonický sa pokúsil najmä objasniť dôvody, prečo sa nitrianska posádka nezapojila do povstania, a naopak jednoznačne vystúpila na podporu ľudáckeho režimu, a prečo sa nevydaril plánovaný útek politických väzňov z nitrianskej väznice. V prvom prípade poukazuje na nepripravenosť určeného odbojového veliteľa Jána Černeka prevziať v rozhodujúcej chvíli velenie nad posádkou, na rozdiel od proľudáckych dôstojníkov na čele s majorom Jánom Šmigovským. Okrem toho zloženie dôstojníckeho zboru bolo nepriaznivé, keďže jeho väčšina zachovávala vernosť režimu prvej Slovenskej republiky. Oslobodenie väzňov povstaleckí plánovači (najmä Gustáv Husák) v snahe predísť predčasnému nemeckému zákroku odkladali až do okamihu, kedy už mesto bolo pod kontrolou protipovstaleckých síl. Plán preto stroskotal a odtrúbený bol aj neskorší pokus dosiahnuť cieľ s pomocou Jegorovovej partizánskej brigády. V tejto súvislosti autor opäť

upozorňuje, že nezosúladenie odbojových aktivít vojenského odbojového centra na čele s Jánom Golianom v Banskej Bystrici s činnosťou členov Slovenskej národnej rady v Bratislave malo za následok, že hlavní odbojoví činitelia poverení prípravou povstaleckých akcií v Nitre o sebe navzájom ani poriadne nevedeli. Za zmienku stojí aj Jablonického ostrá kritika na adresu Jozefa Šoltésza, ktorý mal ako kooptovaný člen ilegálnej SNR pomáhať pri prevedení povstaleckého prevratu v Nitre, ale pre jeho úspech nič nespravil. Napriek tomu sa vďaka svojim osobným konexiám v komunistickej časti rady stal jej neskorším význačným predstaviteľom

Úplným opakom povstaleckého fiaska v Nitre bolo príkladné pripojenie trnavskej posádky k povstaniu, ktorým sa autor zaoberá vo štvrtjej štúdii knihy *Samizdat o odboji „Povstanie v Trnave“*. Pri nej možno opäť vyzdvihnúť jeho kritický postoj k niektorým vlastným tvrdeniam z pred štyridsiatich rokov, kedy o tejto téme napísal svoju prvú historickú monografiu.⁷ Za hlavnú príčinu úspechu povstania v Trnave považuje Jablonický jednako priaznivé perzonálne zloženie dôstojníckeho zboru v Trnave, ktorý z väčšej časti inklinoval k odboju, jednako jeho rozhodnosť v chvíľach vypuknutia povstania. Rovnako veľmi kladne autor hodnotí aj zástoj vhodného odbojového prostredia mimo vojenskej posádky, najmä v miestnom žandárskom zbore (s. 200–202). Veľmi zaujímavý a prínosný dodatok k štúdii tvoria krátke profily jednotlivých aktérov povstaleckej akcie v Trnave, respektíve niektorých významných osobností druhého odboja a vládnej garnitúry slovenského štátu. Tieto poznámky, ktoré mali pôvodne v samizdate slúžiť pre lepšiu orientáciu nezainteresovaného čitateľa, sú cenné pre priblíženie osudov týchto historických osobností pred povstaním a počas neho, ako aj ich povojnových životných peripetií.

Azda najzaujímavejšou štúdiou recenzovanej knihy je „Illegalita uprostred vojny“, ktorá je venovaná hlavne komunistickej rezistencii s ťažiskom v roku 1943. Niet divu, že torzo rozpísanej štúdie orgány ŠtB počas domovej prehliadky v noci zo 6. na 7. mája 1981 autorovi zhabali. Veď jeho cieľom bolo na základe dostupných materiálov čo možno najobjektívnejšie opísať a zhodnotiť dovtedy legendarizovaný komunistický odboj, pričom sa nemohol vyhnúť aj menej slávnym či priamo zahaňujúcim momentom komunistickej rezistencie. Aj vzhľadom k spomenutému zákroku ŠtB a trvalej snahe štátnej moci znemožniť autorovi akúkoľvek vedeckú prácu štúdia zostala nedokončená, napriek tomu však ostáva významným a v mnohom doteraz neprekonaným počínom na danom bádateľskom poli. Jablonický sa v nej prirodzene musel opäť stretnúť s dezinterpretáciami činnosti štvrtého ilegálneho vedenia KSS v podaní režimnej historiografie, najmä s prácami Pavla Bosáka.⁸

7 JABLONICKÝ, Jozef: *Protifašistický odboj v Trnavskom okrese v rokoch 1938–1945*. Bratislava, Osveta 1962. V súčasnej publikácii sa dištancoval napríklad od svojho vtedajšieho hodnotenia, že „trnavskí dôstojníci podliehali zámerom čs. buržoáznej emigrácie v Londýne“, alebo s nekritickým preberaním niektorých spomienok aktérov povstania v Trnave po roku 1948, kedy vstúpili do KSS a prispôbovali svoje spomienky oficiálne platným tézám o SNP (s. 151).

Predovšetkým sa však veľmi podrobne a precízne – najmä na základe archívnych materiálov štátnej bezpečnosti a súdov prvej Slovenskej republiky, ako aj vlastných materiálov komunistickej proveniencie – snaží poskladať mozaiku skutočných vzťahov a aktivít v komunistickom vedení a hnutí v roku 1943. Po podrobnom opise vzniku štvrtého Ústredného výboru KSS a stavu komunistického hnutia v jednotlivých regiónoch Slovenska podrobuje kritickej analýze najmä vtedajšie koncepcie komunistického vedenia, ktoré nespájalo osud slovenského národa jednoznačne s existenciou československého štátu, ale prikláňalo sa k bližšiemu spojenectvu Slovenska so Sovietskym zväzom (s. 234 n.). V súvislosti s týmto postojom komunistov cez vojnu vyslovil autor pre vtedajší režim a historiografiu priam kacírské slová, že „pre Slovákov vždy viac národných a demokratických práv znamenalo Československo za prezidentovania Eduarda Beneša než pripojenie Slovenska k Sovietskemu zväzu za vlády Jozefa Stalina“ (s. 236). Aj na ďalších stránkach tejto štúdie sa značne nelichotivo vyjadruje o celkových zámeroch a koncepciách komunistov v odboji, najmä o ich dogmatikárskom a neúprimnom postoji voči spolupráci s občianskym odbojom, ktorého desiatky predstaviteľov sa po roku 1948 stali obeťami represálií svojich niekdajších odbojových spojencov. Mimoriadne zaujímavý je rozbor odbojových aktivít Gustáva Husáka do leta 1943. Dôvody negatívneho postoja dovtedajších ústredných výborov KSS voči Husákovi spatruje autor hlavne v jeho blízkych vzťahoch s (vtedy v komunistickom hnutí proskribovaným) Vladimírom Clementisom, v Husákovej slabej straníckej práci, ako aj v nadpriemernom spoločenskom postavení v štruktúrach ľudáckej Slovenskej republiky (s. 227–279). Na správnu mieru uvádza aj poznatky o jeho zadržaní a väzbe v roku 1942, pričom vyvracia ako historicky neopodstatnené prohusákovské legiendy tvorené po roku 1963 (najmä Viliamom Plevzom), ako aj antilegiendy z čias kampaní proti takzvaným buržoáznym nacionalistom v KSS z päťdesiatych rokov (Václav Král). Jablonický tiež vykresľuje vzťah a pomoc občianskeho odboja či umiernených ľudáckych a iných spoločenských skupín a jednotlivcov komunistom v odboji. V tejto súvislosti sa zamerával hlavne na intervencie vtedajšieho guvernéra Slovenskej banky Imricha Karvaša a na prokomunistické sympatie v radoch justičných orgánov slovenského štátu (s. 287–292).

Štúdia „Rezistencia a perzekúcia v Bratislave pred frontom“ bola v pôvodnej verzii autorovi v roku 1984 tiež odobratá pri domovej prehliadke. V porovnaní s ostatnými časťami knihy sa do istej miery líši v tom, že popisuje veľmi málo známe a dovtedy nespracované dejiny odboja v Bratislave počas zimných mesiacov 1944–1945, teda už po porážke povstania. Autor v nej podrobne opisuje stav a aktivity odbojových zložiek komunistických i občianskych (reprezentovaných hlavne skupinou Justícia), ktoré v dobe zvýšenej perzekúcie a ohrozenia zo strany ľudáckeho režimu a nemeckých orgánov nachádzali ľahšie cestu k vzájomnej spolupráci. Jej vyjadrením bol aj vznik národného výboru v Bratislave, paritne zloženého z predstaviteľov

8 Napr. BOSÁK, Pavel: Ilegálna činnosť IV. ÚV KSS v národnooslobodzovacom hnutí. In: *Historický zborník kraja*, zv. 5. Banská Bystrica 1970, s. 5–60.

oboch smerov odboja, alebo finančná a iná materiálna pomoc občianskych odbojárov komunistom. Za pozornosť stojí kritické hodnotenie činnosti Karola Šmidkeho v povstaní i neskôr v Bratislave, kedy nedokázal byť takou vodcovskou autoritou, na akú ho predurčovali jeho funkcie v komunistickom a partizánskom hnutí (s. 299). V ďalšej časti štúdie sa Jablonický bližšie zaoberá anatómiou okupačného a ľudáckeho režimu v zime 1944–1945, snahami nemeckých orgánov viacej zaangažovať slovenskú exekutívu do výkonu okupačnej správy, ako aj postupným ideovým rozkladom ľudáckeho režimu, takzvanou Čiernou opozíciou v jeho radoch a poslednými protiodbojovými akciami a úspechmi jeho radikálnych prívržencov. V súvislosti s perzekúciou odboja treba vyzdvihnúť autorovu nestrannosť, kedy paušálne nezvažuje všetky vraždy odbojárov priamo iba na aktivistov režimu (napríklad smrť Mirko Nešpora), ale pripúšťa aj iné možné alternatívy, ktoré sa dovtedy demagogicky zamlčovali (s. 302 n.). Dôkladne rozoberá súdny proces proti Vavrovi Šrobárovi a ďalším vedúcim predstaviteľom povstania, pričom si všíma tiež obchádzanie tohto procesu marxistickou historiografiou, ktorá programovo vyzdvihovala odbojové aktivity komunistov a znevažovala, respektíve zamlčovala činnosť a osudy nekomunistických odbojárov. Koniec štúdie je venovaný odvlečeniu politických väzňov zo Slovenska do koncentračného tábora v Mauthausene.

Štúdia „Zlyhanie Malárovej armády v Karpatoch“ sleduje vývoj v dvoch pre povstanie rozhodujúcich východoslovenských armádnych divíziách, od menovania Augustína Malára ich veliteľom až po ich odzbrojenie nemeckými jednotkami. Ťažisko práce spočíva vo vykreslení plánov a dôležitosti týchto divízií pre blízke spojenie s Červenou armádou a pre úspech celého povstania, v analýze Malárových postojov a aktivít a v zhodnotení tragických následkov straty týchto divízií pre osud povstania. Podľa Jablonického stroskotanie operácie zavinila nedostatečná pripravenosť divízií, váhanie medzi poverením Augustína Malára či Viliama Talského, dvojkoľajnosť povstaleckých a Čatlošových prevratových plánov, nekoordinácia partizánskych akcií s aktivitami armádneho odboja na východnom Slovensku a váhavosť Malára v rozhodujúcich chvíľach prepuknutia povstania. Autor negatívne hodnotí aj prípravu Slovenskej národnej rady a vedenia Komunistickej strany Slovenska na povstanie na východnom Slovensku, kde vyvíjali iba slabú činnosť a nepodarilo sa im získať si vplyv. Na adresu piateho ilegálneho ústredného výboru komunistickej strany, marxistickou historiografiou pasovaného do úlohy vodca odboja a povstania, Jablonický otvorene píše, že „koncom augusta 1944 ÚV KSS neexistoval, jeho členovia spolu nevystupovali, nevedli hnutie odporu a fyzicky boli od seba vzdialení“ (s. 442). Okrem toho sa autor usiluje priblížiť postoje, konanie a osudy dôstojníkov a vojakov, ktorí sa napokon pridali k ozbrojenému boju proti nacizmu, ako aj tých, ktorí nechceli bojovať ani proti Červej armáde, ani proti Nemcom, zostali pasívni a postihla ich nemecká internácia (s. 440).

Posledné kapitoly knihy *Samizdat o odboji* tvoria štyri kratšie profily popredných aktérov povstania – generála Rudolfa Viesta, generála Augustína Malára, generála Dezidera Kišša-Kalínu a Gustáva Husáka.

Štúdia „Za česť generála Viesta“ podrobne vykresľuje osud tohto muža od jeho menovania za povstaleckého veliteľa až po jeho zatknutie a neistý koniec v Nemecku.

ku, a predovšetkým očisťuje jeho meno (ako aj iných povstaleckých dôstojníkov) od nánosov osočovania komunistickej historiografie, ktorá ho obviňovala z presadzovania politických zámerov Edvarda Beneša v povstaní a dokonca aj z vojenských neúspechov povstania. Medailón „Kto bol generál Kalina“ predstavuje ďalšieho významného odbojového činiteľa, pôvodne vojenského farára a neskoršie člena KSS, od jeho začiatkov v armáde cez zástoj a úspechy v odboji až po jeho povojnový spoločenský vzostup, späť s aktívnou účasťou na budovaní totalitného režimu, a náhly pád, keď v roku 1951 upadol do oficiálnej nemilosti a bol prepustený z armády.

Profily „Generál Malár“ a „Husák v rezistencii“ obsahujú vedľa pasáží, s ktorými sa čitateľ mohol stretnúť v predošlých štúdiách knihy, zaujímavé nové informácie, dokresľujúce ich portréty počas slovenského štátu a v odboji. V texte o Husákovi Jablonický navyše reaguje na čierno-biele odsudzovanie, respektíve pokračujúce vychvaľovanie Husáka ako odbojového činiteľa po jeho uväznení ľudáckym režimom v československej tlači po roku 1990 (s. 494–502).

Knihy je prirodzene vybavené registrom skratiek a menným registrom, užitočná je tiež bibliografická poznámka obsahujúca údaje o doterajšom samizdatovom, exilovom či ponovembrovom časopiseckom publikovaní jednotlivých štúdií.

Knihy Jozefa Jablonického *Samizdat o odboji*, vydaná šesťdesiat rokov od Slovenského národného povstania a štrnásť rokov od pádu ideologického monopolu v (česko)slovenskej historiografii, je nielen splátkou dlhu voči autorovi. Napriek dobe svojho vzniku a nemožnosti slobodného bádania autora patrí spoločne s jeho knihami *Z ilegality do povstania* a *Povstanie bez legend* k základným publikáciám o slovenskom odboji v období druhej svetovej vojny. Prirodzene, že mnohé kritiky prác „dvorných“ komunistických historikov sú už dnes všeobecne akceptované a nevyznievajú tak prínosne ako v dobe vzniku štúdií. Vtedajšie závery veľmi širokého a poctivého historického výskumu Jozefa Jablonického však plne obstoja aj pri porovnaní s kritériami súčasnej historickej vedy na Slovensku, ktorá pritom, napriek svojim neporovnateľne lepším možnostiam, veľa významných výsledkov na tomto bádateľskom poli zatiaľ nedosiahla. Na záver treba podotknúť, že jedinečnosť recenzovanej knihy nespočíva iba v sume informácií o historických problémoch, ktoré spracúva, ale aj v pripojených dobových poznámkach autora ku vzniku štúdií, ktoré pomáhajú vytvoriť si predstavu o ťažkostiach, s ktorými musel pri neoficiálnom vykonávaní profesie historika navzdory režimu zápasiť.

Kronika

Varšavská konference o komunistických tajných službách

Ve dnech 16. až 18. června 2005 se ve Varšavě uskutečnila mezinárodní vědecká konference „Komunistický bezpečnostní aparát ve střední a východní Evropě 1944/45–1989“ za účasti více než tři set padesáti historiků a politologů z devatenácti států. Jejím hlavním pořadatelem byl Ústav národní paměti (*Instytut Pamięci Narodowej* – IPN), na přípravě se také podílely další instituce z Polska, Německa, Slovenska a České republiky (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR).

Organizátoři v pozvánce stanovili tři cíle, které měla konference splnit: zaprvé vytvořit prostor pro navázání bližší spolupráce mezi institucemi a odborníky dokumentujícími historii tajných policí v zemích okupovaných Sovětským svazem (Estonsko, Litva a Lotyšsko) a v evropských státech sovětského bloku (Bulharsko, Československo, Maďarsko, NDR, Polsko a Rumunsko), zadruhé shrnout stav dosavadního bádání a nastínit témata společných vědeckých projektů, a jako poslední cíl představit širší veřejnosti výsledky odborného bádání nad uvedeným tématem, doposud málo známým jak ve východní, tak v západní části evropského kontinentu.

Konferenci slavnostně zahájili zástupce starosty Varšavy Władysław Stasiak, spolková pověřenkyně pro podklady Státní bezpečnostní služby bývalé NDR Marianne Birthlerová, zástupce předsedy Ústavu paměti národa Marian Gula, ředitel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR Oldřich Tůma a předseda IPN Leon Kieres, který ve svém vystoupení zdůraznil význam mezinárodní spolupráce nad tématem, jež spojuje historiky ze všech bývalých států sovětského bloku. Vlastní odborné jednání zahájila panelová diskuse na téma „Morální aspekty vědeckých bádání a veřejná diskuse o komunistickém bezpečnostním aparátu“ (diskutovali Paweł Machcewicz, Andrzej Friszke, Ehrhart Neubert, Jan Pešek a Vilém Prečan).

Na konferenci zaznělo celkem třicet pět referátů v pěti tematicky vymezených sekcích:

– pozice státobezpečnostního aparátu ve státní mocenské struktuře (vztah mezi

- bezpečnostním aparátem a komunistickou stranou, státní správou, armádou, veřejnou bezpečností, úloha státobezpečnostní služby ve státě)
- příslušníci komunistického bezpečnostního aparátu (třídní, sociální, vzdělanostní struktura, kariéerní postup, příslušnost k politickým stranám, genderová struktura, kulturní vzorce)
 - činnost komunistického bezpečnostního aparátu středo/východoevropských států mimo území sovětského bloku (vojenská a ekonomická špionáž, „rozpracovávání“ exilových skupin, tajné operace mimo východní blok – únosy, vraždy a role komunistických tajných služeb v zemích třetího světa)
 - spolupráce struktur komunistického bezpečnostního aparátu států sovětského bloku (role SSSR a vzájemná kontrola jeho satelitů)
 - hlavní oblasti činnosti komunistického bezpečnostního aparátu (činnost namířená proti ozbrojenému podzemí, opozici, církvím, národnostním menšinám, ochrana ekonomiky a kontrarozvědka).

Odborná jednání, z nichž bude na konci tohoto roku publikován dvoudílný sborník, doprovázela řada dalších akcí. Součástí programu byly vernisáže tří historických výstav věnovaných činnosti represivních aparátů, a to v Československu (výstavu „Československý bezpečnostní aparát 1945–1989“ připravil Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR), v Německé demokratické republice (výstavu „Stasi – strážce komunistického režimu“ připravil Úřad spolkové pověřenkyně pro podklady Státní bezpečnostní služby bývalé NDR) a v Polsku (výstavu „Obyčejný resort: Lidé a metody bezpečnosti 1944–1956“ připravil IPN). Vedle doposud neznámých archivních dokumentů byly v rámci polské a německé výstavy představeny také autentické exponáty dokládající metody práce bezpečnostního aparátu (zbraně, odposlouchávací zařízení, miniaturní fotografické aparáty atd.), včetně rekonstrukce výslechové místnosti z padesátých let. Každý den se v hlavním sále promítaly dokumentární či dobové propagandistické filmy o bezpečnostním aparátu východoněmecké, polské a československé produkce, které byly vždy uvedeny odborným komentářem historiků. Pro účastníky konference připravil starosta Varšavy Lech Kaczyński společenská setkání na radnici a v muzeu nedávno zemřelého papeže Jana Pavla II.

Na konferenci byla také prezentována nová kniha *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe, 1944–1989* za účasti jejích autorů (Jordan Baev – Bulharsko, Petr Blažek, Pavel Žáček – Česká republika, Dennis Delatant – Velká Británie, Andrzej Paczkowski, Antoni Dudek – Polsko, Jens Gieseke – Německo a Nicolas Werth – Francie). Publikace vydaná IPN v anglickém jazyce je prvním pokusem o syntetické uchopení dějin tajných policí ve vybraných státech bývalého sovětského bloku na základě výzkumu v nedávno otevřených archivech. Autoři knihy v rámci prezentace diskutovali o vlivu sovětského modelu při formování a činnosti bezpečnostních aparátů v satelitních státech. Tento panel moderovali editoři knihy, polští historici Łukasz Kamiński a Krzysztof Persak. Konferenci ukončila panelová diskuse na téma „Účtování s dědictvím komunistické diktatury“, kterou moderoval Andrzej Paczkowski (Polsko). K uvedenému tématu vystoupili Ján Čarnogurský (Slovensko), Hynek Fajmon (Česká republika), Gesine Schwanova (Německo) a Kazimierz Wóycicki (Polsko).

Důraz na popularizaci výsledků historického bádání, které umožnily politické změny po pádu sovětského bloku, se prolínal celou konferencí. Organizátorům patří poděkování za její vynikající přípravu a spolupráci s domácími médii. S předstihem připravili zvláštní několikastránkovou přílohu o tématu konference, která vyšla v druhém největším polském deníku *Rzeczpospolita*. O konferenci také podrobně referovaly místní televizní a rozhlasové stanice.

Petr Blažek

Pohled do polské expozice o činnosti komunistické tajné policie

Kronika

Orálna história a jej interdisciplinárne využitie

Hrad Sovinec toto leto od 16. do 18. júna už po štvrtý krát privítal priaznivcov orálnej histórie z radov študentov, doktorandov a etablovaných historikov. Tento medzinárodný interdisciplinárny seminár už tradične zorganizovalo Centrum orálnej histórie pri Ústave pre súdobé dejiny AV ČR v Prahe v spolupráci so svojimi partnerskými inštitúciami – Archívom Univerzity Palackého v Olomouci a Fakultou humanitných štúdií Univerzity Karlovej v Prahe.

Stretnutie bolo dôkazom postupného rozvoja výskumu a používania metódy orálnej histórie v Českej republike, ako aj intenzívnej činnosti pražského Centra orálnej histórie, ktoré už šiesty rok presadzuje túto metódu predovšetkým na poli historického bádania. Rast záujmu o tému prilákal tohto roku viac účastníkov, predovšetkým z Českej republiky, čo spoločne s kvalitou a rôznorodosťou príspevkov primelo organizátorov k rozšíreniu programu a zmene tradičnej štruktúry seminára. Podvečer 16. júna 2005 hrad Sovinec vo svojich skromných, ale príjemných priestoroch postupne vítal účastníkov a organizátorov. Vedúci centra Miroslav Vaněk a projektová manažerka Petra Schindlerová následne v nočných hodinách sprostredkovali prítomným svoje dojmy z medzinárodného festivalu spomienok (*Festival of Memories*) v Bulharsku a stručne načrtli najbližšie plány centra.

V piatok ráno začal zaujímavý maratón prezentácií, rozdelených do niekoľkých blokov. Prvý blok, nazvaný „Orálna história pri výskume nedávnej minulosti: 60.–80. roky“ zahájila Petra Schindlerová rozprávaním o výskume chalupárenia ako typicky českého fenoménu. Jednou z hlavných osí jej pokračujúceho výskumu by malo byť korigovanie tradičných tvrdení o úteku „socialistického človeka“ do súkromia práve na príklade chalupárenia ako fenoménu, ktorý sa zrodil v 19. storočí. V následnej diskusii odozneli návrhy zamyslieť sa nad vzájomnou súvislosťou postupujúcej urbanizácie, modernizácie a rozvoja chalupárenia. Viacerými historikmi bola taktiež ocenená snaha venovať sa doteraz značne zanedbávanej oblasti histórie voľného času v socializme. V ďalšom príspevku Marta Edith Holečková z Filozofickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe predstavila výsledky svojej baka-

lárskej práce, v ktorej sa zaoberala katolíckym samizdatom v osemdesiatych rokoch, konkrétne akciou Saturn. Bádateľku prekvapilo, že po razantne a široko začínajúcej akcii Štátnej bezpečnosti bolo nakoniec šesť predstaviteľov katolíckeho samizdatu odsúdených iba k malým trestom. Sprostredkovaniu pohľadu týchto pamätníkov venovala referentka najviac priestoru. Diskusia sa rozprúdila okolo jej etického rozhodnutia nenechať sa priveľmi ovplyvniť archívnymi materiálmi bývalej ŠtB a spoliehať sa predovšetkým na výpovede rozprávačov.

V príspevku „Rozhovory s vlasatci: Skupiny na okraji“ Filip Pospíšil z Fakulty humanitných štúdií predstavil svoj výskum spoločenskej marginalizácie dlhovlasých v šesťdesiatych rokoch. Štátne orgány sa snažili mladým ľuďom, ktorí sa stotožnili s touto charakteristickou módou, znepriemniť až znemožniť ich záľubu, respektive postoj. Aj na tomto príspevku bolo vidieť, ak rôznorodý môže byť prístup jednotlivých bádateľov k spoločnej téme seminára – orálnej histórii. Prvý blok uzavrela americká kultúrna historička Deanna Wooleyová z Indianskej univerzity. Ako sama vysvetlila, jednou z príčin, prečo sa rozhodla skúmať komemoráciu „nežnej revolúcie“ v Českej republike, bol údiv amerických odborníkov nad veľmi obmedzeným pripomínaním a oslavami desiateho výročia tejto udalosti roku 1999.

Po krátkej prestávke dal moderátor Pavel Urbášek priestor Pavlovi Mückemu z pražskej filozofickej fakulty, ktorý sa zamýšľal nad rozdielmi medzi písomnými a ústnymi spomienkami vojakov druhého československého zahraničného odboja. Karel Kouba a Silvia Filipová (obaja z Masarykovej univerzity v Brne) potom predstavili projekt, v ktorom skupina mladých gymnazistov-lokálnopatriotov začala pred niekoľkými rokmi zbierať rozhovory s pamätníkmi bačovského Zlína (1925–1940). Tiež posledný príspevok tohto bloku sa týkal regionálnych dejín. Nevyrozprávané príbehy uherskobrodských Židov zo svojej vynikajúcej diplomovej práce predstavila Eva Hanáková z Filozofickej fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, pričom sa zamerala na migrácie židovskej komunity z Uherského Brodu. Vďaka svojmu záujmu a ľudskému i vedeckému prístupu v súčasnosti udržuje kontakt s bývalými obyvateľmi Uherského Brodu vo viacerých krajinách sveta, a tak zbieraním a spracovávaním spomienok a písomných materiálov obohacuje moravské dejiny Židov i lokálne dejiny Uherského Brodu.

Netypický tretí blok dal najprv príležitosť žurnalistovi Davidovi Hrbkovi obohatiť tému interview o ďalší aspekt – publikum. Ako moderátor rozhovorov vo Švandovom divadle v Prahe sa zamýšľal nad svojou rolou vo vzťahu medzi rozprávačom a publikom. Výrazne zaujal príspevok Martina Fottu z Nadácie Milana Šimečku v Bratislave, ktorý ako aktivista a zároveň vedec vysvetlil prítomným pohľad nadácie na miesto orálnej histórie, ktorá tvorí jadro viacerých nadačných projektov, či už s rómskou, židovskou alebo inou problematikou. Orálnu históriu pritom chápe ako spôsob a príležitosť rozprávať o rôznych (príjemných i nepríjemných, známych i neznámych) veciach, ako dať hlas tým, ktorých nepočuť, ako búrať bariéry, aby sme svet chápali komplexnejšie. Orálna história môže podľa jeho skúseností slúžiť na posilnenie väzieb v komunite či terapeuticky. (Napríklad výskumy stredoškôľakov v lokálnych komunitách upevňujú medzigeneračné vzťahy. Starým ľuďom rozhovory prinášajú pocit významnosti prežitého a zmysluplnosti ich života.) Rozšírenie orálnej histórie v sedemdesiatych rokoch minulého storočia spolu so zrodením multikulturalizmu,

druhou vlnou feminizmu či *cultural studies* bolo a je jedným z hlavných spôsobov, ako delegitimizovať moderný sen o jednej správnej interpretácii dejín a pracovať s vytesnenými udalosťami, skupinami či pocitmi. Orálna história takto pomáha bádateľovi a čitateľom stať sa citlivými a zároveň posilňuje rozprávačov. Jedným z hlavných cieľov Nadácie Milana Šimečku je pomáhať rozbiť mýtus o jednotnej histórii, napríklad o jednotnej histórii Slovákov či Rómov, a včleniť do týchto histórií príbehy „tých druhých“. Je pochopiteľné, že takto praktikovaná orálna história sa často dostáva do rozporu s klasicky chápanou historickou vedou. Svoje vystúpenie zakončil Martin Fotta krátkou prezentáciou súčasných i budúcich nadačných projektov.

Celý štvrtý blok zaplnili bádatelia z Fakulty humanitných štúdií v Prahe. Vo svojich vystúpeniach priblížili výsledky jedného z fakultných seminárov, v ktorom sa zaoberali prepisom hovorovej češtiny do písomnej formy. Miestami veľmi radikálne a kritický pohľad Jana Kašpara rozvíril diskusiu predovšetkým v otázke, nakoľko uverejnením doslovných prepisov vytvárame o našich rozprávačoch obraz nevzdelančov a koktavcov, keďže len málokto z čítajúceho publika si uvedomuje priepastný rozdiel písomného a ústneho prejavu. Diskusiu vyprovokovali aj ďalšie otázky, týkajúce sa najmä role výskumníka v rozhovore – nakoľko môže byť výskumník ofenzívny, ako poznáme, že rozhovor prenikol ku koreňu sledovaného problému, a podobne. V krátkych vstupoch potom študentky fakulty predstavili svoj prístup k rozhovorom a jednotlivým rozprávačom.

Záverečný blok bol vyhradený pre rómsku problematiku. Petra Sedláčková z Fakulty humanitných štúdií a nadácie Človek v tiesni hovorila o svojich interview s Rómami vystahovanými z bytov a hneď v úvode nastolila otázku odlišnej komunikácie, kedy jazyk i spôsob vyjadrovania Rómov často pôsobuje, že ich vyjadrenia je možné len ťažko a bez väčších zásahov previesť do zrozumiteľnej a prijateľnej formy pre vedeckú prácu. Jana Kramářová z Múzea rómskej kultúry priblížila úskalia i úspechy projektu zameraného na podchytenie spomienok Rómov na druhú svetovú vojnu. Na záver potom Ondřej Poduška načrtnol dejiny rómskeho ghetta – sídliska Luník IX v Košiciach. Tento socialistický projekt nového sídliska, ktoré malo spojiť tri skupiny obyvateľstva – príslušníkov armády, bezpečnosti a Rómov – priniesol problém, ktorého riešenie si vie predstaviť len málokto. V rámci seminára najbúrlivejšie prebiehala diskusia o súčasnom prerozdeľovaní peňazí grantových agentúr pre vedecké projekty, ktorú uzatvárali myšlienky o dôležitosti serióznej vedy a kvalitných projektov bez ohľadu na módnosť, kedy peniaze vďaka aktuálnosti určitých problémov (napríklad rómskych) dostávajú aj v tejto oblasti nekompetentní výskumníci, zatiaľ čo niektoré základné projekty osvedčených inštitúcií nenachádzajú podporu na dokončenie.

Úplne na záver si organizátori nechali príbeh Aloisa Vocáska, posledného žijúceho legionára z prvej svetovej vojny. V podaní Zdeňka Berouna z filozofickej fakulty v Prahe nadobudol zároveň ľudsky tragickú, komickú a hlavne rozpornú podobu. Rozhovory bádateľa s legionárom v kombinácii s množstvom archívneho materiálu a rôzne starých rozhovorov a dokumentov českého rozhlasu a televízie odrážali aj našu, výskumníčku „nekompetentnosť súdiť“ človeka, ktorý prežil viac ako jedno storočie a nie vždy stál na „správnej“ strane barikády.

Kronika

Festival Film a dějiny v Humpolci

Ve dnech 20. až 27. srpna se na hradě Orlick u Humpolce konal již pátý ročník festivalu „Film a dějiny“, pořádaný společností Castrum. Tématem letošního ročníku bylo období druhé světové války, respektive její zobrazení v českém a sovětském filmu. V prostředí zříceniny středověkého hradu měli diváci po sedm dní možnost zhlédnout celou řadu unikátních snímků. Vedle umělecky cenných, avšak nepříliš často uváděných českých filmů, jako *Smrt si říká Engelchen* nebo *Ať žije republika*, se zde promítaly i zapomenuté filmy s válečnou tematikou (*Oáza*, pojednávající o boji Čechoslováků v severní Africe, nebo sci-fi snímek *Já, spravedlnost*, který zobrazuje Adolfa Hitlera přeživšího druhou světovou válku). Z ruských válečných filmů bylo na Orlicku možné vidět jak silně propagandistické snímky (*Příběh opravdového člověka* o legendárním letci Meresjevovi), tak umělecké skvosty sovětské kinematografie (*Jeřábi táhnou*, *Ivanovo dětství*), nechyběl též šokující snímek *Jdi a dívej se*, který surrealistickými postupy zobrazuje genocidu německých vojáků vůči sovětskému civilnímu obyvatelstvu. Kromě hraných filmů se na Orlicku též promítaly filmy dokumentární – od dobových, jako například *Kolesa dějin* či *Věrní zůstaneme*, po nedávno natočené dokumentární filmy Pavla Štingla, reflektující některé negativní postavy našich dějin. Pro nepřízeň počasí se bohužel již nedostalo na působivý snímek Juraje Herze *Zastihla mě noc*, který velice autenticky ukazuje ženský koncentrační tábor Ravensbrück.

V rámci festivalu se na hradě Orlick uskutečnil 22. srpna též seminář s názvem „Adolf Hitler a ti druzí: Filmové obrazy zla“. Vedle historiků Petra Kopala, Petra Cajthamla, Pavla Helana a Petra Koury zde vystoupili též filmoví tvůrci Miloslav Novák a Marek Dobeš, kteří referovali o svých odvážných projektech s tematikou druhé světové války. Lze si jen přát, aby se tento seminář stal základním kamenem pro další sborník o vztahu dějin a filmového média, jak tomu bylo u semináře pořádaného v Humpolci v roce 2003, z nějž vzešel nedávno vydaný sborník *Film a dějiny*. Doufejme, že i příští ročník festivalu bude stejně vydařený.

Petr Koura

Anotace

BRENNER, Christiane – HEUMOS, Peter (ed.): *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung: Tschechoslowakei, Polen, Ungarn, DDR 1945–1968*. München, R. Oldenbourg Verlag, 558 s.

Pod názvem „Sociálněhistorický výzkum komunismu“ vyšel počátkem roku 2005 v Mnichově v nakladatelství Oldenbourg rozsáhlý sborník, který zaznamenává příspěvky přednesené na výroční konferenci Collegia Carolina v listopadu 2002. Tehdy profesor Ferdinand Seibt uvítal v poklidném Bad Wiessee několik desítek badatelů k otevřené diskusi o společné minulosti i zvláště vývoje střední a východní Evropy v období státního socialismu. Optimismus a podnětné náměty profesora Seibta tehdy nedávaly tušit, že je to poslední konference, které se účastní.

Kniha, která právě vyšla, obsahuje pouze přednesené příspěvky z konference, tvořivou atmosféru diskusí v plénu i v kuloárech bohužel zachytit nemohla. Duchovním otcem konference byl spolueditor sborníku Peter Heumos, který tak završil svůj dlouhodobý a hluboký výzkum sociálních dějin dělnictva v Československu, podpořený nadací firmy Volkswagen. Právě hluboká znalost československých reálií se stala základnou pro komparaci výzkumů komunistické minulosti Československa, Polska, Maďarska a NDR v letech 1948–1968.

Sborník obsahuje osmnáct příspěvků, které reprezentují celou škálu možných pří-

stupů k sociálním dějinám. Editoři utřídili příspěvky do čtyř tematických okruhů. První a nejrozsáhlejší se zabývá mocenskou strukturou a konflikty v průmyslových závodech. Československou problematiku v něm zastupuje příspěvek Petera Heumose, věnovaný „socialistickému soutěžení“ a egalitářské obraně dělnictva v průmyslových závodech a dolech v letech 1945–1965.

Druhý okruh je věnován kulturní činnosti v podnicích. Vstupní studie Hilke Stadtländové se zabývá vztahem mezi komunismem a kulturou v práci odborů ve východní Evropě nejprve obecně a poté na příkladě NDR. Československé problematiky se týkají dva příspěvky. Jiří Pokorný sleduje úlohu závodních klubů při organizaci výchovy, kultury a odpočinku dělnictva a Jiří Knapík referuje o konfliktu mezi odbory a kulturními tvůrci na jaře 1948.

Ve třetím okruhu, vyhrazeném sociálním třídám a represím, o Československu pojednávají hned čtyři referáty z pěti. Uvádí je obecná úvaha Dietera Segerta věnovaná represím v konfliktu sociálních tříd. Následuje stať Karla Jecha o státním násilí proti sedlákům při kolektivizaci československého zemědělství, Markéta Spiritová se poté zabývá perzekucí inteligence za „normalizace“. Jiří Pernes referuje o pronásledování účastníků dělnických demonstrací v Brně roku 1951 a nakonec Mečislav Borák spolu s Dušanem Janákem přinášejí zprávu o německých kauzách v retribučním soud-

nictví u mimořádných lidových soudů v Moravské Ostravě, Opavě a Novém Jičíně.

Poslední oddíl sborníku soustřeďuje příspěvky o charakteru budování socialistických měst a průmyslových komplexů. Vedle studií z maďarského Stallingárose a polské Nové Huti je tam zařazena i stať Petra Lozoviuka o vzorném socialistickém městě Žďár nad Sázavou. Také tomuto bloku předchází obecnější úvaha, v níž se Michaela Marková zamýšlí nad ideálem města v „reálném socialismu“.

Celý sborník otevírá studie Christophu Boyera, která vznikla později a zasazuje jednání konference do kontextu s nejnovějšími pracemi politologů, sociologů a historiků, kteří se zabývají problematikou moci a vládnutí v systému státního socialismu. Boyerova studie dodává zároveň jednotlivým příspěvkům sborníku pevnější rámec, zdůrazňuje jejich vnitřní souvislost a hlubokou logiku srovnávání komunistické minulosti daných států. Ačkoli společnosti státního socialismu byly systémově tvrdě formovány, zůstávaly v nich historicky podmíněné individuální prvky, které vyniknou právě při komparaci, kdy se ukazuje, jak okrajové podmínky, specifika minulých událostí a místní vztahy systémové determinanty pozměňují. Boyer podtrhuje, že i při respektování všech specifických rozdílů mezi Československem, Polskem, Maďarskem a NDR jde o relativně homogenní útvary, státy střední velikosti, srovnatelné v evropském měřítku po stránce geografické, demografické a národohospodářské, které se nacházely na středním sociálně-ekonomickém stupni vývoje. Tradice práva a mentalit těchto států byly v zásadě „západní“. Homogenita těchto útvarů je zřetelná v porovnání s raným socialismem sovětského Ruska nebo se socialismem velmocí (Sovětského svazu a Číny) a pochopitelně také se socialismem třetího světa (Kuba, Vietnam). Nedávno vyšlý sborník dokládá oprávněnost nových přístupů sociálních dějin k pochopení konkrétní fyziognomie režimu a je významným podnětem k současné diskusi o pojetí sociálních dějin.

Květa Jechová

FRKÁŇOVÁ, Zora (ed.): *Masarykovci a Bystrička: Spomienky Masarykovcov na Bystričku a spomienky pamätníkov na Masarykovcov*. Martin, Klub priateľov TGM & MRŠ 2004, 103 s. + fotopřílohy.

Sborník příspěvků s výše uvedeným názvem vzešel z autorské dílny Klubu Tomáše Garrigua Masaryka a Milana Rastislava Štefánika v Martině. Hlavní editorkou je klubová tajemnice Zora Frkáňová, již v práci asistovala její dcera, paní Irena Kuchárová-Frkáňová. Finanční dotace na vydání sborníku poskytly Rada vzájemnosti Čechov a Slováků ve Washingtonu a American Fund for Czechoslovak Relief, Inc. se sídlem v New Yorku.

Editorka v úvodu publikace polemizuje proti dřívějšímu zkreslování významu a úlohy Tomáše Garrigua Masaryka v (česko)slovenských dějinách komunistickými ideology. Některé výmysly, jako je údajný Masarykův podíl na Štefánikově úmrtí či osoučování prvního československého prezidenta jako nepřitele Slováků, ostatně v lidovém podání přezívají dodnes. Sborník si podle Zory Frkáňové klade za cíl přiblížit Masaryka a jeho rodinu „očima těch, kteří sa s Masarykovcami v Turci stýkali a roky ich poznali jako ušľachtilých a dobroprajných ľudí. Masarykovci milovali Slovensko a neraz to otvorene vyjadřili. Boli hrdí na svoje slovenské korene a Bystrička mala v ich živote veľmi významné miesto. Občania Bystričky opätovni ich lásku, vážili si ich a boli im vďační za mnohé dobrodenia, ktoré obci preukazovali (nová škola, nová cesta z Martina, elektrifikácia). Masarykovci ich svojím spôsobom života učili, čo je demokracia a humanita v praxi. Ich vplyv sa prejavil aj v postoji Bystričky k slovenskému štátu (1939–1945) a v spontánnej účasti občanov v Slovenskom národnom povstaní.“ (s. 7)

Obsah knihy je rozdělen do tří samostatných částí, z nichž první zachycuje období před vznikem samostatné Československé republiky, druhá dobu do roku 1945 a třetí poválečnou éru. Ke každé časové etapě je důmyslně sestaven přehled pramenů, ukázek z publikovaných i nepublikovaných

paměti, korespondence, ale například i Masarykových projevů. Jako pamětníci vystupují v knize lidé, jejichž působení mělo širší společenský dosah, jako spisovatelka Elena Maróthy-Šoltészová, Bohdan Škultéty či Vavro Šrobár, vedle osobností regionálních a lokálních, které přišly do styku s příslušníky Masarykovy rodiny.

Velmi přínosné jsou zvláště popisy osobního vztahu Masaryka, jeho ženy a dětí k pravidelným pobytům v Bystrici, jež představují prezidenta a jeho blízké v méně oficiálním, lidštějším světle. Za zmínku stojí nedoceněná úloha martinského kraje a bezprostředního okolí Bystričky pro výtvarnou dráhu Herberta Masaryka, jakož i v Čechách prakticky neznámé ukázky z korespondence Alice Masarykové s jejími slovenskými přáteli. Taktéž přínos této ženy v pozici předsedkyně Československého červeného kříže pro rozvoj četných sociálních aktivit na prvorepublikovém Slovensku nezůstal v knize nepovšimnut. Zajímavé jsou dále zmínky o převážně negativním vztahu bystričských občanů ke klerofašistickému slovenskému státu a jejich věrnosti demokratickým ideálům Masarykovy republiky, jež se projeví mimo jiné aktivní účastí v partyzánském hnutí. Opomenout nelze ani málo známé údaje osvětlující pobyt Alice Masarykové v Bystrici v osudovém roce 1948, třebaže se v knize nic nedočteme o projektu Masarykova muzea v bystričském domě, s jehož myšlenkou po smrti Jana Masaryka přišel slovenský komunistický pověřenec a pozdější oběť politických procesů Laco Novomeský. Celá věc není příliš zdokumentovaná, historii projektu zachycuje především vzájemná korespondence Alice Masarykové s Novomeským, deponovaná v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze.

Sborník je hodnotným komentovaným souborem nejrůznějších pramenů, který obsáhle dokládá hluboký osobní vztah rodiny prvního československého prezidenta ke Slovensku, úžeji pak k Martinu a bystričské „dědině“. Za odvedenou práci si obě editorky zaslouží upřímné uznání. Nic na tom nemění několik drobných chyb (například zkomolené příjmení Ludmily Kloudové,

jedné z prvních českých právniček, jež je v knize opakovaně představována jako Kloudová).

Radovan Lovčič

ONDOK, Josef Petr: *Muklovský Vatikán*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2005, 135 s.

Josef Petr Ondok (1926–2003) byl v roce 1951 tajně vysvěcen na kněze, téhož roku byl zatčen a v procesu „Bárta a spol.“ (třetím velkém procesu s Katolickou akcí, v němž bylo souzeno celkem dvaadvacet mužů a žen) odsouzen – za tajné svěcení, organizování kroužků vysokoškolské mládeže a pokus o útěk na Západ – k sedmnácti letům odnětí svobody. Z nich téměř dvanáct strávil ve věznicích a pracovních táborech Mírov, jáchymovském táboře L, v Leopoldově a ve Valdicích. V 60. letech se mu filozofické a teologické vzdělání podařilo doplnit o vzdělání matematické (obor logika) a v letech 1968–1970 se směl věnovat kněžskému povolání v Českých Budějovicích. Od roku 1991 působil na teologické a biologické fakultě Jihočeské univerzity a vydal mj. knížku esejů *Bereme smích vážně?*

Ondokova nová kniha vzpomínek na dobu věznění vznikla v posledních letech jeho života a je pozoruhodným příkladem upřímné snahy rozpomenout se na data a osoby, ale snad ještě více úsilí evokovat každodennost vězeňského života a jeho atmosféru. Velmi konkrétně a živě (sám autor hovoří o „pohledu klíčovou dírkou“) popisuje některé vůdčí osobnosti české katolické teologie a křesťanské praxe 20. století, jako byl Josef Zvěřina (souzený ve stejném procesu jako Ondok), Jakub Zemek, Felix Maria Davídek, Adolf Kajpr, Silvestr Maria Braitto či Antonín Mandl a mnozí další spoluvězni, ale i řadu dozorců, někdy extrémně sadistických či hloupých (případně obojí), jindy naopak relativně rozumných. Cenný materiál tak získávají historici, pamětníci i ti čtenáři, kteří se pokoušejí vcítit do atmosféry procesů, lágrů a věznic 50. let a takto snad lépe pochopit osudy lidí s nimi v různých smyslech spjatých.

V kontextu memoárové literatury o křesťanech jako politických vězňích komunistického režimu je Ondok velmi originální tím, že se na řadě míst vymezuje vůči dosavadnímu idealizujícímu tradování historek z věznění kněží. Nově tak vystává obraz kněží efektivně izolovaných (v různých vězeňských „vatikánech“) od ostatních politických i kriminálních vězňů a zároveň jejich relativně fungujícího společenství s celodenním duchovním programem. Autor otevřeně popisuje případy spoluvězňů, kteří nezvládli trauma zatčení a procesu, a promýšlí motivace těch, kteří podepsali spolupráci se Státní bezpečností.

Velkou předností knihy je paradoxně to, že autor vzpomínky zaznamenal až tak pozdě, prakticky těsně před vydáním. Ondok je totiž neustále vztahuje k polistopadovému vývoji, obecně společenskému i církevnímu. Rozvážně, ale přesvědčivě vyjadřuje své pochyby o vůli české společnosti vůbec viníky perzekuce hledat a trestat. Bez laciných skandalizací se také kriticky vyslovuje k tomu, jak obstála katolická církev – tj. řádoví kněží, věřící i hierarchie – v podmínkách komunismu i po jeho pádu, kdy se měla k vlastní minulosti vyjádřit.

Církevněhistorická řada CDK vedená Jiřím Hanušem se Ondokovou knížkou rozšířila o další titul, který o životě české a moravské katolické církve ve 20. století říká mnohé také tím, že problematizuje jeho dosavadní obrazy.

Adéla Gjuričová

RECHCÍGL, Miloslav, Jr.: *Czechoslovak American Archivalia*, sv. 1 a 2. Olomouc – Ostrava, Centrum pro československá exilová studia při Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci 2004, 206 + 368 s.

Téma českého a československého exilu a emigrace se dočkalo po roce 1990 obrovského vzrůstu zájmu ze strany tuzemských badatelů. Limitujícím problémem je v první řadě nesnadná dostupnost archiválií zahraničních Čechů, pokud nebyly předány k ulo-

žení do některého archivu v České republice. Bohužel i ve vyspělých zemích, kde funguje archivní síť, která je schopná (a ochotná, což není vždy úplně samozřejmé) absorbovat archiválie krajanů, se podaří zachytit v podstatě jen malou část existujících archivních dokumentů, zatímco větší část zůstává nadále ohrožena přerušením jazykové i kulturní kontinuity v jednotlivých rodinách, zánikem českých historických spolků v zahraničí i zcela prozaickými problémy, spojenými s přirozenou migrací. Další problém představuje potom nedostatek informací o zachovaných archiváliích zahraničních Čechů a jejich přístupnosti.

V naší republice se bohužel zatím nedostává tématu archiválií zahraničních Čechů ze strany státu (snad s výjimkou ministerstva zahraničních věcí) takové pozornosti, jako se to děje například u našich polských přátel, kde generální ředitelství polských archivů dokonce již mohlo přistoupit k vydání průvodce po archivních fondech polských institucí v zahraničí (KROCHMAL, Anna: *Polskie instytucje za granicą: Przewodnik po zbiorach archiwalnych*. Warszawa, Naczelna dyrekcja archiwów państwowych 2004). Shromáždování informací o archiváliích zahraničních Čechů tak zůstává v podstatě záležitostí osobní (a většinou nesoustavné) iniciativy tuzemských a zahraničních badatelů či samotných zahraničních Čechů.

Jedním z opravdových nadšenců, kteří věnují mapování archiválií zahraničních Čechů trvalou pozornost, je autor anotované publikace, dlouholetý prezident Československé společnosti pro vědy a umění a přední znalec dějin české komunity v Americe Miloslav Rechcigl, který se profesionálně věnoval především problematice biochemie a výživy. Jeví-li se uvedeně jméno povědomé i znalcům dějin první republiky, pak je třeba dodat, že jeho otec (nositel stejného jména i příjmení) byl poslancem parlamentu ČSR od roku 1935 (za agrární stranu), později účastníkem protifašistického odboje a posléze (od roku 1950) pracovníkem Rádía Svobodná Evropa.

Publikace, vydaná s finanční podporou ministerstva zahraničí a olomoucké univer-

zity, představuje jeden z výsledků dlouhodobého zájmu Miloslava Rechcígl o česká památná místa (srv. souběžně vydanou Rechcíglovu publikaci *Czech-American Historic Sites, Monuments, and Memorabilia*) a archiválie Čechů a původců z českých zemí ve Spojených státech amerických a částečně i v Kanadě. Rechcíglovi se podařilo shromáždit úctyhodnou masu informací o archiváliích, které jsou uloženy ve státních institucích (konkrétně v Library of Congress, National Archives and Records Administration, National Museum of Natural History – Smithsonian Institution National Anthropological Archives a U. S. Holocaust Memorial Museum), na předních univerzitách (Georgetown, Harvard, Stanford, Chicago, New York, Syracuse, Nebraska, Ottawa, Toronto, Yale ad.), ve veřejných muzeích a knihovnách, ve správě různých českých spolků a organizací. V neposlední řadě jsou zvláště (ve druhém svazku publikace) uvedeny osobní fondy, uložené v různých archivech, muzeích, knihovnách a jiných institucích. Do průvodce byly pojata informace o některých institucích v České republice, na Slovensku, v Německu a v Archivu otevřené společnosti při Středoevropské univerzitě v Budapešti.

Právě na institucích z oblasti mimo USA a Kanadu by bylo možno komentovat nevyváženost popisů jednotlivých pracovišť zařazených do soupisu. Popisy některých archivů a institucí v České republice lze vnímat při dobré vůli jako přátelskou provokaci a hozenou rukavicí, výzvu správcům těchto archivů, aby dodali komplexnější přehled svých fondů a sbírek, jež se vztahují k dějinám Čechů v severní Americe. Je ovšem poněkud zarážející, že nebyli autorem při přípravě informace osloveni. Nemí příliš jasné, jaký smysl třeba mělo publikovat tak „vyčerpávající informaci“, že Státní ústřední archiv v Praze (uvedený ještě chybným anglickým ekvivalentem názvu) „obsahuje materiály vztahující se k československému exilu, jako například materiály Ivana Svitáka“ (sv. 1, s. 329). Nevyvážeností se vyznačují také popisy fondů a sbírek v „americké části“ soupisu. Lze přijmout s pochopením fakt, že

Rechcígl zvolil cestu zachování maximálního množství shromážděných informací. Některé z nich ovšem nejsou zcela relevantní tématu soupisu – jde buď o běžně dostupné obecné informace o jednotlivých institucích nebo o zbytečné technické detaily (čtenář by se určitě obešel bez informace, že archiv U. S. Holocaust Memorial Museum ve Washingtonu se nachází v pátém patře budovy a je dostupný výtahem).

Fakt, že Rechcígl neabsolutizoval formální stránku popisů fondů a sbírek a zachoval někdy jejich původní podobu, má pro českého uživatele tu výhodu, že si v některých případech učiní představu o standardech popisu archiválií v amerických archivech. Základní struktura informací o jednotlivých institucích byla ovšem předznamenána dotazníkem, který editor předložil jednotlivým institucím a který ovšem dotázaní respektovali v různé míře. Vedle základních údajů o jednotlivých archivních institucích (adresa, telefonní či e-mailové spojení, kontaktní osoby, otevírací hodiny, základní charakteristika úkolů a spravovaných sbírek atd.) nalezneme především popisy jednotlivých fondů a sbírek: jejich název, časový rozsah, rozsah v běžných metrech, přístupnost badatelům, existence vyhledávacích pomůcek a konečně vlastní popis, obsahující často spíše dějiny původce fondu na úkor popisu jeho obsahu a vnitřní struktury. I tato konfrontace s tradiční českou archivní školou, preferující podrobné a na zpracování časově náročné popisy a formální preciznost, je určitě zajímavá.

Miloslav Rechcígl podle mého názoru shromáždil významnou masu informací o českých (a slovenských, resp. československých) archiváliích v severní Americe z celkem 82 archivů a jiných institucí a 279 osobních fondů. Důležité je, že jeho soupis se neomezil pouze na archiválie etnicky českého a slovenského původu, ale naznačil i souvislosti s původci spjatými s německým či židovským kulturním okruhem českých zemí a Slovenska. Jestliže autor skromně označuje svou práci za pouhý počátek a slibuje pokračování, je třeba jemu a jeho případným spolupracovníkům popřát mnoho zdaru

při záslužné práci. Zájemcům o soudobé dějiny je možno Rechcíglovu publikaci směle doporučit jako nanejvýše užitečnou pomůcku a inspiraci.

Jiří Křesťan

UHLÍKOVÁ, Kristina: *Národní kulturní komise 1947–1951*. (Fontes historiae artium, sv. 11.) Praha, Artefactum 2004, 255 s.

Historie ochrany památek v českých zemích, které byly zestátněny na základě dekretů prezidenta republiky a zákonů o pozemkové reformě po roce 1945, zůstávala do poslední doby tématem celkem vzato opomíjeným. Týká se to jak historiků zabývajících se dějinami kultury a jejich politickými souvislostmi, tak autorů odborné literatury uměnovědné. Koneckonců ani ve druhé polovině 40. let minulého století a na počátku let 50. se nestaly otázky památkové péče tématem významnější veřejné diskuse (kritická vystoupení historika umění Karla Šourka v letech 1947 a 1948 představovala v tomto směru ojedinělou výjimku – viz s. 58 anotované publikace). O to více je nutno ocenit knižní debut Kristiny Uhlíkové, jehož vydání se ujalo za podpory Grantové agentury Akademie věd ČR a Ediční rady AV ČR nakladatelství Ústavu dějin umění AV ČR Artefactum. Základem publikace se stala diplomová práce autorky, obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci (zjevným pozůstatkem je školsky precizovaná struktura publikace, která jí ovšem objektivně vzato dodává na přehlednosti), a výstup následného edičního grantu „Zdeněk Wirth a Národní kulturní komise“, jehož nositelem byl již výše zmíněný akademický ústav.

Základní institucionální oporu publikace představovala, jak vyplývá již z jejího názvu, Národní kulturní komise, zřízená při ministerstvu školství a osvěty na základě zákona č. 137/1946 Sb. ze dne 8. května 1946. Komise začala vyvíjet činnost od února 1947 (stejným zákonem byla zřízena i slovenská komise, která po celou dobu existence udržovala styky s českou jmenovkyní) a ukonči-

la práci na začátku roku 1952. Národní kulturní komise získala pravomoc disponovat s kulturním majetkem, který československý stát získal do vlastnictví konfiskacemi po roce 1945, i hodnotami, které stát vlastnil již předtím (především se jednalo o objekty a předměty vyvlastněné příslušníkům habsburského rodu po roce 1918). Obsáhlá studie Kristiny Uhlíkové, která tvoří první část publikace, se zabývá legislativními aspekty fungování Národní kulturní komise, její organizační strukturou a personálním obsazením. Nevyhýbá se otázkám provozně-technické správy objektů ani koncepcím jejich využití, které ovšem většinou zůstaly pouze ve fázi nerealizovaných návrhů, a dokonce ani otázce propagace činnosti komise či zajištění průvodcovských služeb ve vybraných zestátněných objektech. Zvláštní pozornost věnuje třídění mobiliáře objektů i kategorizaci zestátněných hradů, zámků, domů, bytů, továren a provozoven i jejich vybavení a z toho vyplývajícimu diferencovanému přístupu k nim.

Struktuře odborné studie odpovídá i výběr dokumentů v obsáhlé doprovodné edici, v níž nalezneme písemnosti legislativní povahy, vnitřní organizační a metodické normy, ale i protokoly a soupisy zajištěných kulturních předmětů, úřední zápisy o jednáních či tematicky související korespondenci (včetně korespondence privátní). Chci na tomto místě ocenit, že autorka se v počátečních pasážích odborné studie alespoň ve stručné zkratce vyslovila také k systému památkové péče v českých zemích po roce 1918, a zvláště pak po roce 1945, v období bezprostředně předcházejícím vzniku Národní kulturní komise. V této souvislosti bych si dovolil vznést malou připomínku k tomu, jak autorka operuje s pojmem českého poválečného nacionalismu (s. 20 a 65). Bez vysvětlení historické geneze českého vlastenectví nabývají soudy o nacionálně zacílených orientacích podobu plochých klišé. Je přece minimálně nutno říci, že vzrůst vlasteneckých a národních citů mezi Čechy v zahraničí i v okupované vlasti za války, který pak v letech poválečných logicky dozníval, byl historicky podmíněn a konec-

konců významně spolupůsobil při porážce německého nacismu.

Klíčovou postavou publikace je předseda komise Zdeněk Wirth (1878–1961), který ve své osobě spojoval autoritu uznávaného odborníka na památkovou péči, již si vydobyl již v meziválečném období, s pozicí politicky poměrně pevně zakotveného činitele (byl dávným přítelem Zdeňka Nejedlého, jedním z nemnohých, které tento kontroverzní historik a politik kdy měl). Právě souvislosti činnosti Národní kulturní komise a jejího předsedy s politickou sférou představují podle mého názoru jeden z nejpodstatnějších a současně čtenářsky nejatraktivnějších momentů vyčteného tématu. Autorka se zde ovšem moudře nepouští do nějakých dalekosáhlých závěrů a spekulací a tím si uchovává pootvěřená vrátka k budoucím výzkumům. Na tenčí led se vydá snad jen ve chvíli, kdy se pokusí dedukovat závěry z již zmíněného přátelského poměru mezi Wirthem a Nejedlým. Uvádí-li například, že Wirth „s přesvědčením plnil jakékoliv Nejedlého přání či rozhodnutí“ (s. 65), bylo by třeba střízlivě vyhodnotit a doložit, nakolik se Zdeněk Nejedlý opravdu pokoušel činnost Národní kulturní komise ovlivňovat (můj odhad zní, že na to neměl příliš času – s výjimkou takových konkrétních impulzů, jako jsou ve studii zmíněné instalace prostor zámků v Litomyšli a v Ratibořicích, kde ovšem realizace a koncepce instalace opět zůstaly v rukou Wirthových), a zejména pak, zda se pokoušel ovlivňovat činnost komise i v letech 1946–1948, kdy nestál v čele resortu školství a osvěty, ale vedl ministerstvo sociální péče.

Za rozvedení by určitě v budoucnu stály také zmínky o odlišných pojetích památkové péče (spor mezi Zdeňkem Wirthem a přednostou Státního památkového úřadu Václavem Wagnerem – viz s. 63 n.), které zasazují zaměření práce komise do pletiva širších kulturních vztahů. Kristina Uhlíková prokázala podle mého názoru předpoklady k tomu, aby uchopila téma ochrany památek v jeho obecnějších společenských souvislostech, bez apriorní zaujatosti a střízlivě. Postupuje tak ostatně i při hodnocení samot-

né Národní kulturní komise: „Stát a jím pověřená Národní kulturní komise na sebe vzaly odpovědnost, která byla v dané situaci nad jejich možností. Na druhé straně je však nepopíratelnou skutečností, že zásluhou Národní kulturní komise se podařilo zachránit alespoň část kulturního dědictví ohroženého radikálními společenskými a politicko-ekonomickými změnami, ke kterým v naší zemi došlo po skončení druhé světové války.“ (s. 61) V budoucnu zajisté Kristina Uhlíková získá takovou orientaci v oblasti svého zájmu, která jí umožní vyhnout se faktickým chybám, jež se v anotované práci vyskytují (např. významný český archeolog se jmenoval Jiří Neustupný – s. 21; Václav Černý byl referentem Zemského národního výboru v Praze pro školství a kulturu – s. 22). S nadějí lze očekávat výsledky dalších výzkumů mladé autorky. Posuzovaná publikace k nim vytváří základ velmi solidní.

Jiří Křesťan

VACULÍK, Jaroslav: *Poválečná repatriace československých tzv. přemístěných osob (Displaced Persons)*. Brno, Masarykova univerzita 2004, 91 s.

Dnes, po vydání celé řady původních monografií a dílčích studií, se odborné veřejnosti zřetelně rýsuje jeden z badatelských cílů brněnského historika Jaroslava Vaculíka – vytvoření komplexního, mnohvrstevnatého obrazu historických migrací českého etnika. V tomto ohledu je další dobrou zprávou vydání publikace, jež s danou tematikou velmi úzce souvisí. Za podpory Grantové agentury ČR vznikla zcela původní práce, která se zabývá poválečnou repatriací československých občanů zavlečených v době nesvobody do ciziny.

Původ historického fenoménu, jenž postihl významnou část populace, měl své časové hranice. Jeho počátek lze spatřovat v období Mnichova, ukončení v květnu 1945. Statisíce osob tehdy musely pod vlivem okupace nepřátelskými sousedními zeměmi narukovat do německé nebo maďarské armády,

staly se uprchlíky a zahájily tak jednu z pochmurných kapitol českých dějin. Autor se při svém bádání opřel mimo jiné o poměrně bohatý archivní materiál uložený v Národním archivu v Praze (ve fondech Ministerstvo práce a sociální péče – repatriace 1938–1951, Ministerstvo práce a sociální péče 1945–1951, Ministerstvo vnitra – nová registratura a Úřad předsednictva vlády 1945–1959) a využil též fondu pověřenectva vnitra ve Slovenském národním archivu v Bratislavě.

Volba tématu i charakter pramenné základny jej vedly k rozvržení práce do tří hlavních částí. První kapitola vymezuje genezi problematiky – záležitosti rasové a politické migrace, válečných zajatců, totálně nasazených i vězňů v koncentračních táborech a káznicích. Osu druhé kapitoly představuje organizace přesunů, přičemž autor neopomněl vymezit důvody a okolnosti prvních repatričních akcí a zabýval se též systémem organizace přesunů. Nejrozsáhlejší část práce tvoří třetí kapitola, koncentrovaná na průběh repatriace z jednotlivých zemí. Autor sleduje souběžně, jak probíhaly přesuny z jednotlivých evropských i mimo-evropských lokalit, a podtrhuje shody či rozdíly, jež tento historický jev v jednotlivých zemích a regionech provázely. Ač se Jaroslav Vaculík přednostně zaměřuje na poválečnou repatriaci svěřenou státním institucím, neopomíjí ani přirozené snahy těchto násilně

zavlečených osob o co nejrychlejší návrat do vlasti. Za významný přínos studie lze považovat například sledování individuálních osudů jednotlivců, které tak lépe dokreslují charakteristické linie i zvláštnosti celého procesu. Je to však i velké množství původních číselných údajů, které autor v závěru práce vyhodnocuje.

O významu studie svědčí nejen její obsah, ale též první ohlasy a úspěšná umístění či ocenění v soutěžích. Může se pochlubit Cenou rektora Masarykovy univerzity v Brně za rok 2004 stejně jako třetím místem v kategorii historických a dokumentačních prací 51. ročníku soutěže vzpomínkových, historických a dokumentačních prací k dějinám prvního a druhého odboje, kterou tradičně uspořádal Český svaz bojovníků za svobodu společně s Národním archivem v Praze.

Předkládaná práce je pro zainteresované odborníky a potenciálně též pro širší veřejnost přínosná hned z několika důvodů. Pokrývá téma v české historiografii dosud značně opomíjené. Ač je samo o sobě poměrně úzké, napomáhá významně k poznání a pochopení procesů poválečného vývoje nejen na bázi národní, ale i v rovině mezinárodní. Autor je totiž dokázal úspěšně propojit a interpretovat řadou zásadních závěrů v kontextu rozsáhlých migrací v Evropě po skončení druhé světové války.

Kamil Štěpánek

Summaries

Articles

The Study of Czech Migration in the Nineteenth and Twentieth Centuries

Zdeněk R. Nešpor

In this article the author points out the shortcomings in existing Czech research into twentieth-century Czech migration. These shortcomings, he argues, are particularly evident in comparison with research conducted abroad. The author points to the striking disproportion in research into the individual waves of emigration from, and immigration to, the Bohemian Lands, as well as the continuous influence of particular approaches to the research itself or theoretical and methodological starting points. In this connection he sets out 21 structurally different waves of migration from the late eighteenth century onwards, which have ultimately influenced the demographic and socio-cultural development of the Bohemian Lands in the twentieth century. He provides a brief description of them, considering questions of their size, direction, and other development in relation to the host countries and the land and society of what is now the Czech Republic.

Without aiming to present a comprehensive picture, but with regard to relative representation, the author summarizes the existing research into this migration. Apart from the clear disproportion and, in a number of cases, lack of correlation of the existing academic research results, the article highlights and analyzes their systematic variance based on the different starting points and aims of the individual branches of the humanities and social sciences during Communist rule. This, however, has frequently persisted to the present day. The author, however, distinguishes between historical and ethnographic research, and also identifies another type of research – namely, the autobiographical approach, which sometimes claims (usually without success) to be scholarly objective. These three approaches to the study of Czech migration (apart from the descriptive and mostly quantitative demo-

graphic approach, which is not discussed here in any detail), which were only recently, and only in part, supplemented with the socio-anthropological and sociological approaches, 'divided up' the field amongst themselves, without any real mutual influence or comparison taking place. In connection with the descriptive and analytic parts of the article, the author urges his Czech colleagues to pay closer attention to the sociological and socio-anthropological points of view, to reorient historical research of migratory movement, and, mainly, to work together with other disciplines and researchers in other countries. He also points to these migratory movements, whose research has yet to be done or is only in the early stages.

Politically Conscious Quixotes: The Political Thought of Růžena Vacková

Adéla Gjuričová

Růžena Vacková (1901–1982) was an important classical archaeologist, philosopher of aesthetics, art historian, and prisoner of both the Nazi and the Communist régimes. The latter tried to expunge her from the history of scholarship and society, but in recent years she has slowly been returning to public consciousness as an expert in her field, a popular figure, and a political symbol. The article examines her essays on the key periods and events beginning in the 1930s, and tries to determine the intellectual basis of her stance as a citizen and also to put her into the context of twentieth-century Czech political thought.

With her journalism, Vacková joined the moderate nationalist rightwing in the 1930s. From her analysis, for example, of conceptions of national unity and the crisis of democracy there emerged the special connection of elements of nationalism, organic thinking about society, and a conception of politics of appeals, which have been typical of modern Czech political thinking. The article also presents an interpretation of Vacková's problematic journalism in the Second Republic (the six months from the Munich Agreement in late September 1938 to the beginning of the German Occupation in mid-March 1939) and the Protectorate (and then her participation in the resistance to the occupation, followed by her imprisonment). For having organized student groups of the Roman Catholic Action (*Katolická akce*) after 1945 and for having openly expressed her views on events leading up to the Communist takeover of February 1948, Vacková was first expelled from the Faculty of Arts at Prague, and then arrested, tried, and sentenced to 22 years in prison. She gave meaning to her imprisonment, from 1952 to '67, with, among other things, protests against the approach of the Communist authorities towards prisoners. She gradually abandoned her rebellious argumentation for a legalistic approach, which in the 1970s and '80s became the basis of the human rights movement Charter 77 (of which Vacková was also a signatory) and other opposition activity.

Lessons from the Crisis: The Picture of the 'Prague Spring' in 'Normalization' Prose Fiction

Alena Šporková

The article considers the picture of the year 1968 and what is popularly known as the 'Prague Spring' as it appears in establishment prose fiction from the 'Normalization' period (that is, the return to hard-line Communism with the defeat of the reform wing of the Party and the years of the Soviet occupation, 1970–89). Normalization fiction – in accord with the government publication *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* (Lessons from the Crisis Developments in the Party and Society after the 13th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia) – tried to legitimize the policy of Normalization as a new stage in the development of Socialism. The author analyzes the plans and model solutions, which helped to form an ideologized interpretation of social development in Czechoslovakia from January to the Soviet-led intervention of Warsaw Pact troops in late August 1968. The article also considers how the authors of this fiction (a total of sixteen novels, the best known of which is Alexej Pludek's antisemitic *Vabank* [Going for Broke]) portray the broader historical context, how they explain the motivation and aims of the leaders of the reform movement and describe the participation of various social strata in the political events. Some of these works are instructive models of the future life of the main characters and their orientation in the new circumstances in the phase called 'real, existing Socialism' in the 1970s and '80s. Apart from that, the article considers how established literary critics accepted attempts in *belles-lettres* to depict the recent 'crisis years,' from which the new régime hoped to distance itself as clearly as possible.

One of the aims of the Czechoslovak Communist régime was to create an interpretation of history, which would, by emphasizing Czechoslovak 'revolutionary traditions' and the subsequent continuity of development, legitimize the Communist régime. *Belles-lettres* was supposed to help to achieve that end, by trying to get the establishment interpretation of history fixed in the consciousness of the general public. Consequently the genre of the *engagé* social novel was emphasized. It depicted the individual's orientation in society in the broader historical context and his or her identification with contemporary political circumstances. By depicting milestones of history apart from 1968 – such as the Second World War, Liberation by the Red Army, and the Communist takeover of 1948 – *belles-lettres* corresponded to deep-seated, traditional formulae of materialist interpretations of history, but in particular it created new ideological constructs that reflected the current needs of the régime. An example of this is the expedient 'Normalization' reinterpretation of the early 1950s, the years of Stalinist repression in Czechoslovakia.

Debate

Radical Socialism and Its Recurrences

Karel Hrubý

In 2001–05, Zdeněk Kárník led the broad-based grant-funded project called ‘The Development of Radical Socialism and Communism in Czechoslovakia,’ which has so far resulted in three essay-volumes called *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu* (Prague, Institute of Contemporary History and Dokořán, 2003 and 2004). Kárník, who together with Michal Kopeček is the editor, wrote the introduction to the third volume, in which he analyzes extremist political movements in Czechoslovakia, chiefly Communism and Fascism, between the two world wars, and thus attempts *ex post* to give the project a conceptual framework. Karel Hrubý considers mainly Kárník’s conception of radical socialism a phenomenon that in certain periods (particularly just after each of the world wars) considerably affected developments in Czechoslovakia, but was eventually more or less absorbed by the Communist Party. The author appreciates Kárník’s work here mainly for having made a hitherto largely neglected set of topics the focus of research and distinguishing it clearly from Communism (including Bolshevism). The treatment of the topic, he argues, however, is not really a systematic outline, and lacks a precise definition of radical socialism, an analysis of its internal differentiation, consideration of the true influence in historical perspective, and broader comparison with other extreme leftwing movements, particularly in the (central) European context.

Promising Title, Awkward Result: Mlynárik’s History of the Jews in Slovakia

Ivan Kamenec

The author brings up for discussion Ján Mlynárik’s *Dějiny Židů na Slovensku* (History of the Jews in Slovakia), published by Academia, Prague, 2005. Kamenec argues that the book is a blatant example of unprofessional and lax historical work. Mlynárik began the job with great verve and little background, he notes. With the exception of the attitudes of the Vatican towards the deportation of Slovak Jews during the war Mlynárik has done no research with primary sources, and is thus dependent on the secondary literature. He tries to conceal this shortcoming with the way he uses, or rather, does not use quotation, and completely ignores works published in Slovakia over the past several years. He reveals surprising gaps in his own knowledge of Slovak history, commits numerous factual errors, and frequently tends to overly simple, radical, unfounded claims. The worst thing is, however, that a great many passages of Mlynárik’s book are no just a compilation of

other scholars' work but are outright plagiarism; Kamenec demonstrates this by juxtaposing several quotations from his own *Po stopách tragédie* (On the Trail of a Tragedy) with passages from Mlynárik's book.

Reviews

An Inhuman System Illustrated Using Individual People's Lives: An Exceptional Volume on the History of the Soviet Prison System

Lukáš Babka

Applebaum, Anne. *Gulag: Dějiny*. Trans. from the English by Petruška Šustrová. Prague and Pilsen: Pavel Dobrovský – BETA & Jiří Ševčík, 2004, 604 pp.

This history, for which the author, a young American journalist and historian, received a Pulitzer Prize for the best work in history in the USA in 2004, constitutes, according to the reviewer, a milestone in our understanding of the machinery of totalitarian repression in the Soviet Union, as was Solzhenitsyn's *Gulag Archipelago* twenty-five years ago. Applebaum has written this book (her second so far) in a readable way. It is for a general audience, but in no way has she dispensed with high academic standards. She has managed suitably to compress the huge scope of her topic and to structure it clearly, without omitting anything essential. This means her work can also serve as a textbook. With astonishing depth she manages to convey the atrociousness of this empire of evil and to formulate cogent conclusions. She has succeeded owing chiefly to her method of interpretation, in which she takes pains to demonstrate the operation of various aspects and parts of the system, using concrete examples of individual lives. With this aim, she did research in Russian archives, not only the central ones, and conducted interviews with many witnesses. None the less, the reviewer points to some imprecise terms and facts, excessive brevity in her account of the post-Stalinist years, and shortcomings in the footnotes, as well as partial errors by the translator.

Good Lord! Hus Looks like a Priest! A Pioneering Volume about Film and History

Blahoslav Hruška

Kopal, Petr (ed.). *Film a dějiny*. Prague: Lidové noviny, 2005, 406 pp.

According to the reviewer this is the first time Czech readers will have a volume of essays about the use of film as a historical source, and, moreover, in their contributions the authors open up new ways of handling these topics. These include the

illusion of authentic conveyance of historical reality by the documentary film, ideological manipulation, and national stereotypes in film or the intersection of cinematography and historiographic conceptions of interpretation.

An Incomplete History of the Free-Thinkers' Movement

Jana Čechurová

Kudláč, Antonín K. K. *Příběh(y) Volné myšlenky*. Prague: Lidové noviny, 2005, 190 pp.

The author, according to the reviewer, has written a history of the organized movement of Czech atheists mainly on the basis of material from the archive of the Free-Thinkers society as the ups and downs of institutional splits and changes. This means that the lives of individual people are missing, thus preventing one from seeing the hidden side of events. The relations between the Free Thinkers and various political movements and the Free Masons would also, she argues, have merited more attention.

Trauma – Betrayal – Reminder: The Munich Agreement Sixty-five Years On

Jiří Ellinger

Němeček, Jan (ed.). *Mnichovská dohoda: Cesta k destrukci demokracie v Evropě*. Prague: Karolinum, 2004, 390 pp.

This essay volume (whose title translates as The Munich Agreement: The Road to the Destruction of democracy in Europe) is a result of a conference held in Prague in autumn 2003. According to the reviewer it could hardly claim to have discovered never-before investigated areas of the Munich mosaic or approaches that would show it in a new light. Most of the individual contributions that the review discusses, however, are a solid recapitulation of the state of research on the international diplomatic context of the crisis in autumn 1938, the situation in Czechoslovak at that time, and the legal aspects.

An Unsuppressed History of the Resistance

Marek Syrný

Jablonický, Jozef. *Samizdat o odboji: Štúdie a články*. Bratislava: Kalligram, 2004, 528 pp.

The volume, whose title translates as ‘Samizdat about the Resistance: Studies and Articles,’ comprises eleven articles about the Slovak uprising and the resistance, which Jablonický wrote in the 1970s and ‘80s, when he was prevented from working openly as an historian and the state authorities were systematically trying to hamper his scholarly work. (For example, the original versions of some of the essays were confiscated during police searches of his home). According to the reviewer these essays continue to be a contribution and also, in some senses, even the best or almost the only treatment of the topic. Here, Jablonický provides detailed, unbiased pictures of historical events and portraits of the actors in them, and puts the resistance legends of Communist historiography in their proper perspective.

Chronicle

A Conference in Warsaw about the Communist Secret Services

Petr Blažek

This is a report about the international conference ‘The Communist Security Apparatus in East Central Europe, 1944–45 to 1989’, which was held in Warsaw on 16–18 June 2005. It was attended by more than 350 historians and political scientists from nineteen countries. The programme included openings of three exhibitions on the work of the machinery of repression in Poland, East Germany, and Czechoslovakia, as well as the launching of *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe, 1944–1989*, which is the work of an international team and the first attempt to present the topic comprehensively.

Oral History and Its Interdisciplinary Use

Lucie Smegřová

This is a report of the fourth meeting of practitioners and proponents of oral history. The meeting, organized by the Oral History Centre at the Institute of Contemporary History, Prague, was held at Sovinec Castle in June of this year.

The Film and History Festival, Humpolec

Petr Koura

This is a report on the fifth ‘Film and History’ festival, which was held at Orřík Castle near Humpolec, in late August of this year, thanks to Castrum, a not-for-profit organization.

Contributors

Lukáš Babka (1977) read history and political science at university and is currently Head of the Slavonic Library of the National Library, Prague. His research interests include the history of the Soviet Union, in particular the Soviet prison and security system.

Jana Čechurová (1969) is a docent at Institute of Czech History, Charles University, Prague. Her area of research is Czech history of the first half of the twentieth century. She is the author of, among other things, *Alois Rašín: Dramatický život českého politika* (Prague, 1997) and *Čeští svobodní zednáři ve XX. století* (Prague, 2002).

Jiří Ellinger (1974) is an employee of the Czech Ministry of Foreign Affairs and is also a post-graduate student in the Institute of World History, Charles University, Prague. His area of specialization is twentieth-century British history.

Adéla Gjuričová (1971) is employed at the Institute of Contemporary History, Prague, where she researches changes in ideological discourse amongst the Czech right-wing since the changes that began in November 1989.

Karel Hrubý (1923) is a sociologist. Since 1968 he has lived in Basle. In 1983–91 he was Editor-in-Chief of *Proměny*, the cultural and political quarterly of the Society for Arts and Science, which is published in New York. His chief area of interest is the sociology of systemic political change in the Hussite period and in recent years. With Milíč Čapek he co-authored *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (Ann Arbor, 1981).

Blahoslav Hruška (1976) is a postgraduate student in the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague, concerned chiefly with post-war German cultural history and the history of film.

Ivan Kamenec (1938) is a senior researcher in the Institute of History at the Slovak Academy of Sciences, Bratislava. His field is the history of Slovakia after 1918, particularly the period of the Second World War, Slovak Jews, and the Shoah, about which he has written the book *Po stopách tragédie* (Bratislava, 1991). Among his many publications are *Slovenský štát (1939–1945)* (Prague, 1992), *Tragédia politika, kňaza a človeka: Dr. Jozef Tiso 1887–1947* (Bratislava, 1998), and *Hľadanie a blúdenie v dejinách: Úvahy, štúdie a polemiky* (Bratislava, 2000).

Zdeněk R. Nešpor (1976) is a senior researcher in the Institute of Sociology at the Czech Academy of Sciences, Prague, and a lecturer at the Faculty of the Humanities, Charles University, Prague. He is researching the history and sociology of religion, the sociology of culture, with a focus on values and institutions, and social anthropology in the Bohemian Lands and the Balkans. His publications include *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty* (Prague, 2002) and *Víra bez církve? Výchoďočekské toleranční sektářství 18. a 19. století* (Ústí nad Labem, 2004).

Marek Syrný (1977) is a doctoral student in the Department of History at the Faculty of the Humanities, Matej Bel University, Banská Bystrica. His area of specialization is Slovak history, 1944–48, with a focus on the Democratic Party and the Slovak civilian resistance.

Alena Šporková (1979) is a researcher in the Institute of Czech Literature, Prague, and a doctoral student in the Department of Czech Language and Literature, at the Faculty of Arts, Charles University. Her main field of scholarly interest is post-1945 Czech fiction.

Contents

Articles

- Zdeněk R. Nešpor The Study of Czech Migration in the Nineteenth
and Twentieth Centuries 245
- Adéla Gjuričová Politically Conscious Quixotes:
The Political Thought of Růžena Vacková 285
- Alena Šporková Lessons from the Crisis:
The Picture of the ‘Prague Spring’
in ‘Normalization’ Prose Fiction 309

Debate

- Karel Hrubý Radical Socialism and Its Recurrences 334
- Ivan Kamenec Promising Title, Awkward Result:
Mlynárik’s History of the Jews in Slovakia 343

Reviews

- Lukáš Babka An Inhuman System Illustrated Using Individual
People’s Lives: An Exceptional Volume
on the History of the Soviet Prison System 354
- Blahoslav Hruška Good Lord! Hus Looks like a Priest!
A Pioneering Volume about Film and History 366
- Jana Čechurová An Incomplete History
of the Free-Thinkers’ Movement 371

Jiří Ellinger	Trauma – Betrayal – Reminder: The Munich Agreement Sixty-five Years On	375
Marek Syrný	An Unsuppressed History of the Resistance	380
<i>Chronicle</i>		
Petr Blažek	A Conference in Warsaw about the Communist Secret Services	388
Lucie Smegřová	Oral History and Its Interdisciplinary Use	391
Petr Koura	The Film and History Festival, Humpolec	394
<i>Annotations</i>		395
<i>Summaries</i>		403

Informace pro autory

Časopis *Soudobé dějiny* vychází čtyřikrát do roka. Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora. Mohou být psány česky nebo slovensky, případně v hlavních evropských jazycích. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autor-ských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači odevzdejte na disketě (WP nebo Word) nebo zašlete na e-mailovou adresu redakce. *soudobe.dejiny@usd.cas.cz* nebo *drapala@usd.cas.cz*
2. Poznámkový aparát připojte pokud možno na stránkách pod čarou, nikoli souhrnně za celým textem.
3. a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakovaném odkazu jen jeho vžitá zkratka), název a značka fondu (sbírky), signatura, název nebo popis dokumentu.
b) V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno) – spoluautoři: *Název: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať ze sborníku:** Autor statí – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: Editor sborníku – spolueditoři (obdobně jako u autora monografie) (ed.): *Název sborníku: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu:** Autor statí – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název časopisu* (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran. **Stať z denního tisku:** Autor statí (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název novin* (kurzivou), přesné datum, rozmezí stran.
c) Pro recenzi a anotaci: uveďte ještě další údaje o původcích (překlada- tel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.).
4. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Pro informace o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (aktuální zaměstnání, oblast specializace, případně název Vaší profilové publi- kace s místem a rokem vydání).

Soudobé dějiny

budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopi- secké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.

Redakce

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Ročník XII. Cena ve volném prodeji 68 Kč.

Zdeněk R. Nešpor České migrace 19. a 20. století
a jejich dosavadní studium

Adéla Gjuričová Uvědomělé kichotiády
Politické myšlení Růženy Vackové

Alena Šporková Poučena z krizového vývoje
Obraz „pražského jara“ v „normalizační“ próze

Karel Hrubý Radikální socialismus a jeho návraty

Ivan Kamenec Mnohoslubný nadpis – trápny výsledek
*Nad Mlynárikovou knihou o dějinách Židov
na Slovensku*

Lukáš Babka Nelidský systém zobrazený na lidských osudech
Mimořádná kniha o dějinách sovětského vězeňství

Recenze

Kronika

Anotace